No. १५८२

Title व्युत्पत्ति वाद टीकायां प्रथमा विभक्त्यर्थ निरूपणं

Author गदाधरः

Extent ९४ Age a

Subject न्याय वैशेषिकं

व्युत्पत्तिवादटीकायां प्रथमाविभक्त्यर्थनिरूपणम्

१५८२

६४ पत्रे

१५८३

व्युत्पत्तिवादटीका कृष्णंभट्टी [illegible]

व्यु.टी. ॐश्रीगणेशायनमः श्रीसरस्वत्यैनमः शाब्दबोधेचेतिसप्तमीनिरूपितत्वेचशाब्दः प्रसिद्धौएकपदार्थेघटेसप्तमीप्र
१ त्ययोगित्वे अपरपदार्थस्यनीलपदार्थस्यषष्ठी प्रतियोगित्वे संसर्गोऽभेदादिः संबंधमर्यादासमभिव्याहा
रज्ञानकार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टसंबंधत्वात्तृतीयाऽभेदेभासतेइत्यत्रभासनंविषयताआख्यातार्थः आश्र
यतातथाचघटरूपैकपदार्थानुयोगिकः नीलरूपापरपदार्थप्रतियोगिकोऽभेदादिसंसर्गः शाब्दबोधनि
रूपितसंसर्गत्वाभिन्नविषयताश्रयइतिवाक्यार्थः एकत्वमपरत्वंचनपदेत्वेति अन्यथाआख्यातार्थकनिवर्त
मानत्वायोः परस्परमन्वयोनस्यात् नाप्यर्थेनीलेघटइत्यादावभेदान्वयोनस्यात् नीलघटयोरेकत्वात् अपि
त्वपदार्थतावच्छेदकेनथाचैकंयत्पदार्थतावच्छेदकंतदवच्छिन्नेघटादावपरंयत् पदार्थतावच्छेदकंनीलत्वादि
तदवच्छिन्ननीलादेरभेदाद्यन्वयइत्यर्थः पदाद्युपस्थापितार्थस्यैवप्रकारतयाविशेषतयावभानोपगमेननी
लोघटइत्यादौनीलरूपाश्रयप्रकारकाभेदसंसर्गकघटविशेष्यकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिप्रथमांतनीलप
दसमभि

१

व्याहृतप्रथमांतघटपदजन्योपस्थितित्वेन समभिव्याहाररूपकांक्षाज्ञानस्य कारणता एवं घटमानयेत्यादौ घटस्य
कारककर्मताविशेष्यकस्वाधेयतासंसर्गकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति घटपदाव्यवहितोत्तराऽम्पदजन्योपस्थितित्वे
न समभिव्याहाररूपाकांक्षाज्ञानस्य कारणतांगीकारादिति भावः सच संसर्गश्च क्वचिदभेदः नीलो घटस्त्या
दौ क्वचित्तदतिरिक्तएवेत्यादिः घटमित्यादौ कर्मत्वे घटादेराधारतानिरूपितकर्मत्वनिष्ठाधेयतासंबंधः
घटो नास्तीत्यादौ नञर्थेऽभावे घटनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितासंबंधः घटं जिज्ञासत इत्यादौ सनर्थेच्छा
याज्ञाधात्वर्थज्ञानस्य विषयतानिरूपितविषयितासंबंधः विषयविषयिभावादित्यादिना पचतीत्यादौ आख्याता
र्थकृतौ धात्वर्थपाकादेर्जनितानिरूपितजनकत्वादिपरिग्रहः व्याससमासभेदेन विकल्पमाह अभेदस्येत्यादिना ·
स्वसमानविभक्तिकेन · स्वं विशेष्यवाचकं घटादिपदं तत्समानविभक्तिकं प्रथमांतं नीलादिपदं तेनोपस्थितस्यैव
नीलादिरूपाश्रयस्याभेदः संसर्गः व्यासे गतिमुक्त्वा समासे तामाह स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिना वेति · स्वं विशेष्यवाचकं घटा

दिपदं तदव्यवहितपूर्ववर्तिनीलादिपदेनेत्यर्थः उपस्थितस्यैवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमाह नन्विति नीलस्य घट इत्यत्र नील
पदार्थस्यासमानविभक्तिकपदेन षष्ठ्या व्यवधानात् अव्यवहितपदेन नाऽनुपस्थापितत्वादिति भावः नीलस्य घट इ
त्यत्र तु नीलपदोत्तरषष्ठ्यां घटपदाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वेपि अयोग्यत्वान्न षष्ठ्यर्थसंबंधस्याभेदेन घटेऽन्वय नन्तु स्वस
मानविभक्तिकेनेत्यत्र स्वं विशेष्यवाचकं पदं तेन स्वेन समाना विभक्तिर्यस्येति विग्रहान्स्वतुल्यविभक्तिकत्वं विशे
षणपदे लभ्यते तच्च बाधितं विशेष्यपदस्य प्रातिपदिकत्वादिभक्तेः तद्भिन्नत्वात् अतः स्वसमानविभक्तिकत्वं परिष्क
रोति स्वसमानविभक्तिकत्वं चेति स्वसमानत्वं न तुल्यत्वमपि तु स्वपदलक्षणाया स्वप्रकृतिकविभक्तितुल्यत्वमेवं च
स्वं विशेष्यवाचकपदं प्रकृतिर्यस्य इदृशीयां प्रथमादिविभक्तिः प्रथमात्वादिना तत्सजातीयाविभक्तिर्यस्य तत्
स्वप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्तिकविशेषणपदं तत्त्वं विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तिवृत्ति विभक्तिविभाज
कप्रथमात्वादिमद्विभक्तिप्रकृतित्वमिति यावत्· नन्वसमानानुपूर्वीकत्वं साजात्यमिति· नन्वविशेष्यवाचकपदोत्त
रविभक्ति

इति सकारद्वयसकारोत्तरउत्वद्रूपानुपूर्वीविशेषवत्त्वं विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तिनिष्ठमित्यर्थः वेदाः प्रमाणं
श्रुतं ब्राह्मणा इत्यादावन्वयबोधानुपपत्तेरिति । जसि जस्त्वद्रूपायाः सुविभक्तेः सुत्वद्रूपायाः आनुपूर्वीभेदात्साजा
त्यं न स्यात् प्रथमात्वादिना साजात्यमस्तीति त्वन्वयबोधानुपपत्तिरिति भावः या विशेष्ये दृश्यंते लिंगसंख्याविभक्तयः
प्रायस्ता एव कर्तव्याः समानार्थे विशेषणे इति भर्तृहरिकारिकामर्थतोनुवदन् शंकते नन्विति विशेष्यायामित्यादिना
कारिकास्थप्रायः यदर्थमाह असतीति विशेषानुशासने इति विशेष्यायां सदैकत्वे इत्यादि विशेषानुशासनस्थले
त्वन विशेषणविशेष्यपदयोः समानलिंगसंख्यानियमः समानविभक्तेर्नियमस्त्वस्तीति प्राय इत्युक्तमिति भा
वः समानवचनत्वमित्यत्र वचनं संख्या अन्यथा विशेष्यविशेषणपदयोः समानवचनकत्वनियमाभावेत
थानियमोपगमेन समानवचनकत्वनियमांगीकारेण । प्रमाणमित्यस्य ल्युडंतत्वेन नित्यनपुंसकत्वादन्य
ल्लिंगतया वेदाः इत्यस्य च भिन्नलिंगत्वात्समानवचनकत्वाभावेन दोषायेत्याशयः शक्तिर्निरूपणतालोकशास्त्र।

व्यु टी. काव्याद्यवेक्षणात् काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतवस्तदुद्भवे इति काव्यप्रकाशकारिका॰ ननु शक्तिः कवित्वबीजभूतः संस्कारवि
२ शेषः स च वासनात्मा जन्मांतरीयरोहिकीना काव्यलोकशास्त्रादिज्ञानजन्या निपुणता कविशिक्षयाभ्यासश्चेति त्रयः
3 समुदिताः समुदितानां दंडचक्रादिन्यायेन फलोपधायकत्वेन॰ हेतुरित्येकवचनं न तु त्रयः हेतव इति समानलिंगत्वे
पि वचनैक्याभावानियमभंग इति भावः नादृशस्थले असमानलिंगकस्थले आपस्त्रीभूम्नीत्यादिवत्वबाध
कापेक्षनियम उत्सर्गः उत्सर्गात्मा नमौत्सर्गिकमेकवचनमेव विशेषणपदेनाप्युचितमिति प्रत्यक्षानुमानोप
मानशाब्दाः प्रमाणानि पितरो देवता इत्यादेरनुपपत्तिरिति पितामहप्रमितामहेषु पितर इति प्रयोगस्तु सपिंडीकर
णानंतरश्राद्धजन्यफलाभाक्त्वं पारिभाषिकं पितृत्वमादाय समर्थनीयः द्रव्यत्यागोद्देश्यत्वं च देवतात्वं न तु स
मानलिंगकस्थले समानवचनकत्वनियमांगीकारेण त्रयः समुदिता हेतवरित्यत्रानुपपत्तिसंभवेपि असमा-
नलिंगकस्थले न किंचिन्नियमनं निमित्तमिति कथं प्रमाणानीत्यत्र बहुवचनानुपपत्तिः शंकितेति चेन्न बहुवचन

प्रयोगे हि क्वचिन्नियमो नियामको यथा नीलाः घटाः इत्यत्र समानलिंगके समानवचनकत्वरूपः क्वचिच्च बहुत्वसं
ख्याबोधः यथा घटा नित्यत्र प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीत्यत्र तदुभयविधहेत्वभावात् प्रथमोपस्थित
त्वाच्चैकवचनप्रयोगस्यैव भावाख्यातवत्साधुत्वात् विशेषणपदोत्तरवचनेष्वनुगतं निमित्तमाहः यत्रेति। न
नु घटा नीला इत्यत्र विभक्त्यर्थः संख्यारूपः नीलावर्णा इत्यादौ तु गुणे गुणानंगीकारात् अपेक्षाबुद्धिविशेषविष
यत्वरूप एव विभक्त्यर्थो न तु संख्यारूपः इति शाब्दिकत्वस्य साधारणं विभक्त्यर्थधर्ममाहः विशेष्यवाचकपदो
त्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्याया विवक्षितत्वमिति तथा च नियमशरीरे न संख्यात्वेन न वाऽपेक्षा
बुद्धिविशेषविषयत्वेन विभक्त्यर्थस्य निवेशः किं तु विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयत्वेनेति नान
नुगम इति भावः घटा नीला इत्यादौ विशेष्यवाचकं घटपदं तदुत्तरजस्रूपप्रथमाविभक्तिस्तत्तात्पर्यविषयीभूता
बहुत्वसंख्या ततो विरुद्धैकत्वसंख्या तस्याः विशेषणपदोत्तरविभक्त्याऽविवक्षितत्वमेव विशेष्यविशेषणपदयोः

ब्रु॰टी
५

समानविभक्तिकत्वे नियामकमित्यर्थः अतएवेति ईदृशनियमांगीकारादेव पुरूरवोमाईनसौ विश्वेदेवाइत्यत्रवि
श्वेदेवाइति विशेष्यवाचकं पदं तदुत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याबहुत्वसंख्यातद्विरूद्धसंख्यादित्वरूपासाधुपुरू
रवोमाईवसावित्यत्रविवक्षितैवेति नसमानवचनत्वं विश्वेदेवानांबहुत्वेपिद्वित्वविशिष्टयोरेवपुरूरवोमाईव
सोरेवंकालकामयोः तत्रतत्रकर्मणिपूज्यत्वविधानादितिभावः प्रभृत्योरितिप्रभृतिग्रहणं विशेष्यवाचक
विश्वेदेवपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयबहुत्वसंख्याया अन्वययोग्यत्वंसूचयति विश्वेदेवानांबहुत्वात् तथा
हि॰ इंद्रस्यदुहितायेष्ठाविश्वानाममहातपाः तस्याःपुत्राःसमुत्पन्ना विश्वेदेवास्त्रयोदश॰ नैमित्तिकेकालका
मौकाम्येचधुरिलोचनौ आन्वष्टक्ये दिविर्देवानांयांसत्यवसूस्मृतौ पुरूरवोमाईवसौपार्वणेसमुदाहृतौ॰
यत्तेदत्तक्रतूनाकसदःसापिंड्यकेविदुावितिः इदमनन्तरं॰ कार्याव्यवहित् प्राक्क्षणाव
च्छेदेनकार्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वंनस ।

५

कलशाद्देश्चालनीन्यायेनप्रतियोगित्वादतःतादृशप्रतियोगित्वानवच्छेदकशाब्दत्वरूपधर्मवत्त्वमेवशाब्दधियंप्र
तिकारणत्वंवाच्यंनत्वशाब्दत्वमेवेत्याह कृष्टत्वावच्छिन्नंयावच्छब्दनिष्ठमेकमेवेति यदिचशाब्दत्वमेवकार
णत्वंतदाकारणतावच्छेदकत्वंशाब्दत्वेनसंभवतिअभेदेऽवच्छेद्यावच्छेदकभावानंगीकारात् तथापितादृश
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वविशिष्टशाब्दत्वस्यकारणत्वंस्वरूपनः शाब्दत्वस्यकारणतावच्छेदकत्वमितिनाऽपप
त्तिः संपन्नोव्रीहिरित्यनेकव्रीहितात्पर्यकेपिपदेतादृशव्युत्पत्तिसंकोचस्येति एकत्वंपदार्थतावच्छेदकेव्रीहि
त्वेन्वेति तथाचैकव्रीहित्वजात्यवच्छिन्नः क्षेत्रस्थः सर्वोव्रीहिः संपन्नः परिपक्वइत्यर्थः तादृशव्युत्पत्तिसंको
चस्यपदार्थः पदार्थेनानान्वेतिनतुपदार्थैकदेशेनेतिव्युत्पत्तिसंकोचस्य पदार्थः पदजन्यप्रतीतिविशेष्यः
पदार्थेनपदजन्यप्रतीतिविशेष्येनान्वेति तथाच एकपदार्थविशेष्यकापरपदार्थप्रकारकशाब्दबोधंप्रतिसमा
नविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्यापदजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुः क्वचिद्वेदाः प्रमाणमित्यादावनुभवानुरोधेनविशेष्यतयाएकता

वु.टी. पदार्थप्रकारकबोधे विशेषणतया प्रमाणादिपदजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुः व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्व
५ संबंधेन कारणतावैशिष्ट्यनिवेशो बोध्यः एकदेशान्वयं परिहरति यद्वेति स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वसंबं
धेन प्रकृत्यर्थ एवान्वय इति स्वं व्रीहित्वपदोत्तरप्रथमार्थमेकत्वं स्वाश्रयीभूतं यत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं व्रीहित्वं त
द्वत्वं तेन संबंधेन व्रीहावेवैकत्वान्वयो न तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं व्रीहित्वे तेन न व्युत्पत्तिसंकोच इति भावः
उक्तसंबंधेनैकत्वविशिष्टो व्रीहिरित्यन्वयबोधः प्रकृत्यर्थतावच्छेदके एकत्वान्वयो न भवतीत्यत्र हेतुमा
ह व्रीहित्वादिजातेः स्वरूपत एव व्रीह्यादिपदशक्यतावच्छेदकतयाऽन्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थितेरितीदं त
न व्रीहित्वे पदार्थान्तरस्यान्वयानुपपन्नेरित्यत्र हेतुत्वेनान्वेति किंचित्तत्रान्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थितेरिति सम
र्थयते आहुः अनुपस्थितेत्यत्र व्रीहित्वे इत्यत्र हेतुगर्भविशेषणं प्रकृतेपीदृशे एवं गतिरिति वेदाः प्रमाणमित्यत्रैकमा
श्रयप्रमाणतावत्वसंबंधेनैकत्वविशिष्टयत्प्रमाणं तदभिन्ना वेदा इत्यर्थः शाब्दबोधमात्रे धर्मितावच्छेदकरूपेणोप

र्थोपस्थितेर्हेतुत्वादिति भावः यत्त्विति पदार्थतावच्छेदके स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वसंबंधेन पदार्थे चेति पद
द्वये पि ज्ञाते रेकत्वभानोपगमो निरर्थक इत्यर्थः यतः स्वजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपसजातीय
द्वितीयरहितत्वं एकवचनार्थ इति भूतले एकघटसत्त्वदशायां अत्र घट इत्यादौ स्वं प्रकृत्यर्थः एतद्देशावृत्तिघटः त
त्सजातीयः स एव तन्निष्ठः एकपटादिभेदः तत्प्रतियोगितावच्छेदकं तत्पटनिष्ठमेकत्वं अनवच्छेदकं तद्घटनि
ष्ठमेकत्वं तदेव सजातीयद्वितीयरहितत्वं घटपदोत्तरमेकवचनार्थः तद्देशावच्छिन्नघटसत्त्वदशायां स्वसजातीयो द्वितीयोऽपि
घटस्तन्निष्ठैकत्ववद्देतद्घटभेदः तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव एतद्घटनिष्ठमेकत्वं एवं स्वसजातीये तद्घटनिष्ठभे
दप्रतियोगितावच्छेदकान्यैव एतद्घटभिन्ननिष्ठान्येकत्वानि इत्यनवच्छेदकैकत्वाप्रसिद्ध्या नात्र घट इति प्रयोगः
न त्वेकत्वमात्रं न तु संख्यारूपमेकत्वमात्रं · तस्य संख्यारूपैकत्वस्य वस्तुमात्रवृत्तित्वेन अर्थेन एव शाब्दे विनैव तद्बो
धेन शाब्दानपेक्षणादिति भावः अत्र प्रयोगाच्चेति · एकवचनान्तघटादिपदस्य द्व्यादिघटव्यावृत्तिरेव फलं तद

व्यु टी. ६ संभवाच्चेत्यर्थः ईदृशैकत्वार्थे उपष्टंभकमाह अतएवेति तादृशैकत्वस्य सजातीयेत्यादिनिरुक्तैकत्वस्य · साजात्यं च स्वस

मभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेणेति अत्र घटोस्तीत्यत्र स्वमेकवचनांतं घटपदं तत्स

6 मभिव्याहृतं पदं अनेनेति पदं न तदर्थः एतद्देशावृत्तित्वं तत्संसर्गित्वं तत्संसर्ग एव स च एतद्देशावृत्तित्वीयस्वरूपसंबंध

रूपस्तद्विशिष्टं यत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं घटत्वं तेन रूपेण सजातीयः स एव घटस्तन्निष्ठो यः एकपटभेदस्तत्प्रतियो

गितावच्छेदकं तत्पटनिष्ठैकत्वं तदनवच्छेदकं घटनिष्ठैकत्वं तद्रूपपारिभाषिकसजातीयद्वितीयरहितत्वमेकवच

नार्थो घटोस्तीति पूर्वमुक्तं एतद्देशावज्ञघटसत्त्वदशायां तादृशवाक्यप्रयोगस्त्वज्ञातैकत्वादेरेव समर्थनीय इति · एतद्दे

शावज्ञघटसत्त्वदशायां अत्र घटोस्तीति प्रयोगो न भवति · यदि कदाचिद्भवति तदा घटपदोत्तरप्रथमैकवचनार्थ एकत्वं

घटत्वरूपजातावन्वेति तत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधेन समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गिवृत्तित्वविशिष्ट

प्रकृत्यर्थतावच्छेदकमात्रवृत्तिधर्मेण साजात्यं ग्राह्यं तथा च घटपदसमभिव्याहृतं अत्रेति समभिव्याहृतं पदं तदर्थः ए

तद्देशवृत्तित्वं तत्स्वरूपेण संसर्गी घटः तत्र घटे प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधेन समवायेन वृत्तिर्यस्य ता
दृशं घटत्वं तत्त्वेन तादृशवृत्तित्वरूपं घटत्वेस्ति प्रथमप्रकृत्यर्थतावच्छेदकमात्रवृत्तिधर्मो घटत्वं तत्त्वेन तदपि घटत्वेस्ती
ति सामानाधिकरण्यसंबंधेन समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गिवृत्तित्वविशिष्टो यः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकमा
त्रवृत्तिधर्मो घटत्वं तत्त्वेन धर्मेण घटत्वसजातीयं घटत्वमेव तन्निष्ठो यो भेदः एकत्ववत्पटत्वभेदस्तत्प्र
तियोगितावच्छेदकं पटत्वादि तन्निष्ठमेकत्वं तदनवच्छेदकं घटत्वनिष्ठमेकत्वं तदेव सजातीयवृत्तिपर
वृत्तित्वं घटपदोत्तरप्रथमैकवचनार्थः जात्येकत्वादेरेवेत्यादिपदान्त्वाश्रयप्रत्ययार्थतावच्छेदकत्वसंबंधे
न एकत्वस्य घटेऽन्वयः स्वं घटपदोत्तरप्रथमैकवचनार्थः एकत्वं तदाश्रयीभूतं प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं
घटत्वं तद्वत्त्वं घटेऽस्तीति न दोषः अक्रे चैतत् घटत्वे एकत्वान्वयो न संभवति घटोऽस्तीत्यत्र घटत्वस्य स्वरू
पत एव घटपदशक्यतावच्छेदकतयान्वयितावच्छेदकघटत्वस्वरूपेणानुपस्थितेः अन्वयितावच्छे
दकरूपेणोपस्थितेरेव पदार्थान्तरान्वयनियमादिति मतान्तरमाह यत्त्वितिप्रभृदि समानाधिक

युं.टी
१
7

रोस्थानिन्यपि मध्यम इति पाणिनिसूत्रं युष्मद्युपपदे इति ३. वाच्यकारकवाचिनि प्रयुज्यमाने सति स्थानिनिग
म्यमाने वा सति मध्यमः पुरुषः प्रयुक्ते गम्यमाने वा उक्ते युष्मदि मध्यम इति हपुंक्तेः एवमस्मदीत्यस्य शेषे प्र
थम इत्यस्य चार्थ इति वैयाकरणमतेपि भावाख्यातप्रयोगो न स्प्रोति कर्तृकर्मकारकाणां तिङ्. वा[illegible]भा
वात् एवं न्यायनयेपि भावमपानन्निर्देशेन प्रयुक्तगम्यमानान्यतरयुष्मत्पदबोध्यनिष्ठयुष्मत्वे तिङे थैसंख्या
समानाधिकरणे सति मध्यमः पुरुष इत्यर्थकरणात् वर्तमानत्वाद्यर्थकभावाख्यातस्यावश्यकत्वेपि भाव
नान्वयिनि संख्यान्वयनियमेनात्र भावनान्वयविरहेण संख्यान्वयविरहादाह एकत्वादिवक्षायामयीत्या
दिः अलेजास्येकत्वपरतयात स्वमर्थेन तः एकत्वसमर्पणेन त्यर्थः प्रसपानो प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ
बोधकतानियमभंगापत्तेरिति भावः दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकपोर्वैषम्यमभिप्रेत्य समाधत्ते भावा
ख्यातस्य लेगात्यन्तरविरहेण विभक्तेर्निरर्थकत्वोपगमादिति भावाख्यातस्य लेखपत्ते श्या
दौ सुपोविभक्त्यर्थः एकत्वं विशेषणं वक्तव्यं नत्व स्वापत्वमाप्यानो हि कर्तृकस्त्वा ॥

१

यत्ववङ्ककर्तृकशाब्दबोधानां व्यावर्तनार्थमेव वक्तव्यं तच्च न संभवति। शाब्दत्वव्याप्यधर्माणां व्याहन्यातो कदा
प्यनवगमात् एकत्वविशेषणं व्यर्थमिति भावः व्याख्यातस्य संख्यार्थो नास्तीत्यर्थः। स्तूयते इत्येतावन्मात्रे शूपवत
कतिपयैरिति प्रश्नासंगतेश्च न संख्याविभक्त्यर्थः। तथा दिस्तूयते इत्यत्राख्यातार्थैकत्वस्य धात्वर्थे शाब्दे ऽ
न्वयांगीकारे एकः शाब्द इत्यन्वयो वाच्यस्तत्रैकस्मिन् शाब्दे मिहानाऽव्यवच्छिन्न मनोयोगरूपे कतिपयैरि
तिजिज्ञासाविषयमवट्टनिष्ठकृतिजन्यत्वं वाच्यं ते इति कतिपयैरिति प्रश्नासंगतिः। एवं शाब्दे द्वित्वबहुत्व
योरप्यसंभवात् स्तूयते स्तूयंते इति द्विवचनबहुवचनापत्तिरपि दृष्टव्या तस्मात्संख्यार्थाभावेन शाब्दत्वरूपे
णपात्र पस्यापि ते शाब्दे ऽन्तर्नीयानो घस्याऽव्यकृतेरणंतर्नीयार्थकृतिद्वारा ऽन्वयाभ्युपगमात् उक्तप्रश्नसं
संगतिरूपपद्यते इति। भावाख्यातस्थले स्तूयते इत्येतावन्मात्रोक्ते केन काभ्यां कैरित्येकश्रोतृजिज्ञा
साबोधकपदैर्विभिन्नविभक्तिकैः संख्याबोधकस्य श्रोतृगतां नाभावस्याभिव्यंजनान्नोपस्यान्नभव
वापित्तत्वादितिगुरवस्तदर्थमत्र अनेकविषयिणीया श्रोतृजिज्ञासानन्दोपकैरेकद्विबहुवचनै

8

नैः पदैः श्रोत्रगताभावस्याबाधयत्वव्याप्यधर्मेणाद्धिवङ्गकर्तृकस्वापत्वानोस्वापाग्नि नतिः उ. थैकत्वव्याहत्यानो
कदाप्यनवगमापावस्याद्धिवङ्गकर्तृकस्वापावगमरूपस्यस्वापाग्नितात्स्यानार्थैकत्वसंख्यावोधकस्याभि
वेजनादित्यनवयत्नप्याहि यावर्थस्वापेमिहानारूपवच्छिन्नात्ममनोयोगरूपेश्वाख्यानार्थैकत्वान्वये प्
कस्मिन् स्वापेपककर्तृकत्वमेवास्ति न हि वङ्गकर्तृकत्वमितिप्यावर्त्यमेवद्धिवङ्गकर्तृकत्वंमावर्नके
स्वापतिहमेकत्वं व्यंजयतिइति स्वापत्वव्याप्यधर्माणांद्धिवङ्गकर्तृकस्वापत्वानोऽप्रवगमप्रवश्रो
त्रगताभावरूपाख्यातार्थैकत्वंसंख्यावोधकइत्यर्थः नहोयस्याद्धिवङ्गकर्तृकास्वापवोधस्यानुभव
वाधितत्वादितिव्याहत्यानामेकत्वव्यंजकानाममावात्तसंख्याभावाख्यातार्थइत्यर्थः संभवत्यर्थस्याप्रवेप
दस्याप्रत्वमव्याप्यमित्यभिमेत्याहश्च त्रचेति श्रत्रचसंपन्नोव्रीहिरित्यादौ तत्र व्रीहिपदोत्तरप्रथमार्थैकत्व
स्यव्रीहिवेऽन्वयसंभवेनसमानतानाम्प्रैपकत्ववतयव्रीहित्वंतदवच्छिन्नसर्वोपिव्रीहिः संपन्न इति वोध
स्याऽभवत्सिद्धत्वाद्वेत्यर्थः नऽग्रसतिविशेषाऽशासनेनाविशेष्यविशेषणवाचकपदयोः ॥

समानवचनत्वमितिनियमस्यसमानलिंगकस्थलेएवाभ्युपगमेनवेदाःप्रमाणमित्यादिवत्पर्यवसितिवारणेपित्रयः
समुदिताहेतवइतिकाव्यप्रकाशव्याख्यायांप्रसंगातिर्दुर्वारैवेवलनप्राह एवंत्रयःसमुदिताहेतवइत्यत्रेति अत्र
विशेष्यवाचकेत्रयइतिपदेतडनरजसरूपविभक्तेस्तात्पर्यविषयीभूताबहुत्वसंख्यातद्विरुद्धासंख्याय
कत्वरूपासाचहेतुपदोत्तरप्रथमैकवचनेनविवक्षितैवेतिअविवक्षितत्वाभावात्त्रिपदस्यबहुवच
नांतत्वेपिहेतुपदस्यैकवचनांतत्वोपपत्तिःएवंचएकत्वविशिष्टएककार्योत्पादप्रयोजकतावच्छेदकस
मुदायत्वंनहेतुत्रयइतिवाच्यःअतएवेतिसमुदायत्वएकत्वांगीकारादेवेत्यर्थः तथासतितृणारणि
मणिन्यायेनशक्त्यादीनांकारणत्वांगीकारेसतिएषांशक्तिलोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणजन्यानिपुण
ताकाव्यज्ञशिक्षाहर्षवेकाभ्यासस्त्रयएषामित्यर्थः एकैकसमवधानदशायामपि एषांमध्येकेवलश
क्त्यादिनाकाव्योत्पत्तेःशक्तित्वादिकमेवकाव्योत्पादप्रयोजकतावच्छेदकंनतुशक्त्यादित्रितयपर्या
प्तेसमुदायत्वमिति तेषांशक्त्यादीनांत्रेरकाव्योत्पादप्रयोजकतावच्छेदकसमुदायत्वाश्रयः

मु·टी
५

9

त्वानुपपत्तिरित्यर्थः एवं जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्यत्रेति· विशेष्यवाचकं पदं जात्याकृतिव्यक्तय इति प
दं तदुत्तरप्रविभक्तिजे सुविभक्तिस्तत्तात्पर्यविषयीभूता संख्या बहुत्वसंख्यानतो विरुद्धाएकत्वरूपा संख्या
सा विशेषणवाचकपदोत्तरस्वप्रथमया विवक्षितैवेति न विशेष्यविशेषणपदयोः समानवचनत्व
मिति एवं चैकत्वविशिष्टे पदशक्तिरूपे पदार्थत्वेन तद्वत्यः जात्याकृतिव्यक्तयः इति बोधः एवं च समानलिं
गकस्थले विशेष्यवाचकपदासमानवचनस्यापि विशेषणवाचकपदस्य साधुत्वे च समानलिंगस्थले श्रो
त्रादिकमेव सर्वत्र विशेषणपदानन्तरं प्रयोक्तव्यं वचनमिति प्रत्यक्षानुमानोपमानशाब्दाः प्रमाणा
नीति तत्पदे वेदाः इत्यादेरनुपपत्तिं वारयति एवं प्रत्यक्षानुमानेत्यादिना· द्विगिति शालाः सुधीत
रःपत्न्याः स्वामिनो देह देवप्रवित्यत्र शालपदस्य· बहुवचनान्तत्वस्य श्रान्तपदस्य बहुवचनान्तत्वेपि दे
वदेवरपदस्य द्विवचनान्तत्वोपपत्तिरिति अत्र विशेष्यवाचकपदं स्वामिश्वान्तरं इति पदं तदुत्तरा
जसूविभक्तिस्तत्तात्पर्यविषयीभूता बहुत्वसंख्यातद्विरुद्धासत्याद्वित्वसंख्या सा देवदेवरपदोत्तरं श्री

विभक्त्याविवक्षितैवेति मविवक्षितत्वाभावाद्देवदेवरपदे द्विवचनान्तत्वात् अत्र देवदेवरपदस्य देवदेवरपद
वत्त्वेऽलक्षणा तेन वाच्यतावच्छेदकयोर्देवदेवरपदद्वयोर्द्वित्वान्वयः पदरूपपदार्थतावच्छेदकभेदे सत्त्वाद्देवदेवपवि
त्वात्रद्वित्वोपि उपपद्यते दधि सुंदरमित्यत्र सुविशेष्यवाचकं पदं दधिपदं तदुत्तरत्वेन प्रतिसंधीयमाना विभक्तिः सु
विभक्तिः प्रथमात्वादिना तत्सजातीया विभक्तिर्यस्येति तत्त्वं सुंदरपदे इयमेवाकांक्षा वोध्या इत्यर्थः एवं इदं द
धीत्यादौ विशेष्यवाचकपदोत्तरत्वेन प्रतिसंधीयमाना विभक्तिः सजातीयविभक्तिकत्वमपि तथाविधविभक्ता
काहितत्वं सर्वैवर्तितत्वात्प्रतिसंधीयमानत्वमिति विशेष्यवाचके इदमिति पदे तदुत्तरविभक्तिः सुविभक्तिः
प्रथमात्वादिना तत्सजातीया विशेषणवाचकपदोत्तरत्वेन प्रतिसंधीयमाना विभक्तिर्यस्य तत्त्वं विशेषण
वाचके दधिपदेऽस्ति शंकते अपेति सामग्र्याः कार्यजनने आकांक्षायोग्यतादिना शाब्दबोधजनने वि
शेष्यविशेषणपदयोः समानविभक्तिकत्वरूपतथाविधनियमभंगप्रसंगात् परूपमयोजनत्वा।
नेरप्रतिवंधकत्वादित्यर्थः समाधत्ते तथाविधान्वयवोधोपपादिकाकांक्षा विशेष्यवाचकपदत्ति

व्यु॰टी
१
10

ष्टविशेषणवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतिकत्वंतन्नतथानीलघटमानयेत्यादावसंभवादितिनीलो
घटइत्यत्रविशेष्यवाचकंपदंघटपदंतत्प्रकृतिकायाविभक्तिर्द्वितीयादिविभक्तिस्तत्प्रकृतित्वं
विशेषणवाचकपदेनीलपदेऽस्ति एवंनीलघटइत्यत्रापितथाहिविशेष्यवाचकंघटादिपदंतत्
प्रकृतिकाविभक्तिर्द्वितीयातत्प्रकृतित्वंनीलपदेइतिविरुद्धविभक्तिराहित्यमेवसमासव्यासस्ता।
यारण्णीनीलादिप्रकारकाभेदसंसर्गकघटविशेष्यकान्वयबोधजनिकाआकांक्षानीलस्यघटइ
त्यादौतुविशेष्यवाचकघटपदात्प्रकृतिकाविभक्तिःषष्ठीविभक्तिस्तत्प्रकृतित्वमेवनीलपदेऽतो
ननीलस्यघटइतिवाक्यात्नीलप्रकारकाभेदसंसर्गकघटविशेष्यकशाब्दबोधःविशेष्यवाचपदेति
ष्टविशेषणवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वरूपाकांक्षापानीलोघटइत्यत्राविशेषणवाचकंप
देनीलपदंतत्प्रकृतिकाविभक्तिर्द्वितीयादिविभक्तिस्तत्प्रकृतित्वंविशेष्यवाचकपदेघटपदेइति
नीलोघटइत्यादौमत्वेपिनीलघटमानयेत्यादौअभावात्नविशेष्यवाचकपदनिष्ठविशेषणवाचक

१

पदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वस्यविनिगमनाविरहेणाकांक्षात्वमित्यर्थः नचनीलघटइतिसमस्तेविशेषणनीलघटमा
नयेत्यादिसमस्तानुसरणेकिंवीजमितिवाच्यं तत्रविशेषणवाचकपदाप्रकृतिकेत्यस्यविशेषणवाचकपदोत्तरत्वे
नाप्रतिसंधीयमानेत्यर्थकरणेनदोषस्तथाहिनीलघटइत्यत्रविशेषणवाचकंपदंनीलपदंतदुत्तरत्वेनाप्र
तिसंधीयमानायाविभक्तिर्द्वितीयाविभक्तिरेवनतुप्रथमाविभक्तिस्तदप्रकृतित्वंविशेषणवाचकपदेघट
पदेऽस्तीतिनदोषइत्याशयेननीलघटइतिसमस्तमुपेक्षितवान् नचनीलघटमानयेत्यत्रापिनीलेघटे
घटेचेतिपरिनिष्ठितविभक्त्यासमासाश्रयणात्तदोषइतिवाच्यंप्रथमांतेनसमासइत्यभिप्रायेणा
दोषाभिधानादितिनइतिसत्तः विशेष्यवाचकपदाप्रकृतिकत्वविशेष्यवाचकपदाउत्तरत्वंविशेष्यवाच
कपदोत्तरत्वेनाप्रतिसंधीयमानत्वमितिवानथाचविशेष्यवाचकपदानुत्तराविभक्त्यप्रकृतित्वरूपंप्र
थवाविशेष्यवाचकपदोत्तरत्वेनाप्रतिसंधीयमानविभक्त्यप्रकृतित्वरूपंवाविरुद्धविभक्तिराहित्यमे
वाकांक्षासानीलोघटइत्यादौनसंभवति तथाचविशेष्यवाचकंपदंघटपदंजदुत्तराविभक्तिस्तद्विभ

मु॰टी॰ ११

क्तिस्तद्विभक्तिस्तत्प्रकृतित्वमेव विशेषणवाचकपदे नीलपदे इति नीलपदे इति नीलपदोत्तरविभक्तेर्घटपदोत्तरवि
भक्त्यभिन्नत्वादित्यर्थः शंकते अथ विशेष्यवाचकपदोत्तराहूतिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्तिपदाहितस्य विवक्षणा
त्रदोष इति चेन्न नीलो घट इत्यत्र विशेष्यवाचकघटपदोत्तरस्मिन्नहूतिया विभक्तिविभाजको धर्मो द्वितीयात्वा
दिन्न तद्विभक्तिमत्त्वाद्याहितस्य नीलपदे सत्वात् एवं नीलपट इत्यत्र विशेष्यवाचके पदे घटपदोत्तरस्मिन्नव
र्तमानो यो धर्मो द्वितीयात्वादिस्तद्वद्विभक्तिपदाहितस्य नीलपदे सत्वान्नीलो घटः नीलघट इति द्वयोर्नीलप्रका
रकसंसर्गकघटविशेष्यकबोधः नीलस्य घटस्यादौ तत्घटपदोत्तराहूतिधर्मः प्रथमीत्वं तद्वद्विभक्त्याहितस्या
सत्वान्नताहशबोध इत्यर्थः समाधत्ते विभक्तित्वादिकमगानतः प्रकृतस्य ताहशधर्मज्ञानासंभवाच्छाब्दबो
धानुपपत्तिरिति यस्य विभक्तित्वज्ञानं नास्ति तस्यापि नीलो घट इति वाक्याच्छाब्दबोधो जायते तस्य
तस्मात् विशेष्यवाचकपदोत्तराहूतिधर्मज्ञानासंभवादित्यर्थः स्वरूपतो विरूद्धविभक्तिप
हितस्य प्रयोजकत्वं न संभवति तथा च नीलो घट इत्यत्र यदा सुपदस्यापपदत्वभ्रमो जातस्तदा

११

भेदान्वयो न जायते समस्यमानत्वमते स्वरूपतो विरुद्धविभक्तिराहित्यरूपकारणासत्त्वादिति एवं नीलस्य घट
इत्यादौ पृथक्स्थले ऽन्वयबोधो ज्ञानस्तदा नीलस्य घट इत्यत्र वाक्यान्नीलप्रकारकाभेदसंसर्गकघटविशेष्यकबोधो
जायते ऽसमस्तस्यान् विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य स्वरूपतो ऽभावादत आह शाब्दज्ञाने सैव प्रयोजकत्वं वाच्यमिति
तत्र यस्य विभक्तिमत्तानेनास्ति तस्य तस्य बोधो न स्यादिति निरुक्तमेव सर्वं भिन्नार्थः विरुद्धविभक्तिराहित्य
ज्ञानस्येतत्पदेपि विभक्तिमत्त्वादिकमजानतः शुरूपस्य शाब्दबोधानुपपत्तिरुद्धर्तुं शंकते अपनीलो घटो
नीलघट इत्यादिद्विविधबोधसाधारणमिति स्वोत्तरत्वादिभिन्नेयत्पदे तदुत्तरत्वं यन्तन्निष्ठत्वविशिष्टं यत्स्वो-
त्तरत्वादि तद्रूपेत्यर्थः यथा नीलो घट इत्यत्र स्वं नीलपदं तदुत्तरत्वादिभिन्नं पदं घटपदं तदुत्तरत्वं यन्तन्निष्ठ
त्वं घटपदे ऽप्यत्र स्वं नीलपदं तदुत्तरत्वं च घटपदे ऽस्ति एवं नीलघट इत्यत्रापि स्वोत्तरत्वं नीलपदोत्तरत्वादि
भिन्नपदं घटपदं तदुत्तरत्वं घटपदे ऽस्ति अप्यव स्वोत्तरत्वं च नीलपदोत्तरत्वमिति स्वरूपस्याव्यवहितोत्तर
त्वसंबंधेन नीलपदवत्स्वाचैतन्न घटपदस्वरूपाकांता समासव्याससाधारणी नीलप्रकारकाभेदसंस

गीकघटविशेष्यकबोधजनकत्वमर्थः अत्र नीलस्य घट इति प्रयोगवारणाय स्वादिभिन्नेत्यत्र विशेष्यवाचकघ
टादिपदोत्तरविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिधर्मावच्छिन्नभिन्नत्वमर्थः तथा च नीलपदोत्तरघ
टाः प्रथमात्वावच्छिन्नभिन्नत्वान्न दोषः समायते नीलघटरूपमित्यादिवाक्यसाधारण्यानुरोधेनास्मादृशा
श्याकांक्षाया उपगतत्वात्तयोपदर्शितव्याससमाससाधारण्यानुगताकांक्षानुसरणस्य प्रयोजकत्वादिति नीले
वतन्तघटरूपं चेत्यत्र कर्मधारयस्तत्रोक्ताकांक्षाव्याससमासस्साधारणी न संभवति तथा हि स्वं नीलपदं तदुत्त
रत्वरूपस्वाव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन नीलपदवत्त्वं भवति रूपपदस्य घटस्वाद्यन्तं भवति तथापि स्वं नीलपदं
तदुत्तरं स्वादिभिन्नं पदं घटपदं तदुत्तरत्वमेव रूपपदे इति तदुत्तरत्ववैशिष्ट्यसामानाधिकरण्येन स्वोत्त
रत्वेनास्तीति नीलघटरूपमित्यादिसाधारणाय अन्याहृशी आकांक्षा उपदर्शितव्यासाच स्वादिभिन्न
निराकांक्षत्वप्रहेयेणबोध्या तथा च स्वोत्तरं नीलपदोत्तरं स्वाभिन्नं निपकांक्षपदं तदुत्तरं यत् ना
भिन्नत्वरूपं स्वोत्तरस्वादिभिन्नपदानन्तरत्वं जातं घटपदं तत्स्वोत्तरं स्वादिभिन्नं निराकांक्षप ॥

देनभवतिकिंतुरूपसाकांक्षमेवविशेष्यमाकांक्षाव्याससमाससाधारणीनपूर्वोक्तेत्यर्थः यद्यपिनीलघटरूपमि
त्यत्रनीलघटयोरभेदान्वयाभ्युपगमेनीलपदोत्तरंस्वादिभिन्नंपदंतदुत्तरंषष्ठ्यन्तंपदंरूपपदंतदुत्तरत्वं
घटपदेस्मिन्नप्येवस्वोत्तरत्वंनीलपदोत्तरत्वंयथास्तितथापिघटपदेस्वापेनत्वंनास्तीतिउक्ताकांक्षानास्ति तत्र
स्वाचंतघटादिपदत्वमितिसमासानुसंधीयमानस्वाचंतघटादिपदत्वमितिविवक्षणात्प्रकृताकांक्षोपपाद
नेपिनीलघटरूपमितिवाक्यात्रूपंनीलमन्यहेतिसंशयोच्छेदोजायतेसमस्तादिति घटपदोत्तरंस्वादि
विभक्त्यनुसंधानेनादरणीयमितिघटपदेस्वाचंतत्वाभावादुक्तान्नीलघटयोराकांक्षाभावादन्वयोना
स्ति किंतुनीलरूपयोरेवाभेदान्वयोवक्तव्यःसोपिनसंभवतिस्वोत्तरंनीलपदोत्तरंयत्स्वादिभिन्नंपदंघ
टपदंतदुत्तरेरूपपदेस्वोत्तरस्वादिपदभिन्नपदोत्तरत्वाभाववैशिष्ट्यंनास्तीतिप्रकृताकांक्षाविलया
पत्तिरिति वाच्यमितिगंगारामजडचरणाःनचस्वोत्तरस्वादिभिन्नत्वनिप्रकांक्षपदानुत्तरत्वविशि
ष्टस्वोत्तरत्वरूपस्वाव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेननीलादिपदवत्स्वाचंतघटादिपदत्वमेवसमासस्या

व्यु.टी
१३
13

समाधारणीयभेदान्वयबोधोपयिकाकांक्षाऽस्तीति चेन्न सिद्धान्तिमते सकलसमासे विशेष्यवाचकपदाव्यवहितपू
र्ववर्तिविशेषणवाचकपदत्वं विशेषणवाचकपदाव्यवहितोत्तरवर्तिविशेष्यवाचकपदत्वं वाकांक्षा। एवं स
कलव्यासे प्रथमान्तविशेष्यवाचकपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तविशेषणवाचकपदत्वमाकांक्षा इत्याकांक्षाद्वै
विध्येपि विशेष्यविशेषणोभयोनिश्शाब्दानुगमसंभवात्। पूर्वपक्षिणस्तु शब्दाद्यनुगमस्याप्यभावात्। स्तोनरेखादिभि
न्नेति पक्षोक्तेपदेतदनेरयत्वतन्नास्तिन्नवरूपेपन्नोत्तरस्वादिभिन्नपदाऽउत्तरत्वेन द्विविधेत्यत्रभेदकूट।
निवेशेन गौरवात् दुर्विज्ञेयत्वाच्च। सर्वानुगमेन सिद्धान्तिमतस्यैवोचितत्वात्। अथ नीलं घटमानयेत्यादौ
नीलाद्घटादावन्वयोपगमे नीलादिपदोत्तरविभक्त्यर्थस्यैकमत्वादेः कुत्रान्वय इति चेदिति सामान्य
तेन कुत्रापीति पदसाधुत्वाय प्रयुज्यमानाविभक्तिर्निरर्थकेति भावः। संभवत्यर्थसाधुत्वेपरसा
धुत्वमन्याय्यमित्यभिप्रायकं मतान्तरमाह अभेद इत्यारभ्य वदन्तीत्यन्तेन। नीलो घट इत्यादौ
नीलपदोत्तरयौगिकभेदाभाववत्त्वात् घट इति बोधात् विशेषणविभक्तेरभेदोऽर्थः तथाभेदोना

नमतेइत्वनीः चीनमतेराज्ञाभावव्याप्यराजस्वत्वाभाववान्पुरुषइत्यादिवाधाभावानिवेशादित्यर्थःप
लितितिराज्ञः पुरुषइत्यादौराजस्वत्वाभाववान्पुरुषइत्याद्यन्वयवोधोपगमेराज्ञीयंस्वत्वंराजवत्त्वंत्वमिति
स्वत्वोदेश्यिकाराजविधेयिकानुमितिरेकाराजस्वत्ववान्पुरुषइतिराजस्वत्वविधेयिकापुरुषोदेश्यिका
नुमितिर्द्वितीयाइतिद्विविधानुमितेरेवतदतिरिक्तविषयकत्वेन॰ राजस्वत्ववान्पुरुषरूपशाब्दबोधविष
यातिरिक्ताविषयकत्वेनसमानविषयकत्वेनानुमितेर्द्वैवलतयाराजकीयंस्वत्वंराजस्वत्ववान्पुरुषइत्या॰
कारकद्विविधानुमितिंप्रतिप्रत्येकमेकामेकानुमितिंप्रतितादृशवाक्यघटितसामग्र्याः राज्ञः पुरुषइति
वाक्यघटितयोग्यताज्ञानवाधाभावादिसामग्र्याः प्रतिवंधकताद्वयंप्रतिवध्यभेदेनप्रतिवध्यताद्वयं
प्रतिवध्यभेदेनप्रतिवध्यताद्वयनिरूपितप्रतिवंधकताद्वयमित्यर्थः समन्वयेच॰ स्वत्वसंसर्गतावा
दिप्राचीनमतेचतादृशानुमित्योः राजकीयंस्वत्वंराजस्वत्ववान्पुरुषइत्यनुमित्योः तथाविधवाक्य
जन्माराजकीयपुरुषइत्यादिशाब्दबोधादतिरिक्तविषयकतया॰ राज्ञः पुरुषइतिवाक्यजन्मात्

व्यु॰टी॰
९९
66

राजावान्पुरुषइतिशाब्दबोधात् अतिरिक्तविषयकतयाशाब्दबोधेराजापुरुषश्चेतौविषयौराजकीयस्व
त्वंराजवान्पुरुषइत्यनुमितौराजापुरुषश्चविषयौस्वत्वंचाधिकंविषयइत्यनुमितौरधिकविषयत
याभिन्नविषयेऽनुमितिसामग्र्याः बलवत्त्वेनानुमितिरेवजायतइति॰ तत्रराजकीयंस्वत्वंराजस्वत्व
वानित्यनुमितेः तादृशसामग्र्याःराजवान्पुरुषइतिशाब्दजनकराज्ञःपुरुषइतिवाक्यघटितयोग्य
ताज्ञानादिसामग्र्याः प्राचीनमतेप्रतिबंधकत्वकल्पनंनास्ति॰ नवीनानांमतेराजस्वत्ववान्पुरुषइतिशा
ब्दविषयराजस्वत्वपुरुषविषयकत्वेनराजवत्स्वत्वंराजस्वत्ववान्पुरुषइत्यनुमितेः समानविषयकतया
दुर्बलत्वेनशाब्दसामग्रीप्रतिबंधकताकल्पनमधिकमितिभावः ननुप्राचीनमतेपिराजपुरुषयोःसंसर्गत
यास्वत्वंचविषयाः इत्युक्तानुमितेःसमानविषयकतयाशाब्दसामग्रीप्रतिबध्यत्वमस्त्वसमेतिचेन्न-
शाब्दबोधेराजापुरुषःसंसर्गतयास्वत्वंविषयाः अनुमितौतुराजापुरुषौस्वत्वेस्वत्वसंसर्गश्चा
धिकइत्यतिरिक्तविषयकत्वेनानुमितेः प्राचीनमतेशाब्दसामग्र्यप्रति [illegible]ः

९९

वच्छत्वेनलाघवादितिभावः यद्वाविषयपदेनात्रप्रकारविशेष्यावेववक्षितौतेननसंसर्गाधीमिनदोषः तथाविधा
नुमितिस्तथाविधशाब्दसामग्र्योःसत्वेअनुमितेरेवोत्पत्तेरिति· राजकीयंस्वत्वंराजस्वत्ववान्पुरुषइत्य
नुमित्योःसामग्रीसत्वेराजवान्पुरुषइतिशाब्दसामग्रीसत्वेच अनुभवबलादनुमितेरेवोत्पत्तेर्नानुमिति
प्रतिशाब्दसामग्रीप्रतिबंधिकेतिप्राचीनमतेलाघवमितिभावः यद्यप्यत्रराजवत्स्वत्वंराजवत्स्वत्वंराजस्वत्व
वान्पुरुषइत्यनुमितौ एवानुभवसिद्धेनतदानुमितिसामग्र्योःशाब्दंप्रतिप्रतिबंधिकेइतिप्रतिबंधकभेदात्
प्रतिबंध्यप्रतिबंधकभावद्वयेनतथापिराजवान् पुरुषइतिशाब्दंप्रतिशाब्दविषयभिन्नविषयकानुमि
तिसामग्रीत्वेनसामग्र्योरेकमेवप्रतिबंधकत्वमितिध्येयं· अपितुराजवान्पुरुषइत्याकारकस्वत्वसंसर्ग
क एक विधानुमितिंप्रत्येवतादृशसामग्र्याः पजवानपुरुषइतिशाब्दंजनकाराज्ञःपुरुषइतिवाक्य
त्वदिनयोग्यताज्ञानादिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वमेकंकल्पनीयमितिप्राचीनमतेलाघवमितिभावः
स्वत्वप्रकारत्वावादिनवीनः प्रतिबंधकत्वमतंघवस्थापपत्तिभवन्मतइत्यादिना· भवन्मतेस्वत्वसंसर्ग·

व्यु॰टी॰ ६७ संसर्गतावादिप्राचीनमते॰ पत्रयादनुमितिः स्वीक्रियते॰ अस्मन्मतेऽपि स्वत्वप्रकारतावादिनवीनमतेऽपि तत्र
तादृशानुमितेः स्वीकरणीतया यत्र राज्ञः पुरुष इति सामग्रीकाले प्राचां पादृशी राजवत्स्वत्वं राजस्वत्ववानु पु
रुष इत्याकारिकानुमितिः स्वीक्रियते तत्र राज्ञः पुरुष इति स्वत्वप्रकारकशाब्दसामग्रीकाले राजवत्स्वत्वे
राजवत्स्वत्वं राजस्वत्ववान्पुरुष इत्यनुमितिः नवीनेनापि स्वीक्रियते इति नव्यमतेऽपि अनुमितिं प्रति न शाब्द
सामग्रीप्रतिबन्धिकेति मतद्वये साम्यमित्यर्थः स्वत्वसंसर्गकराजवान्पुरुष इति समानविषयकानुमितिं प्रति
यथा प्राचीनमते राज्ञः पुरुष इति वाक्यघटितस्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकयोग्यताज्ञानादिशाब्दसामग्रीप्र
तिबन्धिका तथा नवीनमतेऽपि राजवान्पुरुष इति भिन्नविषयकानुमितिं प्रत्यपि स्वत्वप्रकारकशाब्दजन
कराज्ञः पुरुष इति वाक्यघटितस्वत्वप्रकारकयोग्यताज्ञानादिरूपशाब्दसामग्री मणिसंवादिमायन
प्रतिबन्धिका इति यत्र प्राचीनेन त्वयाऽनुमितिर्न स्वीक्रियते तत्र नवीनेन मयाप्यनुमितिर्न स्वीक्रियते इ
त्यनुमितौ शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकतासाम्यादित्यर्थः राजवत्स्वत्वे राजस्वत्ववान्पुरुष इत्यनुमि।

६७

मितिद्वयस्य भयमतेपि ज्ञापतेरस्य भयमते पि न शाब्दसामग्री प्रतिबंधिकेति साम्यम्· इदमुपलक्षणं यत्र
स्वीक्रियते ऽनुमितिः प्राचा तत्र नव्येनापि न स्वीक्रियते इत्यस्वीकारेपि साम्यमित्यर्थः यत्र याद्दश तत्र ताद्दश
सामग्र्यं यदैकक्रमवर्त्यस्य दृश्यति उपदर्शितमूले इत्यादिना- राजवत्स्वत्वं राजसमवायानुरूपं यस्यानुमितिद्व
येभवद्भिः प्राचीनैः स्वीक्रियते तदनुमितिद्वयमस्माभिर्नवीनैः स्वीक्रियते इति कुतो हेतोरनुमितिद्वयेति
ह्यप्रतिबध्यतानिरूपितशाब्दसामग्रीनिष्ठप्रतिबंधकताद्वयं संभवेत् उक्तानुमितिद्वयास्वीकार एव हि
शाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकताद्वयापादकोनुमितिद्वयस्वीकारे तत्कारणाभावादेव प्रतिबंधकताद्वयापा
दनं त्वेतुष्यवदिति भावः नतु प्राचीनमते भिन्नविषयकतया ऽनुमितिसामग्र्याः प्राबल्यमित्यनुमितिरेव
न शाब्दबोधः इति शाब्दसामग्र्याः अनुमितिप्रतिबंधकत्वं नास्तीति वाच्यं नवीनमते तत्समानविष
यकतया ऽनुमिसामग्रीईबलेति अनुमितिर्न भवतीत्यनुमितिं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं ९
कल्पनीयमिति गौरवमिति मतत्रयादृ· भवतापि नादृशशाब्दप्रतीति- प्राचीनेनापि- नादृशशा

बु·टी·
६८
68

ब्दंपत्तिः· राजवान्पुरुषइतिशाब्दप्रतिः· राजकीयस्थलेराजस्वत्ववान्पुरुषइत्यनुमितिद्वयसाम
ग्रीदशायांप्रतिबंधकतायावाच्यतयातासम्भवाद्वेति· प्राचीनमतेशाब्दबोधोनजायतेइतिशाब्दप्रत्यनुमि
तिद्वयसामग्रीद्वयंयथाप्रतिबंधकंतथानवीनमतेपिशब्दानुमितिर्नजायतेऽत्यनुमितिद्वयंप्रतिशा
ब्दसामग्रीप्रतिबंधिकेतिमतद्वयेपिसाम्यमित्यर्थः· अत्रैतच्छाब्दप्रतिद्विविधानुमितिसामग्र्योरेतच्छा
ब्दबोधविषयभिन्नविषयकानुमितिसामग्रीत्वेनैवकाप्रतिबंधकताप्राचीनमते· एवंराजवान्पुरु
षइत्यनुमितिंप्रतिराजवान्पुरुषशाब्दसामग्रीत्वेनप्रतिबंधकतानवीनमतेबोध्या· अथनवी
नोभ्यूपः प्राचीनमतेदूषयति· एवंराजपुरुषइत्यादिसमासवाक्यादित्यादिनातादृशशाब्दसा
मग्र्याः स्वलसंसर्गकराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधजनकराजपदाव्यवहितोत्तरपु
रुषपदज्ञानजन्योपस्थित्यादिघटितसामग्र्याः तथाविधतात्पर्यज्ञानादिघटितायाः चरविषयक
प्रमत्वादिकप्रतिबंधकताधिक्येनगौरवात्तद्धेतोः तत्रराजपुरुषइतिसमासेराजसंबंधिनोऽभे·

६८

दान्वयबोधउचितः नचभवन्मतेपिराजसंबंधाभेदान्वयबोधादिनमतेपिराजसंबंधाभेदान्वयबोधसामग्र्याः
प्रतिबंधकत्वापत्तिकोनयोरेवंसमानमितिवाच्यं - प्राचीनमतेपिराजपदस्यराजसंबंधिनिस्वारसिकिलक्षण
ग्रहकालेअभेदसंबंधेनराजसंबंधिविशिष्टपुरुषरूपेणार्थग्रहसत्वेभवन्मतेपितत्संसर्गतावादिप्राचीन
मतेपि - कर्मधारयतेनाभिमतात्राजपुरुषइत्याकारकात्तथाविधसमासवाक्यात्तादृशबोधस्वीकारस्यरा
जसंबंधाभेदबोधस्वीकारस्यावश्यकतयातादृशसामग्रीप्रतिबंधतायाः अभेदसंबंधेनराजसंबंधिप्रकारक
पुरुषविशेष्यकशाब्दबोधजनकराजपुरुषइतिसमासवाक्यघटितयोग्यताज्ञानादिसामग्रीप्रतिबंधकत्व
घानवीनप्राचीनोभयमतसिद्धत्वादित्यर्थः राजपुरुषसमासेराजपदेराजसंबंधितिलक्षणानवीनमते
निरूढलक्षणास्वारसिकीस्वेच्छाधीनाप्रयोजनवतिलक्षणातुप्राचीनमतेपिसंभवतीति अथचराज
पुरुषइत्यत्रप्राचीनमतेविभक्त्यर्थस्वत्वादिसंसर्गकशाब्दबोधजनकसमासत्वेनतत्पुरुषत्वमितिल
क्षणान्नतत्पुरुषः यदात्वराजपदस्यराजसंबंधिनिस्वारसिकलक्षणातदापदार्थद्वयाभेदबोधकस

वु॰टी॰ ६५

69

मास्तं कर्मधारयत्वमिति लक्षणात् कर्मधारयसमासः नवीनमते पञ्चवाक्यावस्थायां समासाव-
स्थायां चाभेदबोधस्तत्र कर्मधारये यथा नीलमुत्पलं नीलोत्पलमित्यत्र । राज्ञः पुरुष इति वाक्या-
वस्थायां राजसंबंधवान् पुरुष इति भेदबोधः निपातातिरिक्तनामार्थयोरभेदान्वयनियमबला-
द्राजसंबंधिनि निरूढलक्षणा न देयं भेदबोधेपि न कर्मधारयसंज्ञा वाक्यदशायां भेदबोधवत्तन्नवीन-
मते हूषपि तंपतइस्मारभ्यतदसदितंतेमतमुपन्यस्तनियतितितंदधिपश्येमत्रलक्षद्वितीयास्मर-
णेन कर्मत्वमुपस्थाप्यते दधि निष्ठकर्मता निरूपकदर्शनाश्रयत्वमिति शाब्दधीरेव राजपुरुषइ-
त्यत्रलक्षषष्ठीस्मरणेन संबंधबोधः तथा च राजनिरूपितस्वत्वाश्रयः पुरुष इति बोधः एवं संबं-
धिनिरूढलक्षणास्वीकारे साभेदान्वयांगीकारोऽनर्थकः शक्तत्वेन चेति । रहस्य राजमातंगाद्यापत्तिः
राजसंबंधवंतो मातंगा इत्यन्वयबोधार्थः राजपदोत्तरलुप्तषष्ठीस्मरणमावश्यकमतः समानविभक्ति-
कत्वेन राजपदाभ्यामभेदबोधःस्यादित्यर्थः समासे यतस्तत्रत्वं स्वराज पुरुष इति वाकोऽस्तु राजादीना

मभेदात्वयात्तुयपत्यानामिघन्त्यानामप्रयोगाइतिप्रामाणिकानांऋद्धस्यराजमातंगाइत्यस्याप्रयोगे
ऽभेदात्वयात्तुपयतिर्निकारणम्॰ समानविभक्तिकऋद्धराजपदाभ्यामृद्धस्यराज्ञोमातंगाइत्यत्रापि
योग्यतयाऽभेदात्वयोबोध्यतांनाम॰ अपितुसमासघटकपदसापेक्षतयाराजपदस्यासामर्थ्याकृति
देशात्समासासाधुत्वेनेति॰ समर्थः पदविधिरितिसूत्रेणसमर्थानामेव॰ परस्परसाकांक्षाणा
मेवसमासोविहितः सामर्थ्यंसमासेएकार्थीभावलक्षणमेकार्थीभावश्चविशिष्टैकार्थविशेष्यक
बोधजनकत्वमिति॰ नन्वत्रयथवत्वदिरोहिन्नापंचसात्वोऽस्त्वाव्याप्तेः किंतुसमासघटकपदनिरा
कांक्षत्वेसतिपरस्परसमासघटकपदसाकांक्षत्वंसमर्थत्वं॰ ऋद्धस्यराजपुरुषइत्यत्रसमासघट
कऋद्धपदसापेक्षतयाराजपदस्यासामर्थ्यानिर्देशात्॰ सापेक्षमसमर्थवद्भवतीत्यतिदेशबलात्तत्
श्चाचऋद्धस्यराजपुरुषइत्यत्राभियुक्ताभ्युपगतसमाससाधुत्वनिर्वाहार्थोयातसमासाघटकपदनि
रकांक्षत्वरूपविशेषणबललंभ्यसमासासाधुत्वमितिदेशिकंगौणं॰ अतिदेशेहितुल्यव्यवहारःयथागोर

मु॰टी॰
७॰
70

षः पुरुषो हस्तीति निराकांक्षाणां समासोऽसाधुत्वमेवं पित्रुक्षिमवगन्तव्यमिति॰ एवं च सद्धस्य राजमातंगास्य
स्या प्रयोगे समासासाधुत्वमेव हेतवित्यर्थः तदुक्तं सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य विशेषणयोगो नेति
विशेषणसहितानां विशेषणानामेव वृत्तिर्न तु सविशेषणानां विशेष्याणामपि॰ तेन सवि-
शेषणानां मातंगानां राजरूप विशेषणेन सह समासः उपपन्नः एवं वृत्तस्य विशेषणस्य विशे
षणतायोगो नेत्यर्थः न वृत्तस्य विशेषणस्य तेन भद्रा राजमातंगाः इत्यत्र भद्र विशेषणसमातं
गे विशेषेऽन्वयः ‥ ‥ समासघटके स्यैतदभिधायकमेव सविशेषणस्य राजपदस्य विशेष
णस्य तेन ऋद्धा राजमातंगाः इत्युपपत्तिः सद्ध विशेषणयुक्तधारातो विशेषणस्य समासरूपा
वृत्तिर्न॰ एवं वृत्तस्य समस्तस्य राज्ञो विशेषणस्य ऋद्धस्येति विशेषणयोगोपि नेति तदर्थः तत्सा
पेक्षत्वं च तदर्थान्वितस्वार्थपरत्वं समासघटक ऋद्धपदार्थान्वितो वः स्वार्थो राजपदार्थस्तत्र
परं तामपेयस्य तत्तदर्थान्वितस्वार्थपरं राजपरं न तु राजपदे क्लि॰ स्वार्थस्य स्वीयत्व ॥

तिग्रहविशेष्यःस्वराजपदंतच्छक्तिग्रहोराजाराजपदशक्यइत्याकारकोतद्विशेष्योराजातत्पदंऋद्धप
दंतदर्थान्वितःस्वार्थोराजपदार्थःसचराजपदशक्तिग्रहविशेष्यइतिराजपदसमासघटकऋद्धप
दसापेक्षंभवतीतिराजपदस्यासामर्थ्यात्समासासाधुत्वं। अतएवतदर्थान्वितस्वार्थपरत्वमित्यत्रस्वा
र्थपदेनस्वीयवृत्तिग्रहविशेष्यइत्यर्थकरणादेवशरैः शातितपत्रः चैत्रस्यदासभार्येत्यादौनसमस्यमा
नशातितदासपदार्थैः सापेक्षत्वात्तदर्थैकदेशातनदासत्वादावेवशरकरणकत्वचैत्रनिरूपितत्वा
दिनामन्वयादितिमूलंतत्पदंसमासघटकतृतीयाषष्ठ्यंतंतदर्थः शरकरणकत्वंतदन्वितस्वार्थः शा
तितपदशक्तिग्रहविशेष्यः शातनकर्मपत्रादिकंनभवतिकिंतुशातितपदार्थैकदेशशातनक्रियै
वभवतिशरकरणकत्वंनतृतीयाशातनेनक्रियातत्कर्मपत्रेपस्समइत्यर्थात् एवंचैत्रस्यदासभार्ये
त्यत्रतत्पदंसमासघटकपदंचैत्रस्येतिषष्ठीपदंतदर्थोनिरूपितत्वंतदर्थोनिरूपितान्वितःस्वा
र्थः दासपदशक्तिग्रहविशेष्योदासोनभवतिकिंतुदासपदार्थैकदेशोदासत्वंसेवारूपंचैत्र

सु.टी.
७१
71

निरूपितत्ववद्दासत्वं तद्वतो भार्येत्यर्थात् तेन न समेस्यमानशातितदासपदादेः समासाघटक
शरैरिति चैत्रस्येतिपदसापेक्षत्वेनासमर्थत्वात्समासो न स्यादित्यर्थः तदर्थान्वितेतत्त्वाभेदान्व
योवान्निवेशनीय इतीति तदर्थे समासाघटकस्य हृपदार्थे अभेदसंबंधेनान्वितोपः स्वार्थः राज
पदार्थो राज्ञा न तत्परत्वं राजपदेः स्त्रीति समासाघटकपदसापेक्षतया राजपदस्यासामर्थ्यात्समा
सो न स्यादित्यर्थः शरैः शातितपत्र इत्यत्र समासाघटकशरैरितिपदं तत्पदं तदर्थः शरकरणकत्वं-
तत्र शरकरणकत्वे अभेनान्वितः स्वार्थः शातितपदार्थैकदेशः शातनं न भवति शातनं शरकर
णकत्वरूपं न भवति किं तु शरकर्तृत्ववद्वतीति न समासाघटकपदसापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्समा
सो न स्यादित्यर्थः एवं चैत्रस्य दासभार्येत्यत्रापि चैत्रनिरूपितत्वे दासस्याभेदो नास्ति किं तु चैत्रनिरू
पितदासत्ववतो भार्येत्यर्थान्न दोषः अस्मिन्पक्षे स्वार्थपदेन स्वीयपक्षे तिग्रहविशेष्यो न ग्राह्यः किं
तु हृतिग्रहविषयोपस्थापकस्य प्रकारो वा विशेष्यो वा ग्राह्यः इति स्वादीनां मतं ॥

७१

रूषयति॰ राजपदस्य राजसंबंधिनि स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थलानुरोधेन॰ तादृशसमभिव्याहारज्ञाना
देः राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदज्ञानादेः तथाविधजनकतायाः संबंधीपुरुष इति बोधजनकता
याः क्लृप्तत्वात् सिद्धत्वात् तत्र राजपुरुषघटकराजपदे निरूढलक्षणास्वीकारे गौरवादिति॥ अत्रायं
भावः राजसंबंधीपुरुष इति बोधे राजपुरुष इत्यानुपूर्वीविशेषरूपसमभिव्याहारज्ञानं कारणं स्या
त् पदजन्यपदार्थोपस्थितिः सहकारिणी हृतिश्च शक्तिः शक्यसंबंधरूपा लक्षणा च तत्र शक्तिलक्षणा
न्यतररूपवृत्तिज्ञानस्य पदार्थोपस्थितिद्वारा शाब्दबोधं प्रतिकारणतायां लक्षणानिष्ठस्वारसिकत्वनि
रूढत्वज्ञानमपि कारणं न भवति येन गौरवं भवेदिति स्वारसिकत्व निरूढत्वविशिष्टलक्षणाज्ञानं
कारणमिति शंक्यते॰ नचेति स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थले तादृशान्वयबोधस्य राजसंबंधीपुरुष इत्यन्व
यबोधस्य नवीनप्राचीनोभयमतसिद्धत्वेपि॰ निरूढलक्षणामते॰ निरूढलक्षणावादिनवीनमते॰
संबंधतात्पर्यस्य॰ राजपदस्य राजसंबंधीबोधे तात्पर्यस्य॰ ज्ञानादित्वकल्पनागौरवमिति॥ स्वस्व

कः रसः इच्छातदधीनाललक्षणालक्षणास्वारसिकीछक्षणाएवंअनादितात्पर्यैवक्तरिच्छातद्विष
यीभूतोर्थोराजसंबंधीतनिष्ठाशक्यसंबंधरूपालक्षणानिरूढलक्षणा॰ एवंचस्वारसिकनिरूढयोर्ल
णयोःसामेपिनिरूढत्वलक्षणाघटकतात्पर्यअनादित्वंविशेषणमधिकमितिगौरवमित्यर्थः तथाचरा
जपुरुषइत्यत्रलुप्तविभक्तिस्मरणेनराजस्वत्ववान्पुरुषइतिबोधः संभवितोनतन्निरूढलक्षणा
याः भेदसंबंधेनराजसंबंधीपुरुषइतिबोधयतिशंकाशयः इतिसमाधत्ते॰ राजपुरुषइत्यादिवाक्यज
न्यशाब्दबोधात्पूर्वंनियमतोलुप्तविभक्तिस्मरणकल्पनापेक्षयातात्पर्यानादित्वकल्पनायांगौरवविरहा
दितिइतिनियमतः तादृशशाब्दबोधकार्यात्पूर्वकालेकारणीभूतंलुप्तविभक्तिस्मरणंकल्पनीयं-
पदापदार्थं॰शाब्दबोधस्ततःपूर्वंतत्क्षणेलुप्तविभक्तिस्मरणमितिनियमतः अनेनाविभक्तपद॰ सुश्रोसत्राम
रूपाराज्ञः राज्ञोः राज्ञोवापुरुषइतितात्पर्यवशाच्छाब्दबोधसंभवात॰ नपुंसकात्स्वयोर्लुगितिसूत्रेणाने
नाःविभक्तिलोपाः तासामनंतानिस्मरणानितेषांचसंबंधोपस्थितिप्रमनंतानिकारणत्वानिकार ।ः

णताशरारंचानन्वयव्याप्तिस्वरूपनियमघटितत्वात्तात्तिगुरुः· तद्वयोरेवंतन्तस्तविभक्तिस्मरण
कल्पनाधीनमित्यभिमेयोक्तेलाघवविभक्तिस्मरणकल्पनापेक्षयेति· तात्पर्यानादितकल्पनायांगौरवरह
दितीतितात्पर्यविषयीभूतार्थंशाक्यसंवंधरूपालत्तणासिद्धैवतात्पर्यपरमनादितरूपधर्ममात्रकल्प
नेस्वयिकेपूर्वमतेतल्लाघवविभक्तिस्मरणादयोधर्मिणोधर्माश्चकल्पनीयाइतिधर्मिकल्पनातोधर्मक
ल्पनालघीयसीतिनतात्पर्यनादित्वकल्पनेगौरवमितिभावः तात्पर्यैः नादित्वेचतज्ज्ञानजन्यशाब्दबोधं
समकालीनस्वज्ञानजन्यशाब्दबोधत्वव्यापकत्वे· तत्तात्पर्यंतज्ज्ञानजन्योयः शाब्दबोधः तज्जन्यसंवंधीपुरु
षइतिशाब्दबोधः तद्धसमकालीनस्वज्ञानजन्यत्वंतात्पर्यंतज्ज्ञानजन्यशाब्दबोधत्वव्यापकंशाब्दबोधया
वत्पस्यस्वस्यतात्पर्यस्ततत् तात्पर्यस्वज्ञानजन्यशाब्दबोधत्वसमकालीनस्वज्ञानजन्यशाब्दमात्रव्यापकत्वंतत
त्वंतात्पर्यैः स्वीयत्वः अत्रतात्पर्येचैत्रीयमैत्रीयविशिष्टेननाप्तुं किंतुतात्पर्यत्वेनतात्पर्यमात्रं·
ग्राह्यः· तथाचतात्पर्यज्ञानजन्यः सर्वोपिशाब्दबोधः एवंपूर्वतात्पर्यज्ञानजन्यापिशाब्दबोधाः

यात्वहं सकालीनो भवतीति सर्वमपि तात्पर्यं स्वज्ञानजन्यशाब्दबोधं हं सकालीनस्वज्ञानजन्यशाब्दबो
धसामान्यकं भवति: स्वारसिकलक्षणास्थले तु चैत्रीयप्राथमिकतात्पर्यज्ञानजन्यप्राथमिकः शाब्दबोधः
चैत्रीयप्राथमिकतात्पर्यज्ञानजन्यशाब्दबोधः इंसकालीनो न भवतीति अनादित्वं नास्ति· निरूढलक्षणा
स्थले तु सर्वेऽपि तात्पर्यज्ञानजन्यशाब्दबोधाः पूर्वपूर्वतनतात्पर्यज्ञानजन्यशाब्दबोधध्वंसकालीना: भ
वंत्येवेति तात्पर्यस्यानादित्वमस्ति· अत्र प्राथमिकत्वं कस्मिन्नपि तात्पर्ये नास्ति पूर्वपूर्वतनतात्पर्यसत्वा
दिति भावः यत्र राजपदस्य राजसंबंधिनि स्वारसिकलक्षणाग्रहस्तत्र तादृशबोधस्य· राजसंबंध्यभिन्नपु
रुष इति बोधस्य उभयमतसिद्धत्वात्· तादृशसमभिव्याहारस्य राजपुरुष इति समभिव्याहारस्य· रा
जसंबंधिपुरुषत्वबोधे कारणताया मतद्वयेऽपि निर्विवादत्वेन तत्र लुप्तविभक्तिस्मरणकल्पने मानाभावा
दिति केचित्तन्मते उक्तो लिंगः पाठः· सच गतार्थत्वात्पुनरुक्तः तस्मा राजसंबंधिन उपस्थितिं विना राजपु
रुष इत्याकारकसमभिव्याहारमात्रेण राजसंबंध्यभिन्नः पुरुष इति शाब्दबोधासंभवाद्युक्तः इति नैव

मितिपर्यवसन्नविभक्तिस्मरणं विनैव निरुक्तलक्षणायां निर्वाहे स्यादर्थः यावत्त्वेन दर्शनेन समं तस्य दधिकर्मकरणाभे
दान्वयस्य मनात्तत्रापि दधिपदे पि लुप्तविभक्तिस्मरणं न कल्पनीयमिति शंकाशयः समाधत्ते दध्यादिपदस्य दधिकर्म
कादौ लक्षणाग्रहे तस्य दधिपदस्य द्वितीयेतराविभक्तिः प्रथमा तृतीयादिः तद्भ्रमदशायां दधिकर्मपश्यतीत्यादि
वत् उक्तस्थलेपि दधिपश्यतीत्यत्रापि प्रथमा तृतीयां तत्रभ्रमदशायां दधिकर्मकदर्शनबोधानुदयात् दधिपदस्य
दधिकर्मके लक्षणा तत्र च प्रथमा तृतीयादिभ्रमे दधिकर्मकः पश्यति दधिकर्मकेन पश्यतीत्यादाविव दधिपश्यतीत्युक्त
स्थलेपि दधिकर्मकदर्शनान्वयबोधानुदयात् हेतोः द्वितीयां तदध्यादिपदसमभिव्याहृतपश्यतीत्याद्युपस्थिति
त्वेन दधिकर्मकदर्शनान्वयबोधं प्रति हेतुतायाः आवश्यकत्वात् दधिपश्यतीत्यादौ लुप्तद्वितीयानुसंधान
स्यावश्यकत्वात् दधिपश्यतीत्यत्रेव पचनपुरुषइत्यत्रापि न विभक्त्यनुसंधानावश्यकत्वं राजसंबंधिपुरुषः इति बो
धं प्रति राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदवत्ताज्ञानत्वेन कारणत्वात् तृतीयां तत्रभ्रमस्थले तत्तृतीयया व्यवधाना

सु·टी·

७४

74

त्. राजपदाव्यवहितोत्तरं त्वंपुरुषपदेनास्तीतिकारणाभावादेवनराजसंबंधीपुरुषइतिबोधापत्तिरितिनषष्ठ्यनु
संधानापेक्षेत्याहराजसंबंधिपुरुषइत्यादिबोधेचेत्यादिना· राजपुरुषइत्यादावविवद्धिपश्यतीत्यादौदधिपदाव्य
वहितोत्तरपश्यतिपदत्त्वानत्वेनकारणतानसंभवतिपश्यतिदधीपश्यतिचैत्रोदधिइत्यादौव्यभिचारान्नस्याद्वि
तीयानुसंधानमावश्यकमित्याहदधिपश्यतीत्यादौदधिपदाव्यवहितोत्तरत्वप्रकारकथात्वपदत्त्वानसहेत्वना
यास्त्वस्मन्नादिति· शंकतेतंदुलंपचतीत्यादौइत्यारभ्यइतित्वचीतनीयमित्यंतेनग्रंथेन· नातिप्रसंगइतितंदु
लंपचतीत्यत्रतंदुलकर्मकबोधेद्वितीयासमभिव्याहारोनियामकः पत्तपुरुषइत्यत्रराजसंबंधिपुरुषइतिबो
धेषष्ठीसमभिव्याहारोनियामकइतिद्वितीयादिसमभिव्याहाराभावात्तंदुलःपचतीत्यत्रनतंदुलकर्मकेतंदुलपदे
लक्षणेतिनातिप्रसंगइत्यर्थः केवलप्रकृतिप्रयोगोऽस्तितंदुलःप्रमेयइत्यत्र· केवलप्रकृतिप्रयोगोनास्तीतिप्रकृ
तौलक्षणानप्रत्ययेइत्यतउक्तंविभक्तेरेवप्रकृत्यर्थविशेषितस्वार्थेतंदुलकर्मकलक्षणेतितन्नसंभवतीति· समा ७४

यत्रे॰ राजादिपदस्य राजसंबंध्यादिशक्तताश्रमदशायामिव तत्तदर्थलक्षणायामहदशायामपि राजसंबंधिनः पुरुषस्यादा
वपि राजसंबंधीत्यादावन्वयबोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वादिति॰ शक्तिभ्रमस्य लेसा ऽसिकलक्षणायां वा राजपदस्य राजसं
बंधिन्यर्थः यथा स्वसंबंधोऽर्थः तथा च राज्ञः पुरुषस्यत्र राजसंबंधिसंबंधवानिति बोधो यथाः संबंधबोधकताव
च्छेदकत्वे निरर्थकत्वं नास्तीत्यर्थः राजसंबंधिनः पुरुषस्य इति दृष्टांतः राजसंबंधिपदोत्तरषष्ठ्याः संबंधोऽर्थः राजसंबंधि
संबंधवान्पुरुष इति बोधात्॰ पचति चैत्र इत्यत्र कृतिसंबंधेन याकवाश्चैत्र इति धीः नपचत्यत्र कृतिसंबंधावच्छि
न्नप्रतियोगिताकपाकाभावनांश्चैत्र इति शाब्दबोधो बोधो वक्तव्यः स च न संभवति कृतेर्नञ्त्वनियामकत्वात्तस्मतः
कृतिराख्यातार्थः आश्रयता च वृत्तिनियामकः संबंध इति पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्रः इति बोधः न पचति इत्य
त्राश्रयतासंबंधावच्छिन्नकृत्यभावनांश्चैत्र इति बोध इत्याह पचति चैत्र इत्यादावन्पीत्यादिना॰ पुनः शंकते॰ ग्रंथैमिरा
भ्यचेदिसनेन ग्रंथेन॰ एवमपि कृतिसंबंधस्य वृत्त्यनियामकत्वान्नपचति चैत्र इत्यत्र शाब्दबोधानुपपत्त्याऽऽख्यातस्य

व्यु॰टी॰
७५
75

कृत्यर्थकत्वपास्यार्थक्योपपादनेपि । चैत्रो न जानातीत्यत्र ज्ञप्तिनियामकाश्रयतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाभा

वस्यैव चैत्र इति बोधसंभवादाख्यातस्याश्रयत्वार्थकत्वं निर्युक्तिकमित्यर्थः । न च यथा तत्र ज्ञानादेरिति । साक्षादित्याश्र

यत्वरूपमाख्यातार्थमङ्गीकृत्य यथा तत्र ज्ञानादेराश्रयतासंबंधेन चैत्रादौ प्रकारत्वे ज्ञाने चैत्रस्यादावपि ज्ञानवांश्चै

त्र इत्यन्वयबोधापत्तिः पदार्थोपस्थितियोग्यताज्ञानादिसामग्रीसत्वात् तथा चैतदापत्तिवारणाय तथा तत्र ज्ञानादेः

साक्षात् चैत्रादिप्रातिपदिकार्थप्रकारतासंबंधेनान्वयः किंतु ज्ञानरूपधात्वर्थस्याख्यातार्थाश्रयत्वे तस्य च चैत्रे तथा च ज्ञाना

श्रयत्ववांश्चैत्र इति बोधादाख्यातस्याश्रयत्वार्थकत्वमावश्यकमिति सिद्धांतिनो मतमिति शंकेति भावः पुनरपि पूर्वप

क्षी सिद्धांतिशंकामुद्धरति । तादृशान्वयबोधे इति ज्ञानवांश्चैत्र इति ज्ञानप्रकारकचैत्रविशेष्यकाश्रयतासंसर्गक

बोधे आख्यातेन तथा च समभिव्याहारज्ञानस्य हेतुत्वात् जानाति स्वैकवचनं तथा च समभिव्याहृतप्रथमैकवचनो

त्तरचैत्रादिपदजन्योपस्थितिनिरूपितकारणतावादित्यर्थः तथा च ज्ञानं चैत्रस्याख्यातोत्तरधात्वसमभिव्याहारा । ७५

भावात्तत्तानवच्छेत्रइतिबोधापत्तिरित्याख्यातस्याश्रयत्वार्थकत्वकल्पनं निर्युक्तिकमिति भावः भावनेप्याश्रयताप्रका
रकबोधेतादृशसमभिव्याहारस्तानेहेतुतायाआवश्यकत्वादिति मूलं भवतोपि आख्यातस्याश्रयत्वार्थकत्वार्थतावादिसि
द्धं तिनेपि आश्रयताप्रकारकबोधे ज्ञानाश्रयत्ववच्छेत्रइतिबोधेतादृशसमभिव्याहारस्तानेहेतुता: पजानातिचैत्र
इत्याकारकाख्यातेकवचनान्तताथात्वसमभिव्याहृतप्रथमैकवचनान्तचैत्रपदज्ञानस्य ज्ञानवच्छेत्रइत्यादिशाब्द
प्रतिहेतुताया: आवश्यकत्वात् अन्यथाजानंतिचैत्रइत्याकारकबहुवचनान्तताथात्वएकवचनान्तचैत्रपदसमभि
व्याहारस्थलेपि आश्रयताप्रकारकशाब्दबोधापत्ते: यद्यज्ञमपदार्थोपस्थित्यादिसामग्रीसत्वादितिशर्वपतिनोपिसम
भिव्याहारस्तानकारणताधिकेतिनाख्यातस्याश्रयत्वमर्थइति भावः आख्यातस्य सार्थकत्वं तावदवश्यापपत्तिपत्तिस्तारस्यतद
विसदित्यंतग्रंथेनआवश्यकं कृतिप्रकारकसमवायसंसर्गकबोधं प्रतिसमवायेनाख्यातजन्यकृत्युपस्थितित्वेनकारण
तेस्वभयमतसिद्धत्वेनावश्यकमित्यर्थः तथाचतदर्थविशेषान्विशेषप्रतिपचतीत्यत्रकृत्युपस्थितिस्यजानातीत्यत्रा

मु.टी.

७९

76

अथ पदोपस्थितित्वेन नञ्पतीत्यत्वनाशप्रतियोगित्वोपस्थितित्वेन आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणतास्वीकारे शाकलस्य
सह स्वार्थभेदेनाख्यातजन्योपस्थितीनां कारणताबाहुल्यमित्यर्थ विशेषान् अनिवेश्य विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव पदजनी
तादृशविशेष्यतासंबंधेन तथानर्थपाकप्रकारान्वयबोधं प्रति विशेष्यतासंबंधेनाख्यातत्वप्रत्ययजन्योपस्थितित्वेन कारणता
स्वीकारे लाघवमित्यर्थः अनुकूलतासंबंधेन पाकवतीकृतिरिति बोधाद्विशेष्यतयाख्यातबोधप्रत्ययजन्योपस्थितेः
कृतौ सत्त्वादिति भावः तादृशकारणताबाधेनेति· चैत्रो जानातीत्यर्थः नत्रथानर्थप्रकारकान्वयः बोधं प्रति प्रत्यय
जन्योपस्थितेः समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या उक्तहेतुत्वं तदोपपद्येत यदि स्यात्तत्त्वं प्रत्ययत्वं चानुगतं भवेत्तदेव तत्तु न
भ्वादिगणपठितत्वे सति क्रियावाचकत्वं धातुत्वमिति दूषितमन्यत्र एवं प्रकृत्युत्तरं विधीयमानत्वं प्रत्ययत्वमित्यपि व
ह्यष्टवरस्यत्रवड्जादिमत्यये ऽव्याप्तमित्याशयेनाह धातुत्वप्रत्ययत्वादीनामननुगततानो ऽनिर्वचनमेतादृशानुगत
कार्यकारणभावकल्पनं संभवतीति मम मतेरिति मूलं· तथाच धात्वर्थप्रकारकान्वयबोधे प्रत्ययजन्योपस्थितेरकारणत्वात् ७९

चैत्रो जानातीत्यादौ ज्ञानवांश्चैत्र इति बोधे प्राचीनमते बाधकाभाव इत्यस्माद्ख्यातस्य निरर्थकत्वं तदवस्थमि
तिभावः यत्तमते भूयो व्याख्यातस्यार्थकत्वमुपपादयति तदापीत्यादिना तदापि धात्वर्थस्य यत्नादीनामनु
गतत्वया धात्वर्थप्रकारकान्वयबोधे शक्यज्ञस्योपस्थितेरकारणत्वेऽपि पचतीत्याख्यातोरेव पाकादौ लक्षणा तत्र
जानातीत्यादिवाक्यात् पाककृत्यादिप्रकारकान्वयबोधोत्पत्तेरिति मूलं पचत्यत्रापि पाकप्रकारककृत्यादि
विशेष्यकबोधोत्पत्तेरेव वक्तुमुचितं न तु चैत्रविशेष्यककृतिप्रकारकबोधो वक्तुमुचितः सर्वमतकत्वात्:
धात्वर्थप्रकारकान्वयः बोधे तत्र व्यवहितोत्तरत्वेन शक्त्या जन्यकृत्युपस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेन हेतुत्वादित्युप
संहारात्तथापि कृतिप्रकारक एव न धात्वर्थप्रकारकः चैत्रविशेष्यको बोध इति वक्तुं सर्वोक्तस्य वारणा
यत्तथोक्तमिति॰ ज्ञाधातवत्ति ज्ञादीनामनुगतत्वया पचधातोरेव पाकगमनपतनाद्यनेकव्यापारेषु ल
क्षणा तत्र लक्षणायां सत्यां चैत्रो जानातीत्यादिवाक्यात्पाकगमनाद्यनुकूलकृत्यादिप्रकारकान्वयबोधोत्पत्त्या वि
शेष्यतासंबंधेन ज्ञाधात्वर्थप्रकारकान्वयबोधे कृतौ जायमाने ज्ञाधातव्यवहितोत्तरतित्वतस्त्यादिप्रका

स्व·टी·
७७
77

रकंतिप्रतमादिविशेष्यकज्ञानंतज्जन्योपस्थितेः कृत्युपस्थितेः विशेष्यतासंबंधेनकृतौसत्वेनहेतु

तायाः तत्रचैत्रोजानातीत्यादिवाक्यस्थलेकस्यतीयतया· तादृशाकारणज्ञानाबाधात्तज्ञाधात्तत्तरति

ष्टजन्योपस्थितिरूपकारणस्यविशेष्यतासंबंधेनचैत्रेऽभावाच्चैत्रोजानातीत्यत्रज्ञानवांश्चैत्रइत्या

कारकशाब्दबोधानुपपत्तिरीश्वरैरेवत्यर्थः ज्ञाधातोः पाकगमनादिलक्षणायामास्मतिष्टप्रत्यास

त्याकारणताशालीकारेश्वरीकरीत्यापाकगमनाद्यनेकार्थविशेष्यतानिवेशप्रकारणतायांगौरवंविष

यनिष्ठप्रत्यासत्त्याकारणत्वेतुज्ञाधातुज्ञानजन्योपस्थितिविषयत्वेनपाकगमनाद्यनेकधात्वलक्ष्या

र्थनिवेशेपिविशेष्यतासंबंधेनकृतौजायमानेज्ञाधात्वर्थपाकगमनादिप्रकारकबोधेतिकृत

त्वादिप्रकारकति — तुसाध्यविशेषकज्ञानजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेनकृतौसत्वात् पाक

गमनाद्यनुकूलावाकृतिमांश्चैत्रइतिबोधेनतत्राश्रयतासंबंधेनज्ञानवांश्चैत्रइतिबोधः कारणीभू

ततिजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेनचैत्रेबाधात् किंतुज्ञाधात्वर्थसमभिव्याहृततिजन्योपस्थि ।

७७

तेर्लक्षणयाऽऽश्रयत्वे विशेष्यतासंबंधेन चैत्रे बाधात् किं तु तथा तत्समभिव्याहृततिङ्जन्योपस्थितेर्लक्ष
णयाऽऽश्रयत्वे विशेष्यतासंबंधेन सत्त्वात्तथा तात्पर्यज्ञाननिष्ठप्रकारतानिरूपिताऽऽश्रयत्वनिष्ठविशे
ष्यताभिन्नप्रकारतानिरूपितचैत्रनिष्ठमुख्यविशेष्यताशालिज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्र इति बोधो जायते इ
त्याख्यातस्य सार्थकमस्तु दसामेवेति· अथैवमपीत्यादि सर्वपत्तीभूयोऽपि तात्पर्यप्रकारकचैत्रविशेष्य
कबोधमुपपादयति प्रत्ययांतरार्थविशेषविशेष्यकबोधे व्यभिचारवारणायेति· ज्ञानन्तु तात्पर्यादेर्ज्ञानप्र
कारकाश्रयविशेष्यकबोधो शवाद्यर्थेऽऽश्रये जायते तत्र तिङ्ज्ञानजन्योपस्थितेरभावाद्व्यभिचारस्तद्वा
रणाय तादृशोपस्थितिवैशिष्ट्यस्य तिङ्ज्ञानजन्यतदुपस्थितिवैशिष्ट्यस्य· तादृशोपस्थितित्वकार्यताव
च्छेदककोटावश्यं निवेशनीयतयाऽऽख्यातज्ञानजन्यतदुपस्थितिरूपकारणाजन्यदायात्सलसार्थयाका
दिप्रकारकशाब्दबोधत्वरूपकार्यतावच्छेदकं निवेशनीयं तत्त्वेतस्यार्थः· तथा च· ख्यातार्थकृत्युपस्थि
त्यव्यवहितोत्तरत्वान्यथात्वर्थपाकादिप्रकारकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं ज्ञाथान्तराऽऽख्यातजन्यकृत्युप

२५
श·प्र·

व्यु.टी.
२९

स्थितित्वेनकारणत्वमिति: ज्ञानत्तात्ताइत्यादिस्थलीयोबोधः तिङ्त्तानजन्यप्रकृत्युपस्थितिसमनन्तरत्वात्
कार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वमेवनभवतीतिनव्यभिचारइतितदुत्तरशाब्दबोधेतिङ्त्तानजन्यप्रकृत्युपस्थि
समनन्तरशाब्दबोधेतिङ्त्तानजन्यप्रकृत्युपस्थितिकार्यतावच्छेदकानाक्रान्तेचैत्रोजानातीत्यादिवाक्यस
हकृतपदार्थोपस्थितियोग्यताज्ञानादिरूपसकलसामग्रीवशात्संपन्नेश्राश्रयतासंसर्गकचैत्रविशेष्य
कत्वानप्रकारकत्वानवाछैत्रइतिशाब्दबोधेतादृशकारणबाधस्य॰ ज्ञायात्मनइतितिङ्त्तानजा
न्योपस्थितिरूपकारणबाधस्यचकिंचित्करत्वादिति॰ कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावोहियोगलम
धारणाकारणकारणरीत्याकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावेनियामकः प्रकृतेचतिङ्त्तानजन्यप्रकृत्यु
पस्थितिः कारणमेवनभवतिनचातिङ्जन्यत्वानकृत्युपस्थितिसमनन्तरत्वात् त्वानवाछैत्रइतिशाब्द
बोधः कार्यतावच्छेदकाक्रान्तोपीति॰ तिङ्त्तानजन्यप्रकृत्युपस्थित्यभावसत्त्वानवाछैत्रइत्या
कारकशाब्दबोधाभावानियामकत्वादित्यर्थः तथाचाख्यातंनिरर्थकमि । २९

तिभावः ज्ञानवांश्चैत्र इति शाब्दसामग्रीमुपपादयति तादृशानुपूर्वीघटकज्ञाधातुजन्यज्ञानाख्योपस्थितीतिः
चैत्रो जानातीत्यानुपूर्वीघटकज्ञाधात्वित्यर्थः नवीनः आश्रयतासंसर्गतावादिप्राचीनमतेपंक्तेः नचैतदिस्मा
दिवाच्यमित्यंतेन· प्राचीनमते आश्रयतासंसर्गकयोग्यताज्ञानकारणतानाधिका प्राचीनमते· आश्रयता
संसर्गकशाब्दाभावात् नाश्रयतासंसर्गरूपायोग्यताज्ञानकारणतेतिलाघवमितिभावः अथाश्रयता
संसर्गवादीस्वमतेगौरवमाहइति आश्रयतासंबंधेनज्ञानविशिष्टचैत्रादितात्पर्यकादितिसर्वनाम्नः स
इत्येवंरूपात्तदादेः एवंसंकेतितशब्दांतराद्वा — कृतात्तादृशप्रमाणादेशाद्वात्· तदादिसर्वनामभि
न्नाद्वेत्यर्थः तादृशसंबंधेनआश्रयतो ह्ययदामयाघटइतिवक्तव्यंतदानयातादानयाश्रयतासंबंधेनज्ञा
नवांश्चैत्रोवाघटइतिवक्तापदासंकेतश्च — कृतात्तादृशप्रमाणादेशाद्वात् तदादिसर्वनामभिन्नाद्वेत्यर्थः ता
दृशसंबंधेनआश्रयतासंबंधेन· ज्ञानादिप्रकारकचैत्रादिविशेष्यकशाब्दबोधस्यसमरस्यत्रसांकेतिकघटइत्य
त्रचप्रथमैकवचनोपस्थाप्यैकत्वसंसर्गबोधस्याद्भेज्ञानवानित्याकारकस्यसर्वमतएवसिद्धावपीत्यनेना

मु·टी·
८·
80

अयता संसर्गकयोग्यताज्ञानकारणता सर्वमतसिद्धत्वात्प्राचीनमतेऽपि केतिसचितं इति गौरवमिति भावः अथेति
वादीआ अयतासंसर्गमते भूयोपि गौरवमावेदयति· तादृशशाब्दबोध इति तादृशशाब्दबोधे तादृशतात्पर्यक सर्व
नामसांकेतिकमेकस्य यदि शब्दान्तरजन्यैतज्ज्ञानवांश्चैत्र इति शाब्दबोधे प्रथमाद्युपस्थापितैकतररूप पदार्थान्तरविषय
त्वनियमेनेत्यर्थः अन्यथापदार्थान्तराभानेपदार्थयोः संसर्गबोधरूपशाब्दबोधपदवाच्यतानस्यात्किंत्वनामार्थमा
त्रोपस्थितिपदाभिधेयः स्यात्तथा च तन्निश्रितयोग्यताज्ञानस्य स इति सर्वनाम्नः यद इति सांकेतिकशब्दस्य योऽर्थः आ
अयतासंबंधेन ज्ञानवांश्चैत्र इत्यर्थः स दपेत्तया पदार्थान्तरंस इति यद इति प्रथमापदार्थपकत्वं तन्निश्रितं तद्विषय
कं यत्र योग्यताज्ञानं ज्ञानवांनैव श्चैत्र इति योग्यताज्ञानं· तस्य तत्र एवैकसर्वनामसांकेतिकपदजन्यबोधेहे
तुतायाआवश्यकत्वात्सर्वमतसिद्धत्वादित्यर्थः यद्वा तन्निश्रितस्यपक्वत्वविशिष्टस्य ज्ञानवच्चैत्रपप
योग्यताज्ञानं तस्येत्यर्थः ॥ ज्ञानादिविशिष्टचैत्रादिमात्रविषयकयोग्यताज्ञान।
स्य ज्ञानादिविशिष्टचैत्रादिविषयकशाब्दबोधहेतुतायाः ः कुत्राप्यक्रू

ष्ट्वादितिमूलं· तथाचचैत्रोजानातीत्यत्राश्रयतासंबंधेनज्ञानवांश्चैत्रइतिशाब्दबोधंप्रतिज्ञानादिविशिष्टचै
त्रादिमात्रविषयकयोग्यताज्ञानंहेतुरितिसंसर्गतावादिप्राचीनमतएवगौरवमित्यर्थः कृतापिसर्वनाम
संकेतशाब्दस्थलेचैत्रोजानातीत्यादावपिवेत्यर्थः आश्रयतासंसर्गवादीगौरवेसाम्यमाहभवन्मतेपीति·
आश्रयताप्रकारकबोधवादीनवीनमतेपि· तथाविधयोग्यताज्ञानहेतुतायाःज्ञानाश्रयत्वप्रकारकचै
त्रादिविशेष्यकयोग्यताज्ञानहेतुतायाः नवीनमतेप्याधिक्यादित्यर्थः तथाचाश्रयतासंबंधेनज्ञानवांश्चै
त्रइतिबोधेनवीनानंगीकृतेआश्रयतासंबंधेनज्ञानवांश्चैत्रइतियोग्यताज्ञानकारणतासंसर्गतावादिप्राची
नमतेधिकायथातथाज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्रइतिबोधेप्राचीनानंगीकृतेज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्रइतियोग्यताज्ञा
नकारणतानवीनस्याधिकेत्युभयतमसाम्येपिआश्रयतासंसर्गमतेलाघवमाह· आश्रयतासंसर्गकज्ञा
नीयकारणतावच्छेदकस्येतितस्यचलघुशरीरतयाइत्यनेनान्वयः संसर्गतामतेयोग्यताज्ञानेज्ञानंचैत्रआश्र
यताइतित्रयोविषयाः प्रकारतामतेतुयोग्यताज्ञानेज्ञानंआश्रयताआश्रयतायाःस्वरूपसंबंधश्चैत्रश्चेति

चत्वारो विषयाः इति नवीनमते गौरवमित्यर्थः आश्रयतासंसर्गकं ज्ञानं शाब्दबोधः तदीयातन्निरूपि
तायाकारणतानवच्छेदकस्याश्रयतासंसर्गेण ज्ञानवांश्चैत्र इत्याकारकशाब्दनिरूपिताश्रयतासंसर्ग
कज्ञानप्रकारकचैत्रविशेष्यकज्ञानवांश्चैत्र इत्याकारकयोग्यताज्ञानत्वस्येत्यर्थः तदीयसंसर्गविषयता
घटितत्प्रकारकज्ञानकारणतावच्छेदकापेक्षया तदीयः आश्रयतीयः ज्ञानाश्रयतानिरूपितः यः
संसर्गः स्वरूपसंसर्गः तन्निष्ठा सांसर्गिकी विषयता तद्घटितं यत्तत्प्रकारकज्ञानकारणतावच्छे
दकं ज्ञानाश्रयताप्रकारकचैत्रविशेष्यकशाब्दनिष्ठकार्यतानिरूपितायाः ज्ञानाश्रयताप्रका
रकज्ञानाश्रयतीयस्वरूपसंसर्गकचैत्रादिविशेष्यकयोग्यताज्ञाननिष्ठकारणतायावच्छेदकं
ज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्र इत्याकारकं शाब्दबोधसमानाकारसंशयनिश्चयसाधारणयोग्यताज्ञान
त्वं तच्च ज्ञानाश्रयतीयस्वरूपसंबंधघटितत्वाद्गुरुभूतमित्येतदपेक्षया प्राचां योग्यताज्ञाननि
ष्ठकारणतावच्छेदकं लघुभूतमित्यर्थः ॥ ज्ञानाश्रयताप्रकारताप्रकारतावा

दिनवीनः पुनः शंकते नच पत्राश्रयत्वेत्ताथात्समभिव्याहृताख्यातस्यशक्तिभ्रमः स्वारसिकलक्षणग्रहो वा
तत्र तानाश्रयताप्रकारकशाब्दबोधे भयमतसिद्धतया तत्र तादृशयोग्यताज्ञानहेतुत्वमुभयमतसिद्धमेवे
तिवाच्यमिति मूलं· तत्र शक्तिभ्रमस्वारसिकलक्षणान्यतरस्थले तादृशयोग्यताज्ञानहेतुत्वं ज्ञानाश्रयत्वप्र
कारकयोग्यताज्ञाननिष्ठहेतुत्वं· आश्रयतासंसर्गवादिप्राचीनैः स्वमौलप्रासमाधत्ते· तत्राप्याश्रयता
प्रकारकस्यानभ्युपगंतव्यत्वादिति चेदिति· तत्र· आख्यातस्याश्रयत्वे शक्तिभ्रमस्थले स्वारसिका
लक्षणास्थले स्वारसिकलक्षणास्थलेपि ज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्र इति शाब्दबोधोपि न स्वीक्रियते किं तत्रा
श्रयतासंसर्गेण ज्ञानवांश्चैत्र इत्येव शाब्दबोधः स्वीक्रियते तत्रायमाशयः यथा ओदनं पचतीत्यत्र
कस्यचिन्मते विभक्त्यर्थेपि कर्मत्वे संसर्गः एव कर्मतासंबंधेन ओदनवान् पाक इति बोधस्वीकारात्तन
त्वनिरूपकतासंबंधेन ओदनवान्पाक इति बोधः यथा च राज्ञः पुरुष इत्यत्र कस्यचिन्मते राजवान्पु
रुष इति बोधः षष्ठ्यर्थोपि स्वत्वं संसर्गनयैर्व मासते· न तु स्वत्ववान्पुरुष इति बोधः तथा जानाती

व्यु·टी·

८२

82

तत्राख्यातार्थो· ष्याश्रयत्वं संसर्ग एवेति· आश्रयत्वसंसर्गत्वे मणिकारसंमतिं दर्शयति· एतदभि
प्रायेणैव जानातीत्यादावाख्यातस्य निरर्थकतां मणिकार उररीचकारेति मूलं यद्याश्रयत्वं संसर्गतयैव
भासते तर्हि आश्रयत्वे आख्यातस्य लक्षणास्वीकारोपि व्यर्थ एवं तदभिप्रायेणैव जानातीत्यादावाख्या
तं मणिकारैरुक्तमित्यर्थः· आश्रयत्वप्रकारकबोधमुपपादयतस्स्वारसिकलक्षणां पितं शिरो
मणिमतमाह तत्रेत्याश्रयत्वे निरूढलक्षणामिति· तत्र धात्वर्थसमभिव्याहृताख्याते निरूढलक्ष
णा न तु स्वारसिकलक्षणां आश्रयत्वे तथा धात्वर्थसमभिव्याहृताख्यातस्य शक्तिभ्रमकाले स्वारसिकल
क्षणाग्रहकाले वा सर्वानुभवसिद्धं ज्ञानाश्रयत्वप्रकारकं चैत्रविशेष्यकबोधमपलप्य स्वार्थोदिव
लान्वमात्रानुभवसिद्धधात्वर्थज्ञानप्रकारकचैत्रविशेष्यकष्यकचैबोधोपपादनेपि पत्र यथा तो
रेवाख्यातस्य ज्ञानाश्रयत्वे शक्तिभ्रमः स्वारसिकलक्षणाग्रहो वा तत्र शक्तिभ्रमकाले स्वारसिकल
क्षणाग्रहकाले वा चैत्राद्यंशे विशेष्यीभूते· धात्वर्थैकदेशस्य ज्ञानादेर्ज्ञानाश्रयत्वरूपत्वधात्वर्थैकदेशस ८२

ज्ञानस्यान्वयाउपपत्त्याप्रकृतेविशेषणतयान्वितस्यान्यत्रविशेषणतातेनान्वयायोगादितिनियमात्
तत्राश्रयत्वेविशेषणतयान्वितस्यज्ञानस्यपुनश्चैत्रेविशेषणतयाऽन्वयोनसंभवतीतिसर्वथाज्ञानवांश्चै
त्रइतिशाब्दबोधासंभवात्प्रमाणोक्तदिशापीदृशस्थलेज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्रइत्याकारकबोधःस्वीकरणीयइत्यर्थः
उपसंहरतितथाचतत्रेतितत्रज्ञाधातोर्ज्ञानाश्रयत्वेशक्तिभ्रमस्यारसिकलक्षणाग्रहकालिकजानातीतिप्रयो
गस्थलेजायमानेज्ञानाश्रयत्वप्रकारकशाब्दबोधे· तत्प्रकारकज्ञानाश्रयत्वप्रकारकयोग्यताज्ञानहेतुतया
ऽस्मन्मततयानाधिकंपंक्तितनवीनैरनंगीकृतेचाश्रयतासंसर्गकशाब्दबोधेआश्रयतासंसर्गकयोग्यता
ज्ञानहेतुताकल्पनमधिकमेवमणिकृन्मतेइत्यर्थः शिरोमणिमतेगौरवमाशंकतेनचेदीधितिकृन्मतेर
ति· तादृशेति· आश्रयतासंसर्गकयोग्यताज्ञानहेतुताकल्पनलाघवसंभवेपीत्यर्थः जानातीत्याया
त्रधर्मीहृपाकोज्ञाताज्ञानचदिताप्राशाब्दसामग्र्याएवंज्ञाधातोःशक्तिजन्यज्ञानोपस्थितिःयदिताचप्रज्ञाना
श्रयत्वप्रकारकशाब्दसामग्रीतस्याःचदादिभिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकंप्रतिप्रतिबंधकतायामाख्या

मु·टी·
८३
83

तज्ज्ञानाश्रयत्वेतिनिवेशान्नोरवंप्राचीनमतेतस्याख्यानस्यानर्थक्यात्रगौरवमित्यर्थः समाधत्तेभवन्मतेपी
ति· भवन्मतेपिति· भवन्मतेपिमणौहृतेपितज्ज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्रः संदरस्तादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगा
हिप्रसक्ते· ज्ञानाश्रयत्वाभावविशिष्टचैत्रेसंदराजवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षेपकविष्टेः परधर्मवैशिष्ट्यावगा
हिप्रसक्तंप्रतिविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्यहेतुत्वंतथाचनवीनमतेज्ञानानिचैत्रस्तत्रज्ञानाश्रय
त्ववांश्चैत्रइतिबोधात्तशाब्दसामग्रीनेहशप्रसक्तेप्रतिबंधिकातस्याहिशाब्दसामग्रीज्ञानाश्रयत्वाभाव
वांश्चैत्रइतियोबोधस्तदभावघटितायोग्यताज्ञानादिरूपाप्रसक्तसामग्रीतज्ज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्रइ
तिविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयघटिताऽतोबाधतदभावयोर्युगपदवस्थानासंभवेनशाब्दसामग्रीका
लेप्रसक्तसामग्र्येवनास्तीतिसामग्र्यभावादेवज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्रः संदरइतिप्रत्यक्षानुत्पत्तौसमानो
हशाप्रसक्तेशाब्दसामग्रीप्रतिबंधिकेतिनवीनमतेलाघवम्· प्राचीनमतेतज्ज्ञानवानितिज्ञानप्रकारका
श्रयत्वासंसर्गकचैत्रविशेष्यकयोग्यताज्ञानघटिताशाब्दसामग्री· प्रसक्तसामग्रीतज्ज्ञानाश्रयत्वा । ८३

भावप्रकारकंचैत्रविशेष्यकविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वादिनातत्रचज्ञानप्रकारकमाश्रयतासं
सर्गकंचैत्रविशेष्यकंज्ञानंकर्तृज्ञानाश्रयत्वाभावप्रकारकंचैत्रविशेष्यकंज्ञानंनविरुणद्धियाद्याभावांत्ववगा
हित्वात् अतःसामग्र्योर्यौगपद्यसंभवात्शाब्दसामग्र्याःप्रत्यक्षंप्रतिप्रतिबंधकत्वंकल्पनीयमितिगौरवमित्या
हुः जानातिचैत्रइत्याद्यानुपूर्वीज्ञानत्वादिनतत्तद्धातुजन्यज्ञानोपस्थितित्वादिनशाब्दसामग्र्याःप्रतिबंधकताधि
केनगौरवादितिमूलं जानातिचैत्रइत्याद्यानुपूर्वीज्ञानत्वादिनायाः तथातत्तद्धातुजन्यज्ञानोपस्थितित्वादि
नायाःज्ञानप्रकारकाश्रयतासंसर्गकचैत्रादिविशेष्यकशाब्दसामग्र्याःयोग्यताज्ञानादिरूपायाःप्रतिबं
धकताधिकेनगौरवादित्यर्थः नवीनमतेत्वाद्यवमाह मन्मतेइति दीधितिकृन्मतेइत्यर्थः ज्ञानाश्रय
त्ववांश्चैत्रइतिशाब्दबोधविरोधीयोज्ञानाश्रयत्वाभाववत्तानिश्चयोविशिष्टवैशिष्ट्यमितिप्रत्यक्षेविशेष्य
तावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेनकारणीभूतस्तद्दितनया तथाविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्र्याःज्ञाना
श्रयत्वाभाववांश्चैत्रःसंदरस्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षसामग्र्याःतादृशसामग्र्याःसमंज्ञानाश्र

मु॰टी॰
८४
84

यत्ववांश्चैत्र इति शाब्दबोधस्तज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्र इति यो बोधस्तदभावघटितयोग्यताकांक्षाज्ञा
नादिरूपशाब्दसामग्र्यास्समं युगपदवस्थानासंभवेन॰ ज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्रः स्पंदः इति प्रत्यक्षे
ज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्र इति विषय एव ज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्र इति शाब्दबोधे बाधः ईदृशबाधाभावः
शाब्दसामग्रीत शेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयघटितासामग्री विशेष्यतावच्छेदकज्ञानाश्रयत्वा
भाववांश्चैत्र इति निश्चय एव ज्ञानाश्रयत्ववांश्चैत्र इति शाब्दबोधे बाधः ईदृशबाधाभावः शाब्दसामग्रीतथा
च बाधतदभावयोर्युगपदवस्थानासंभवेन शाब्दसामग्रीकाले प्रत्यक्षसामग्र्यभावादेवेदृशप्रत्यक्षानुत्प
त्तेः शाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनाविरहादित्यर्थः शेषं दर्शितदिशावसेयमिति॰ यद्यपि प्राचीन
मतेपि ज्ञानाभाववांश्चैत्रः स्पंद इति विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे च ज्ञानवांश्चैत्र इति शाब्दबोधसामग्र्याः योग्य
ताज्ञानादिरूपायाः तादृशप्रत्यक्षे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयविधया कायायास्सज्ज्ञानाभाववा
श्चैत्र इति निर्णयस्य ज्ञानवांश्चैत्र इति शाब्दबोधे बाधतया तादृशबाधाभावघटितायाः प्रतिबंधकत्वंन

कल्प्यतेवाथतदभावयोर्द्वयदवस्यानासंभवेनवाधाभाववद्यदितिशाब्दसामग्रीकालेविशेष्यतावच्छेदक
त्तानाभाववत्ताप्रकारकनिश्चयरूपप्रत्यक्षकारणाभावादेवप्रत्यक्षानुत्पत्तौशाब्दसामग्र्याः प्रतिबंध
कत्वाभावादितिलाघवंसंभवतिनवीनमतेतत्तानाभाववत्वाश्रयत्वरितिप्रत्यक्षसामग्रीतत्तानाश्रयत्ववाश्र
त्रशाब्दसामग्र्योर्योगपद्यसंभवात्तादृशप्रत्यक्षेणशाब्दसामग्रीप्रतिबंधकत्वयानवीनमतेगौरवमिति॰ त
थापितत्तानाभाववदाश्रयत्वंप्रमेयमितिप्रमेयमितिश्र्याश्रयत्वंतत्तानाभाववदितिविशेष्यतावच्छेदकप्र
कारकनिर्णयोहेतुसचनिर्णयः तत्तानाश्रयत्ववानितिशाब्दस्यवादस्तदभाववद्यदितिशाब्दसमग्रीतिवाथत
दभावयोर्योगपद्यासंभवात् शाब्दसामग्रीकालेप्रत्यक्षसामग्र्याभावादेवतत्तानाभावपदाश्रयत्वंमनेयमि
तिप्रत्यक्षानुत्पत्तौशाब्दसामग्र्याःप्रत्यक्षंप्रतिप्रतिबंधकत्वाभावान्नवीनमतेलाघवं॰प्राचीनमतेत्वाश्र
यत्वंतत्तानाभाववदितिनिश्चयचदितप्रत्यक्षसामग्रीतत्तानवानितिशाब्दस्यसामग्री॰ आश्रयत्वंतत्तानाभावव
दितिनिश्चयाभाववद्यदितानभवत्वीतिसामग्र्योर्योगपद्यसंभवात्शाब्दसामग्रीप्रत्यक्षेप्रतिबंधिकेतिगौरवंस्था

सु॰टी॰
८५
85

चीनमतेत्वभयतामतसाम्येपिज्ञानाश्रयताभाववाश्चैवंऽयंदंडइत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यतेज्ञाना
विचेत्रइत्याद्याउत्पन्नीतानचदितत्वाथात — जन्यत्वेनोपस्थितिचदितस्तामग्र्याःप्रतिबंधकताधिकेनप्राची
नमतेप्रवीणगौरवमधिकमितिभावः शंकतेप्रथेवंरीत्येतिज्ञानानीत्यादावाख्यातार्थाश्रयत्वप्रकारकशा
ब्दबोधांगीकरणाशीत्यर्थः इदंचप्रतियोगिताप्रकारकशाब्दबोधपत्वसमंचितत्वेननान्वेति॰ प्रतियोगि
ताप्रकारकशाब्दबोधप्रकारमुपपादयति — भूतलेनघटइत्यादौघटादिपदस्यघटप्रतियोगिका
दौलक्षणांस्वीकृत्यतत्रभूतलेनघटइतिवाक्येघटप्रतियोगिकाभावोभूतलवृत्तिरितिप्रतियोगिता
प्रकारकशाब्दबोधस्वमंचितः तथाचनामार्थयोर्घटप्रतियोगिकस्यअभावस्यकस्यवाअभेदान्वयएव
इतिनिपातातिरिक्तविशेषणांनामार्थयोरभेदान्वयइतिव्युत्पत्तौनदेयमेवंचघटपदोभवंप्रथमायाःए
ववाप्रतियोगितायांलक्षणानतदापिघटस्यप्रतियोगित्वेप्रथमार्थेतस्यचाभेदान्वयइतिनामा
र्थविभक्त्योरेवान्वयस्तदापिनिपातातिरिक्तविशेषणांनामार्थयोर्नसंभवतीति ॥ उक्त

श्रुतत्वौ निपातादिक विशेषणं सार्थकमिति भावः तथा सति प्रतियोगिताप्रकारकशाब्दांगीकारे सति त
था विघस्य समभिव्याहारत्तानघटदित सामग्र्याः भूतलेन घट इत्यादि समभिव्याहारत्तानघटितशाब्दबोधसा
मग्र्याः घटप्रतियोगिकत्वाभाववानभावः प्रमेयः इत्यादि विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे प्रतिप्रतिबंधकत्वाक
ल्पनेन लाघवादिति· परावाभावः घटप्रतियोगिकत्वाभाववानिति विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्ण
यः प्रत्यक्षकारणं तस्य च घटप्रति योगिताकत्ववानभाव इति शाब्दबोधे बाधस्तदभाव घटितात च योग्यता
ज्ञानादिरूपा शाब्दसामग्री तथा च बाधतदभावयोरयौगपद्यात् शाब्दसामग्रीकाले प्रत्यक्षसामग्र्यभावा
देव प्रत्यक्षानुत्पत्तौ न शाब्दसामग्री प्रत्यक्षे प्रतिबंधिका इति नवीनमते लाघवादित्यर्थः प्राचीनमते तत्प्र
तियोगितासंबंधेन घटवानभाव इति शाब्दबोधः तत्सामग्र्यौक्तप्रत्यक्षसामग्र्योर्मेलनसंभवात्
शाब्दसामग्र्या उक्तप्रत्यक्षे प्रतिबंधिकेति गौरवमिति भावः अयनामार्थयोरिति श्रुतत्वसामग्र्योर्मेल
नसंभवात् शाब्दसामग्र्या उक्तप्रत्यक्षे प्रतिबंधिकेति गौरवमिति भावः अयनामार्थयोरिति श्रुतत्वौ नि

पानातिरिक्तत्वविशेषणसाफल्याय पूर्वपक्षिमते दृष्टांततयानूद्य घटवदिति भूतले न घट इत्यादाविति-
घटाभावो भूतलवृत्तिरिति च घटाभावधर्मिकभूतलवृत्तित्वप्रकारकशाब्दानुभववत् तात्पर्यरूपकार
णबलात् घटो भूतलवृत्तित्वाभाववानिति घटविशेष्यकभूतलवृत्तित्वाभावप्रकारकशाब्दानुभवोऽपी
त्यर्थः अन्यथा घटादिविशेष्यकभूतलादिवृत्तित्वाभावप्रकारकशाब्दबोधानंगीकारे तादृशवाक्य
जन्यस्य भूतले न घट इत्यादिवाक्यजन्यस्याप्रामाण्यापत्त्या न विपर्ययीभूतो वा यो न प्रतिबंधकत्वस्याप्रामा
ण्यापत्त्यानानास्कंदितेत्यर्थः पूर्वपक्षिमते सिद्धस्य घटाभावो भूतलवृत्तिरिति बोधस्य भूतले घट इ
त्यादिवाक्यजन्यघटादिविशेष्यकभूतलादिवृत्तित्वप्रकारकबोधं प्रति सर्वानुभवसिद्धविरोधितानु
पपत्तेरित्यर्थः नहि घटाभावधर्मिकं भूतलवृत्तित्वप्रकारकं ज्ञानं कत्वं घटधर्मिकं भूतलवृ
त्तित्वप्रकारकं ज्ञानं विरुणद्धि ग्राह्याभावानवगाहित्वात् किंतु घटो भूतलवृत्तिरिति ज्ञानं घ
टो न भूतलवृत्तिरिति ज्ञानं प्रतिबंधकं ग्राह्याभावावगाहित्वादिति भूतले न घट इति वाक्यात् घटधर्मि

कभूतलवृत्तित्वाभावप्रकारकबोधोऽवश्यमंगीकरणीय इति भावः प्रतियोग्यभावान्वयोत्तस्य योगदे
मावितिनियमनिर्वाहमप्याह नञ्पदं विनेति मादृशसमभिव्याहारात् भूतले घट इत्याकांक्षावशात् न
ञ्पदं विना यत्र धर्मिणि घटे यस्सम्भः जन्यं तितस्य विशेषणतया भानं भवति· न तस्तेनतादृशसमभिव्याहा
रस्थले· भूतले न घट इति समभिव्याहारस्थले तत्र तस्मिन् घटरूपे धर्मिणि· तदभावो भूतलवृत्तित्वाभा
वः प्रतीयते इत्यत्र भवापलापप्रसंगाच्चेत्यर्थः एवं च न भूतले घट इति वाक्यात् घटो भूतलवृत्तित्वाभाव
वानिति बोधांगीकारे च सति: न नञर्थाभावेऽनुयोगितारूपभेदसंबंधेन च घटो भूतलवृत्तित्वाभाववानित्य
न्वयबोधो न संभवति नामार्थयोरभेदान्वयबोधनियमादिति तादृशबोधोपपत्तये नामार्थयोरित्यादिग्र
न्थशरीरे निपातातिरिक्तत्वं विशेषणमित्यर्थः निपातातिरिक्तयेनामर्थीतदर्थयोरभेदान्व
यः प्रकृते च निपातनञातञर्थेऽभावेऽनुयोगितारूपभेदसंबंधेन घटस्यान्वयो न विरुद्ध इति भावः उक्त
क्रमतो निपातातिरिक्तत्वप्रवेशे दुष्टं न स्मा हा पूर्वं दृष्टोनतत्परीत्यानपचति चैत्रः चैत्रधनमित्या

व्यु·टी·
८०
87

दैःपाककृतिचैत्रस्तत्त्वयोरभावस्ततः अर्थस्यचैत्रयत्नादावनुयोगितयाभेदसंबंधेनान्वयबोधोपप
त्तयेतत्त्निपातातिरिक्तत्वंविशेषणंनामार्थयोरितिभुत् एतावावश्यकं· एवंचघटोनघटइत्यादौ
घटोऽनुयोगितयाप्रतियोगितयाउभयविधभेदसंबंधेनान्वयबोधोपपत्तयेचतदावश्यकंनिपा
तातिरिक्तत्वविशेषणमावश्यकमित्यर्थः पुनःशंकतेनचोक्तस्थलेष्वितिभूतलेनघटः भयचतिचै
त्रःचैत्रस्यपतनं· घटोनपटइत्यादिषुभूतलहत्तित्वाभाववत्वात् घटःपाककृत्यभाववांश्चैत्रःचैत्र
स्तनाभाववद्वतनं· पटप्रतियोगीकाभाववान्घटइतिशाब्दबोधसंभवात् नञोऽभाववतिलक्षणाया
ऽभाववतासममनुयोगिनोऽभेदान्वयबोधएवतत्रतेषुस्थलेषुउपेयतेनतुभेदान्वयोपियेनउक्तयुक्त
तोनिपातातिरिक्तत्वंविशेषणंसफलंस्यादित्यर्थः समाधत्तेतथासतिसर्वत्राभाववतएवनञर्थतयाम्र
स्यार्थपरनञोदुर्लभत्वापत्तेरितिमूलं· तथासति· अभाववतिनञोलाक्षणिकत्वेसति· सर्वत्रघटोन
पटः अपटोघटः भूतलेनघटः अघटंभूतलमितिव्याससमासस्थलेसर्वत्रेत्यर्थः ॥ अ ८०

भाववत्त्ववन्नञर्थेन नञ्मुख्यार्थपरत्वप्रयोगोऽलंभतापत्तेरिति अनेनाननामभावानां शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवादवे
ऽप्युपाधिरूपमभावत्वं शक्ततावच्छेदकं लघु मूलमप्येयं अभावरूपमुख्यार्थकत्वेन नञ्प्रयोगादर्शनादभावे शक्तेरसि
द्धौ घटाकसंबंधरूपा लक्षणापि न संभवतीति भूतले न घटः चैत्रो न पचति चैत्रस्य न धनं घटो न पटः इत्यादिष्वेव न
त्राऽभावपदतात्पर्येणात्याचनामार्थः योः कथं भेदान्वयश्चमुक्तमनुमतौ निपातातिरिक्तविशेषणमावश्यक
मितिभावः ननु घटो नेत्यत्र नञ्योग्यपदसमभिव्याहृतत्वेन प्रथमाभावपरत्वं संभवतीत्यत अभावस्येति तन्नु मन्यते ज्ञाप
मानस्याभाववत्ताग्रहस्य प्रतिबन्धेन हतान्वाने न भावमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधस्याविरोधित्वेन अभावमुख्य
विशेष्यकशाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पने लक्षणानंगीकर्तुरपि कमित्याशंक्याह कल्पनाधिक्यविरहेणेति
तथाच निर्द्धर्मितावच्छेदकाभाववद्बुद्धेरपि कुत्राप्यविरोधित्वसामग्र्यादित्याशयः भेदसंसर्गकनञर्थप्रकारकयोग्य
ताज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनमधिकमेवेत्यत आह अभाववत इति अविशेषितापत्तेश्च निवायकमयुक्तमित्यविरोधि
त्वापत्तिमुपपादयति लघुत्वादिति अत्राभावनिर्णयस्यैवेति भूतले घट इत्यस्य भूतलवृत्ति घट इति बोधात्

मु.टी.
८८
88

ग्राह्ये भूतलहृतिनंतदभावो भूतलहृतित्वाभाववन्निर्णयस्यैव बाधो भूतलहृतित्वाभाववानिति भूतलहृतित्वाभा-
वप्रकारकघटविशेष्यकनिर्णयस्यैव नन्नु भूतलहृतित्वाभाववत्प्रकारका ऽभेदसंसर्गकघटविशेष्यकबोधस्ये-
ति भूतलेन घट इत्यादिवाक्यान् भूतलहृतित्वाभावप्रकारकघटविशेष्यकबोध एवांगीकर्त्तुं समुचितो न तदभाववत्ति
लक्षणापीति न ज्ञो ऽभावे शाब्दिः सिद्धेति भावः नीलो घट इत्यादौ विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वमतेपि यथा
ऽपुंडरीमालायवे संभवतीति यथा राजस्वत्वाभाववान्पुरुषः स्वेद इति प्रत्यये प्रतिषष्ठीस्वत्वार्थिकेति मत-
ते राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वेन कल्प्यते राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इति विशेष्यतावच्छेदक-
प्रकारकनिर्णयः प्रतिदेवारणेसपवमिर्णप : शाब्दबोधे बाधः तादृशबाधाभावः शाब्दबोधे कारणं तथा
च बाधतदभावयोर्युगपदवस्थानासंभवात्सामग्र्योर्मेलनेन संभवतीति न शाब्दसामग्रीप्रत्यये प्रतिबंधिकात-
थानीलाभेदाभाववान् घटः प्रमेय इति प्रत्यक्षेपि नीलाभेदाभाववाद्घट इति विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णय :

कारणेमयत्ववनीलोघटइतिवाक्यजन्यनीलाभेदवान्घटइतिशाब्दबोधेबाधः तस्यबाधस्याभावः शाब्दबोधे
कारणमितिप्रत्यक्षशाब्दसामग्र्योः बाधतदभाववद्दितियोर्योगपद्यासंभवात्नशाब्दसामग्रीप्रत्यक्षेप्रतिबंधि
केत्युक्तरीत्यैत्यर्थः यथावराजपुरुषइत्यत्रस्वत्वंसंसर्गः षष्ठीनिरर्थिकाराजवान्पुरुषइतिशाब्दधीः
षष्ठ्यन्तराजपदसमभिव्याहारस्यानियामकत्वात्स्वनराजापुरुषइत्यत्रस्वत्वसंसर्गकराजवान्पुरुषइतिबोधा
पत्तिर्नैवानामार्थयोरभेदान्वयान्नुपपत्तिरितिवदतः प्राचोपिमतेराजदस्यराजसंबंधिनिलाक्षणिकत्व
त्वेनग्रहदशायांराजसंबंधप्रकारकबोधस्यावश्यकत्वात्तथा चनीलोघटइत्यत्रापिविशेषणविभक्तिरप्यभे
दबोधकत्वयाषष्ठीवत्सार्थिकेत्युक्तरीत्यैत्यर्थः इत्थाययामाममायतेतथापितत्रापिननोविद्वेषइतिदिग्गितित
थापिप्रतिबंधकभावस्थलेउक्तरीत्यालाघवसंभवेपि तत्रप्रतिबंधकतालाघवलभ्यैविशेषणविभक्त्य
भेदार्थकत्वे नः अभेदसंसर्गतावादीनामस्माकंउक्तिबलात्स्वत्वसिद्धौनविद्वेषइतिभावः इतिशुमति

मु·टी·
८९

89

वाह्येनामार्थान्वयबोधविवरणं ॥ अथप्रत्ययार्थंनिरूपयितुमाह प्रत्ययाश्चेति तद्धितादीत्यादिवाक्य·
चकाम्यचसनादिपरिग्रहः तत्रप्रथमार्थः प्रत्ययकर्थे विशेषणविधयान्वयिनी संख्येवेति तत्रसमभिव
क्तिमध्ये · संख्यैवेत्यवकारेणसंख्यातिरिक्तार्थस्यव्यवच्छेदः अन्यथातेडुलेपवतीत्यत्रद्वितीयार्थस्यैकत्व
कर्मत्वेनतत्रएकत्वविशिष्टतंडुलनिष्ठकर्मताइतिबोधात् यथाएकत्वेप्रकारएवतन्नविशेष्यं तथासंख्याति
रिक्तार्थस्वीकारेतस्यैव विशेष्यतयाभानेस्यात्तत्रैकत्वस्यघटइत्यत्रनीलादिपदांतरासमभिव्याहारेघटह
तिएकत्वमित्येवाङ्भूयतेनत्वेकत्ववान् घटइतितथासतिघटत्वादिवदेकत्वस्यापिप्रकृत्यर्थत्वेस्यादिति
प्रथमानिरर्थिकैवस्यादितिवैयाकरणमतप्रवेशइतिभावः घटइतियकत्वमितिबोधमुपपादयति अतएवेति
अतएवेति अतएवसंख्यामात्रस्यप्रथमार्थत्वादेकत्वस्यविशेषणत्वमेवस्यात् मात्रपदेनसंख्यातिरिक्तार्थव्यवच्छेदः अ
तिरिक्तार्थत्वेघटमित्यत्रैवएकत्वविशिष्टघटहत्तिकर्मताइतिवदेकत्वस्यविशेषणत्वमेवस्यात्तत्वेकत्वस्यकृत्या ८९

पि विशेष्यत्वमिति भावः प्रथमार्थत्वादेवेत्येवकारेण प्रकृत्यर्थतावच्छेदः प्रकृत्यर्थे प्रकारत्वमर्थतावच्छेदकत्वं घटत्वादि
वत् एकत्वमपि सर्वत्र विशेषणतया भासेत उक्तविशेष्यतया तथा च नीलादिपदसमभिव्याहृते केवलघटइत्यत्रापि घ
ट इत्येकत्वमिति बोधो न स्यादित्यर्थः प्रथमार्थेत्येकत्वमप्यविशेष्यतया भानमुपपद्यते इति भावः नैकत्वादिवाच
कं न दिति तत्र एकवचने तत्सर्वमिति निर्णीतं तोऽसमाधत्ते तद्वाचकताया एकत्ववाचकतायाः शक्ततारूपत्वे घटप
दे स्वोत्तरघटत्वरूपत्वं चैवीरूपत्वे आत्माश्रयप्रसंगात् शक्तताज्ञाने शक्ततावच्छेदकज्ञानं कारणं शक्ततावच्छेदकंच
एकवचनत्वमेव तत्र शक्ततारूपमेवेति स्वज्ञाने स्वज्ञानापेक्षया ऽत्माश्रयप्रसंगादित्यर्थः आत्माश्रयमुद्धरति
वाचकतारूपत्वे इति · वाचकत्वे यदि शक्तत्वरूपं तदात्माश्रयः यदि एकत्ववाचकत्वरूपं तदा घटादिपदादेकत्वे
५० द्विवचनाच्छक्तिभ्रमकाले लक्षणाग्रहकाले वा द्विवचनादीनामपि एकत्वबोधकत्वापत्तिप्रसक्तत्वादित्यर्थः प्रति
प्रसक्तो हि धर्मो तावच्छेदकं इति सुरभिपदघटकस्य भागे सत्वेन नैकवचनत्वेनास्ति एकवचनत्वं घटमित्यपि वि

व्यु॰टी॰
५०

मक्तौ तत्रसत्वेनास्तित्वमेकवचनेनैवोभयेरामइत्यत्रसाविति शंकयोद्दिष्यर्थः नचैतावताप्यवाच्यमित्यंतेन
ग्रंथेनशंकते॰ नचेतितत् एकवचनत्वे तदज्ञानदशायांशक्तिसंदेहेनएकवचनपदवत्त्वभ्रमादादिकमि
तिज्ञानेप्रमात्मकेतदज्ञानदशायांस्वपदेएकत्वशक्तिरितिशक्तिभ्रमएवचतस्मादेवशाब्दबोधोपपत्तिरित्यर्थः
एकवचनादिशब्दस्येतिशंकामध्येशंकात्वनकत्वेमहोएकवचनमितिसम्प्रदायोहूरवास्वादिबोधकोनत्वेकं
वक्तीतिव्युत्पत्त्याएकवचनमितिसमस्तेवाकमपिस्वादिबोधकमेकशब्देष्वेकवचनव्यवहारापत्तेरितिशंका
ग्रंथार्थः समाधत्तेग्रंथकारीयेति पाणिन्यादिमुनीनामेकवचनपदेनस्वादिर्बोध्यइतीच्छाविशेषरूपः
संकेतएकवचनपदेस्तिनत्वीश्वरेच्छारूपाशक्तिरप्रामाणिकत्वादित्यर्थः ननुव्याकरणेशक्तिग्राहकेनस्मा
दतआह द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचनेइत्यादातिद्विवचने नद्वित्वेबोध्यमितिपाणिनीसंकेतएववचनत्वशक्ति
रित्यर्थः तत्रदृष्टांतमाह नन्वसूक्ष्माख्यौनदीत्यनुशासनादिति स्त्र्याख्यौस्त्रीवाचकेईकारांतेउकारांतेच
शब्देगंगादिनदीवाचकपदस्ययथागत्यासंकेतस्तथाएकवचनपदेपीत्यर्थः अत्रग्रंथांतरसंमतिमाह ५०

अन्नयवनयादिसंज्ञा इति ॥ आधुनिकविषयसंकेतमात्रशालितात् टिघुभादिसंज्ञा इव नद्यादिसंज्ञा अपि
पारिभाषिकपाणिन्यादीच्छाकृतासंकेतिकपवेत्यर्थः नतौपाधिकाइति जात्युपाधीनैमित्तिकसंज्ञेत्युक्त
तिसूत्रे जात्यवच्छिन्नवाचकत्वमुपाध्यवच्छिन्नवाचकत्वं नैमित्तिकमिति दर्थात् नतु जात्यवच्छिन्नवाचकत्वद्वयनै
मित्तिकसंज्ञात्वमित्यर्थः टिघुभादिबोध्यत्वेन जातपद इति भावः शंकतेऽथैवमपीति एकत्वादौ एकवचनप
देशक्तैरशाणिकत्वेपि इत्यर्थः नद्यक्तपाणिनीसंकेतसंबंधेन एकवचनवत्त्वमेव एकत्वादिशक्ततावच्छेदकमस्त्व
त्यर्थः समानायतेतारशसंकेतस्येति अतिप्रसक्तिंडवारेवेति प्रसक्तोयमीतावच्छेदकइत्यर्थः पाणिनीसंकेतत्वेनतथा
संबंधेनेतिचेत् तर्हि व्याकरणप्रणेतृपाणिनीभिन्नपुरुषस्यापि पाणिनीसंकेततुल्यसंकेतसंभवात् पुरुषांतरीय
संकेतसंबंधेन तस्मदवत्त्वस्य पुरुषांतरसंकेतितपक्तिविसदवत्त्वस्य वा एकत्वशक्ततावच्छेदकत्वे संकेतभेदेनैव
शक्ततावच्छेदकभेदेनापि शक्तिभेदमाह डित्यादिपदादिति डित्यादिपदान्तौजसादिवेद्य्यः इत्याकारकपुरुष
विशेषसंकेतसंबंधेन डित्यादिपदवत्त्वस्य वा विनिगमनाविरहेण एकत्वशक्ततावच्छेदकत्वमिति गौरवा

तन्तथा चाशक्यताशक्तिमेवं येन पाणिनीसंकेतेनमेवं येनवाएकवचनपदवत्त्वमेकत्वादिशक्ततावच्छेदकमित्याप्युत्क्रम
तिविटहेणाज्ञानस्त्वींविशेषणएवस्फुतश्रोतजस्त्वादिरूपराव शक्ततावच्छेदकइत्यर्थः यत्तितिशेकत्वेनचैवमि
ति सैव्याख्यायाअपिप्रकृत्यर्थत्वेइत्यर्थः एकप्रकृत्युपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परान्वयबोधेआकांक्षानास्तिकिंतु
भिन्नपदोपस्थाप्ययोरेवअन्यथेति एकपदोपस्थाप्ययोरप्यर्थयोरन्वयबोधेआकांक्षासत्वेहरिरित्यतोप्यश्वा
रूढः सूर्यइतिबोधापत्तेरित्यर्थः घटपदस्यैवैकत्वविशिष्टेघटेशक्तिः घटरूपंपश्येत्यादौएकघटइतिरू
रूपमितिबोधाभावात्समाधत्ते आकांक्षावैचित्र्यादिति तथाचहरिरित्यादौअश्वारूढः सूर्यइत्यनुभवा
भावात्एकपदार्थयोरनन्वयेपिघटइत्यादावेकोघटइत्यनुभवादाकांक्षाकल्प्यतेअतएवेतिएकपदो
पस्थाप्ययोरप्याकांक्षासत्वादेव अन्ययोगव्यवच्छेदस्मृतयोः परस्परमन्वयः शंखः पार्थएवधनुर्धरइत्या
दौपार्थभिन्नेधनुर्धरत्वयोगप्रतियोगिकाभावप्रतीतेरित्यर्थः नचैवंकर्मत्वादिकमपिप्रकृत्यर्थएवेति

एवंप्रत्ययार्थस्यापि प्रकृत्यर्थत्वांगीकारे किंतु त्वकर्मत्वे द्विजीमाशंकेतिशंकाग्रंथः समाधत्ते नामार्थ·
यातत्पर्ययोरिति· तेन नामार्थेन समं धात्वर्थस्याभेदान्वयो न संभवतीति कर्मत्वे द्वितीयार्थत्वसमर्थः पुनः शंक
तेन च संख्यायाः प्रातिपदिकार्थत्वेनास्यार्थज्ञाने सति विनैव शक्तिभ्रमं लक्षणाग्रहं च द्विवचनाद्येतत्पदादेकत्व
बोधसंभवादिति मूले द्विवचनस्यैकत्वे शक्तिभ्रमकाले द्विवचनस्यैकत्वे लक्षणाग्रहकाले चैकत्वबोधे
उत्पद्यते ताह विनैव शक्तिभ्रमं लक्षणाग्रहं चेति तथा च द्विवचनांतत्वस्तानस्य प्रतिबंधकता कल्प्यते गौरवेणेत्य
कत्ववाचकप्रकृतिसमानाद्विवचनबहुवचनांतस्यापि एकप्रमापकत्वेनित्यर्थः द्विवचनांतस्यापि पदस्य स्वारसि
कप्रयोगापत्तिरितिवाच्यमिति स्वारसिकः सकलजनसाधारणः प्रयोगस्तदापत्तिरित्तिन संख्यार्थिके
त्यर्थः समाधत्ते अनादितात्पर्यस्यैव स्वारसिकप्रयोगमूलत्वादिति तथा च स्वारसिकप्रयोगे एकत्वबोधक
पदस्यत्वेन नियामकं किंतु अनादितात्पर्यमेव नियामकं द्विवचनांतेतत्पदस्यैकत्वादावनादितात्पर्यविरहेण

व्यु·टी·
५२
92

द्विवचनार्थतपदादेकत्ववोधकत्वापत्तिप्रसंगविरहादित्यर्थः ननुप्रयोगमूलीभूतशक्तिग्रहप्रयोजकत्वमेव व्याक
रणसार्थक्यं तच्चनसंभवतिअन्नादितात्पर्यस्यैवप्रयोगमूलत्वेवेरतद्ग्राहकत्वेकयोर्द्विवचनैकवचनेइत्याद्यनुशास
नेवतादृशार्थेतात्पर्यग्राहकमेवेतीति द्व्येकयोरितिभावप्रधानोनिर्देशः वाचकत्वेसमभ्यर्थः तथाचद्वित्वैक
त्ववाचकेद्विवचनवकुवचने भवतः इत्येवंरीत्याव्याकरणंशक्तिग्राहकंनभवतिकिंतुतादृशार्थएकवचनातप्र
कृतेरेकार्थकत्वेद्विवचनान्तप्रकृतेर्द्वित्वार्थकत्वे द्व्येकयोरित्यनुशासनमरनादितात्पर्यग्राहकमेवेत्यर्थः वै
याकरणमतेदूषयतितदसदिति अनेनानामितिप्रकृतयः प्रकृत्यानुभव्योवऊतयत्तदपेक्षयाविभक्तयः
विभक्तयः स्वान्ताइतिविभक्त्यानन्तर्येप्यत्याइतिनाप्यवशक्ततावच्छेदिकाइतिविभक्तेरेवएकत्वमर्थेनतुप्र
कृतेरेकत्वमर्थः इत्यर्थः स्वादिविभक्त्यएकविंशतिगणिताः एवंतिङादिविभक्तयोपिगणिताः प्रातिपदि
कानित्वनंतानीतिभावः शंकलेनचेति प्रातिपदिकत्वेसर्वप्रातिपदिकेष्वेकमेवैकत्वशक्ततावच्छेदक ५२

मितिनप्रत्ययानेत्यमित्यर्थः समासपक्षे प्रातिपदिकत्वस्य घटपटादिसाधारण्येनैकस्य दुर्वचत्वादित्यर्थः ननु प्रातिप
दिकत्वमखंडोपाधिरननुगमाहतद्ज्ञानेपीति चेदः प्रातिपदिके भवतीतिज्ञानाभावेपि घट इत्यादितः एकत्वबोधादि
त्यर्थः यदत्तेन वर्णत्वेन वा शक्तत्वे विभक्तेरपि तद्वाचकत्वासिद्धेरिति मूले विभक्तावपि शक्तत्वरूपपदत्वस्य वर्णत्व
स्य वा सत्त्वात् विभक्त्यावप्येकत्ववाचकत्वसिद्धौ विभक्तावेकत्वबोधकत्वाभावसाधनाय प्रवृत्तस्य वैयाकरणस्या
र्थान्तरदोषापातादिति भावः वैयाकरणमते दोषान्तरमप्याह एकत्वादिशाब्दबोधात्पूर्वं वर्णत्वाद्युपस्थितेरप्य
नावश्यकत्वाच्चेति घट इत्यादित एकत्वशाब्दबोधोत्तरं वत्वरूपानुपूर्वीज्ञानमेव पदार्थोपस्थितिद्वारा कारणं न तु प
दत्वावच्छिन्नज्ञानमपीत्यर्थः फलानुरोधेनेति एकत्वशाब्दबोधानुरोधेन पदत्ववर्णत्वज्ञानहेतुताकल्पनापि
केन गौरवादित्यर्थः दोषांतरमप्याह एवमानुपूर्वीभिन्नयत्वस्येति प्रातिपदिकवर्णत्वादिरूपस्यानुपूर्वीभिन्न
धर्मस्यैकत्ववाचकतावच्छेदकत्वे घटपदमिति वैयाकरणमताभिप्रायेण सुपदमिति नैय्यायिकताभिप्रायेण

सु॰टी॰
५१
93

केनसंख्यावाचकमितिबाधनिश्चयकालेपितादृशयथोद्बुद्धिविषयस्यप्रातिपदिकत्वादावृत्तिविषयस्यचवाचकत्वाग्रहसंभवा
त्तचघटपदंस्तुपदेनसंख्यावाचकम् मितिबाधज्ञानेघटपदंस्वपदेसंख्यावाचकमितिज्ञानेविरुद्धएकत्वप्रातिपदि
केसंख्यावाचकमितिज्ञानेविरुद्धविषयस्याभावानवगाहित्वादित्यर्थः घटपदेनसंख्यावाचकमितिबाधज्ञानका॰
लेघटइत्यतः संख्याबोधोनजायतेसमस्यादित्यर्थः शंकतेप्रथमविभक्तीनांसंख्यार्थकत्वमतेइति तयोः प्रकृ
तिविभक्त्योः समभिव्याहाररूपाकांक्षाज्ञानस्यघटादिविशेष्यकैकत्वादिप्रकारकशाब्दंप्रतिकारणतायांकं
विभक्तेः संख्यार्थकत्वमतेघटपदादेकप्रकृत्याभित्रशक्तिमत्वमप्रख्यापितयोर्घटैकत्वयोरेवकारस्फलवत्त्वा
शाब्दस्वीकारेवनप्रकृतिविभक्तिसमभिव्याहाररूपाकांक्षाज्ञानस्यतत्रघयविशेष्यैकत्वप्रकारकशाब्देहेतुताकं॰
ल्प्यतेइतिलाघवात्प्रकृत्यानुपूर्वीणांसंख्यावाचकत्वावच्छेदकमंगीक्रियतेइतिशंकाग्रंथार्थः सामान्येप्रकांक्षावि
चारेसमभिव्याहाररूपाकांक्षाज्ञानहेतुतायांनियतत्वादिति यत्पदार्थस्ययत्पदार्थेनसहान्वयबोधोविवक्षितः त ९२

योः परस्परसमभिव्याहारस्याकांक्षात्वादिति तात्पर्यगर्भाकांक्षासाधकतात्पर्यंविदितादिति तात्पर्यज्ञानकारणतयैव शा

ब्दबोधनिर्वाहे घटइत्यादौ घटपदेन रसनत्वरूपसमभिव्याहारस्याकांक्षात्वाज्ञानहेतुतायानिष्प्रकृतत्वादित्यर्थः तथा च

विभक्तीनां संख्यार्थकतामतेपि समभिव्याहारज्ञानकारणताकल्पनेनास्तीति नाधिकमिति भावः तात्पर्यज्ञा

नहेतुतायामेव शंकते अथैवमिति विभक्तिसमभिव्याहृतप्रकृतिबोधकत्वसमभिव्याहृतविभक्तिबोधसंख्या

प्रकारकान्वयबोधपरत्वइति तात्पर्यज्ञानकारणताहृदये विभक्तेर्वृत्तिकत्वे तद्विभक्तौ तात्पर्यविरहेण प्रकृतिध

र्मिकमेव तात्पर्यज्ञानेनाद्य घटान्वयधीहेतुरेकत्वप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दधीहेतुरितिशंकाग्रन्थः समा

धत्ते विभक्तेः संख्यावाचकताविरहेपीति प्रकृतिविभक्त्योः पदत्वे घटज्ञानस्यैतादृशान्वयबोधे एकत्वप्रकारक

घटविशेष्यकशाब्दधीहेतुतायां घटेति निर्विभक्तिकादिपदज्ञानादन्वयधीवारणाय यावत्प्रकल्पनीयत्वात्

संख्यावाचकं प्रकृतेरिति विभक्तेः संख्यावाचकविभक्तेरपि एकत्वसंख्याप्रकारकान्वयबोधजनकप्रकारकेच्छाविष

यत्वरूपएकत्वप्रकारकशाब्दबोधपरत्वसंभवेन विभक्तिधर्मिकप्रकृतिसमभिव्याहारज्ञानहेतुतायामपि वि

मु॰टी॰
४७
95

निगमनाविरहादावश्यकत्वादित्यर्थः प्रकृतेः संख्यार्थेनान्वयीभूयः प्रोक्तं ग्रंथेत्यादिमैवमित्यंतेन ग्रंथे
नन्वत्रेति घटादिरूपप्रकृतेस्तत्र पदेन लक्षणं वदेत्तु शक्तिरेको घटश्चान्नु भवतु लाघुपपद्यतिद्रुपविशेयेमा
नाभावइतिभावः तादृशविभक्तिः प्रकृतिसमभिव्याहृतविभक्तेः संख्यायां लक्षणा किंवा विभक्तिस
मभिव्याहृतप्रकृतेर्वा संख्यायां लक्षणेति विनिगमकं ऽलभेत यावकर्मत्वद्वितीयार्थः घटः प्रकृत्यर्थ इति
कुत्रापि लक्षणेतिभावः अथेति शंकामथ्ये शंकत्वेन वेति एकत्वप्रकारकबोधविशेष्यक शाब्दबो
धे घटपदाद्यनेकपदज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितित्वेनानेन हेतुताकल्पनमपेक्ष्य प्रातिपदिकापेक्षया स्वल्पत
रस्वादिपदज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितित्वेन कतिपयहेतुताकल्पनायां लाघवात् स्वल्पतरविभक्तिभेदेकति
पयशक्तिकल्पने गौरवमकिंचित्करमिति स्वादिविभक्तीनां संख्याबोधकत्वं युक्तमित्यर्थः नचेति शंका
महरति सामान्यतः पदत्वेन पदवृत्तिज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितित्वेन एकैव कारणतास्तु न तु घटपदादिज्ञा
नजन्यैकत्वोपस्थितित्वेन कारणताकल्पनेयेन पदनिवेशप्रयुक्तं गौरवं स्यादिति पदत्वे शक्तत्वेन त्वे ४७

कमेव घटादिसर्वपदेष्विति लाघवात् प्रकृतेरेव संख्यार्थः इति सम्यगित्यर्थः नवेति वादी विभक्तेः संख्या
र्थ इति भूपः स्थापयितुमाह निर्विभक्तिककुंभपदादितः लक्षणया संख्योपस्थितौ तदग्रहान्नहीति कर्म
त्वेस्पृहीतहतिकं यत्र घटादिपदं तस्मिन् सुश्रमरादिरूपतत्तद्विभक्त्ये तत्त्वज्ञानवतः पुंसः संख्या
न्वयबोधप्रसंगादिति निर्विभक्तिककुंभपदहतिज्ञानजन्यायकत्वोपस्थितिरस्ति अत्र च सुभक्तिसम
भिव्याहृते घटपदज्ञाने च वर्त्तते इति घटपदहृतिज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितिरास्ति अत्र च सुभक्तिसमभि
व्याहृते च घटपदज्ञाने च वर्त्तते इति घटपदहृतिज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितिविरहकालेपि भवदुक्तकाले भव
दुक्तकारणबलादेकत्वबोधस्यादिति पातिवारणाय घटपदपटपदादिज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितित्वेन एक
त्वप्रकारकघटादिविशेष्यकशाब्दबोधे हेतुताकल्पयितास्वादिविभक्तिः द्योतकत्वरूपघटादिपदा
न्वपूर्वीचतयोर्ज्ञाने तादृशोपस्थितिः घटादिपदज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितिश्च तयो परस्परसहकारे
ण एकत्वप्रकारकशाब्दबोधरूपफलजनकतायाश्चावश्यकत्वात् तथा च घटादिपदभेदनिवेशगौर

वाप्येतयाविभक्तेरेवलाघवात्संख्यावाचकत्वमुचितमिति नचैतत्रिवाच्यमितिस्तशंकायांप्रयाशय: अप्रेत्यतिपूर्वं
पदीवैयाकरणोक्तप: प्रकृते: संख्यावाचकत्वेयुक्तिमाहएकत्वादिपदस्यैकत्वादौलक्षणाग्रहसत्वेघट:
प्रमेयइत्यादिवाक्यादेकत्वेप्रमेयमित्याद्यन्वयबोधस्यमायवाकरणोभयमतसिद्धतयातदनुरोधे
नलक्षणास्थलपयाघटपदादेकत्वबोधस्तथाशाकास्थलेपिघटपदादेकत्वबोध: स्यादित्यनुरोध
पदार्थ: एकत्वादिविषयकशाब्दबोधेएकत्वलाक्षणिकघट: प्रमेयइत्यत्रएकत्वप्रमेयमित्येकत्व·
विशेष्यकेघटवत्त्वभूतलमित्यत्रएकत्वेवद्भूतलमित्येकप्रकारकेशाब्देचघटादिपदजन्यैकत्वाद्युपा
स्थितिर्नहेत्वंतराया: सर्वसम्मतत्वादितिप्रकृतेरेवसंख्यार्थकत्वंवैयाकरणशंकायंपार्थ: नैयायि
क: संख्याया: विभक्त्यर्थत्वंव्यवस्थापयति यादृशयादृशपदानांलक्षणयाएकत्वादिशाब्दधीजन
कत्वंतोभयवादिसिद्धंतादृशानांतपदानांजन्यैकत्वाद्युपस्थितीनांतच्छाब्दहेतुत्वकल्पनेएकत्वविषय
कशाब्दहेतुत्वकल्पनेप्रकृते: संख्यावाचकत्वापादिवैयाकरणनामपिकमिति तत्कल्पनापेक्षया नहिसर्वं ९५

त्रैव पदेषु लक्षणा न भवति येषु प्रकृतिपदेषु अनेनैतेषु लक्षणा नास्ति तादृशार्थेनैतत्पदज्ञानजन्यैकत्वाद्यु-
पस्थितौ नैकत्वविषयकशाब्दबोधहेतुत्वकल्पनापेक्षयाल्पतराणामेकविंशतिः संख्यानामुपस्थि-
तयः तासामेकत्वशाब्दधीहेतुताकल्पनेऽपि लाघवमित्यर्थः एतेनैतत्पतेन डुक्तेन वक्ष्यमाणेन बहूपणेने
एकाद्यविभक्तिसत्वाः रामकृष्णादिरूपाश्चानन्ताः प्रकृतयः रामपदरूपा प्रकृतिस्तदुत्तराः स्वादिविभक्तयः
एकविंशतिः स्वल्पतयैकत्व इति स्वादिपदज्ञानजन्यैकत्वाद्युपस्थितिहेतुताकल्पनलाघवेनेत्यर्थः इत्यस्मानिर
स्तमितेनेनान्वयः संख्याविशेषावच्छिन्नः एकत्वविशिष्टो घटादिलक्षणा यावद्घटादिपदस्यार्थः शाब्दबोधेय
कत्वविशिष्टघटशाब्दबोधे विभक्तिजन्यसंख्योपस्थितिहेतुताकल्पनेन्यायमतेऽपि वैयाकरणमतेऽ
घटादिपदस्यैकत्वादिविशिष्टघटादौ लक्षणाग्रहदशायां सर्वेषामन्वयव्यवघटपदजन्यैकघटविषया
कोपस्थितिस्तथा घटोऽस्तीत्यत्र परोत्तरसमभिव्याहृतघटादिपदस्थले एकत्वविशिष्टघटविशेष्यक
शाब्दधीजननात् तथाविधोपस्थितिहेतुताया घटादिपदज्ञानाजन्यैकत्वविशिष्टघटाद्युपस्थितिहे

व्यु॰टी
५९
96

तत्त्वयाः सर्वानुमतत्वादित्यर्थः एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य संसर्गबोधएव हि शाब्दबोधः केवलकृदंतपदस्थले
घटत्वविशिष्टघटस्मरणमेवोपीक्रियते न तु शाब्दबोधइत्यर्थः सर्वोवाक्यंक्रियायोपरिसमाप्यते इतीति नि
क्रियं वाक्यमेव न भवतीति क्रियासमभिव्याहारेणैव शाब्दबोधसत्त्वायनिराकांक्षो भवतीति प्राचीनवैयाक
रणा अनुमतिं दर्शितमित्यर्थः एतेनेमस्यार्थस्य प्रकाशयति यादृशपदानां यदांतस्य समभिव्याहृतानामि
त्यनिषेधः लक्षणयेति एकत्वविशिष्टबोधहेतुत्वेनोभयवादिसिद्धमिति विभक्तेरेवैकत्वमर्थः
नतु प्रकृतेरित्याशयइति तादृशानेन पदजन्यैकत्वविशिष्टोपस्थितीनां एकत्वविशिष्टशाब्दधीहे
तुत्वं तात्पर्येण विभक्तिजन्यसंख्योपस्थितीनामस्यानामेकत्वविशिष्टशाब्दधीहेतुत्वकल्पने ला
घवादित्यर्थः अथ प्रातिपदिकस्यैव संख्यार्थत्वमित्यस्यापत्तिमाह इदं तु नरिहावबोध्यमिति तयो
श्च प्रातिपदिकजन्यसंख्योपस्थितिविभक्तिजन्यसंख्योपस्थितेश्च तत्तद्व्यक्तिस्थलीया प्रातिपदिका
न्यवद्यावुपस्थितिस्थलीया अन्यविभक्तिजन्यसंख्योपस्थितिस्थलीयाएकत्वविशिष्टघटविशे ५९

मिकाविशिष्टलाक्षणिकप्रकृतिजन्योपस्थितिरेकैव शाब्दसामग्र्यामन्तर्भवतु नातिलाघववमित्यर्थः शे
कनेनवेतिवाच्यमित्यनेन प्रकृतिजन्याधायकत्वविशिष्टघटादिविशेष्यकोपस्थितेरित्यर्थः प्रति
बंधकतायां साम्येन तयाच सांख्यायाः प्रकृत्यर्थतत्त्वशुद्धिविरहात् विभक्त्यर्थनैताल्लीतिप्रकाशयः समा
धानेभवन्मतेशक्ति तार्किकमते इत्यर्थः एकपदार्थेपरपदार्थसंसर्गवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानमेवावदो:
पस्थितिरुद्देश्यतायाधकतोपस्थितिस्तृतीयेतितिसूत्रणाविशेष्यभावेविनिगमनाविरहेणप्रतिबंधप्रतिबं
धकभावषट्कं मध्यते वाक्यकरणामते यत्र षट्प्रतिबंध्यप्रतिबंधकभावास्तत्र तत्त्वतद्द्वयमात्रं प्रतिबध्य
प्रतिबंधकभावचतुष्टयमेवेत्यनेनान्वयः प्रतिबंध्यप्रतिबंधकभावचतुष्टयमुपपादयति योग्यताज्ञाने इ
तिविशिष्टविषयोपस्थितेः प्रकृतिजन्यैकत्वविशिष्टघटाद्युपस्थितेः प्रत्येकमेकस्याधकस्याम
पेक्ष्यत्वेनेत्यर्थः दर्शितोभयरूपेणैकत्वादिप्रकारतानिरूपितघटादिविशेष्यताशाल्युपस्थितिवि
शिष्टयोग्यताज्ञानत्वेन शाब्दसामग्र्याः समानविषयकानुमितिप्रतिबंधकता उत्तघटादिविशेष्यतानिरूपि

मु.टी.
९०
97

तन्तुघटादिविशेष्यताशाल्युपस्थितिविशिष्टयोग्यताज्ञानत्वेन शाब्दसामग्र्याः समानविषयकानुमितिप्रति
बंधकताऽनवटादिविशेष्यतानिरूपितैकत्वादिविषयताशाल्युपस्थितिविशिष्टयोग्यताज्ञानत्वेन वा प्रति
बंधकताऽत्रैवमुभयरूपेण एकत्वादिप्रकारतानिरूपितघटादिविशेष्यताशाल्युपस्थितित्वेन घटा
दिविशेष्यतानिरूपितैकत्वप्रकारतानिरूपितत्वघटादिविशेष्यताशाल्युपस्थितित्वेन घटादिविशेष्य
तानिरूपितैकत्वप्रकारताशाल्युपस्थितित्वेन वा त्वेव प्रकारेणोभयरूपेण प्रकृतिजनकत्वविशिष्टोपस्थि
तेर्योग्यताज्ञाने वैशिष्ट्यं निवेश्य तदुभयप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावोभयमित्यर्थः प्रत्येकतादृशरूपद्वयाव
च्छिन्नोपस्थितौ एकैकस्यां एकत्वप्रकारतानिरूपितघटादिविशेष्यताशाल्युपस्थितित्वावच्छिन्नायामेवं घ
टाविशेष्यतानिरूपितैकत्वादिप्रकारताशाल्युपस्थितित्वावच्छिन्नायामुपस्थितौ योग्यताज्ञाने स्ववैशिष्ट्य
निवेश्य च प्रतिबध्यकभावद्वयमित्यर्थः योग्यताज्ञानविशिष्टैकत्वप्रकारतानिरूपितघटादिवि
शेष्यताशाल्युपस्थितित्वेन शाब्दसामग्र्याः समानविषयकानुमितिप्रतिबं । ८ ९०

धकता एवं योग्यताज्ञानविशिष्टघटादिविशेष्यतानिरूपितैकत्वप्रकारताशाल्युपस्थितित्वेन वा शाब्दसा
मग्र्याः समानविषयकानुमितिप्रतिबंधकता इति प्रतिबंध्यप्रतिबंधकभावद्वयमिति रीत्या तत्र चतुष्टये प्रा
तिबंध्यप्रतिबंधकभावचतुष्टयमिति रीत्या अस्माकं वैयाकरणानामल्पतरस्य प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावस्य
कल्पने महालाघवमिति प्रकृते रेवं संख्यावाचकत्वमपि स्फुटं वैयाकरणमतमिति अथ प्रादुपसर्गाणां
द्योतकत्वमेव स्थापयति तादृशीमेव च प्रणमतीत्यादौ प्रकर्षविशिष्टनतिर्धातूनामेवार्थः प्रादयो
द्योतका न तु प्रकर्षादिवाचका इति सर्वोऽपि मम पंथाः परिष्कर्तुं शक्यते इति प्रणमतीत्यत्र समानविषय
कानुमितिप्रतिशाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकतायां नमधातुजन्यनमस्कारोपस्थितिर्विशेषणतया प्रादुपस
र्गजन्यप्रकर्षोपस्थितिश्च निवेशनीये उभयोरुपस्थित्योः परस्परविशेषणविशेष्यभावे ह्यविनिगमना
विरहात् धातुजन्योपस्थितिविशिष्टप्रादिजन्योपस्थितित्वेन प्रतिबंधकतावत् प्रादिजन्योपस्थितिवि
शिष्टधातुजन्योपस्थितित्वेन प्रतिबंधकता इति प्रतिबंध्यप्रतिबंधकभावद्वयकल्पनागौरवमिति धातो

सु.टी.
५८
98

रेवप्रकृष्टेनातिरथेनत्यावयातजन्योपस्थितिर्नेनेकैवप्रतिबंधकत्वाद्वृत्तिलाघवमितिप्रादयोद्योतका
एवतत्प्रकर्षादिबोधकाइत्यर्थः अत्रयेतिसमानविषयकात्मितिप्रतिशाब्दसामग्रीप्रतिबंधका
नायोयान्तजन्यप्रकर्षविशिष्टेनस्तुपस्थितिनिवेशप्रयुक्तगौरवान्नतेषांकारेइत्यर्थः प्राद्युपसर्गा
ऐवलयायातत्वाभानेयानत्वेनतयातजन्यप्रकर्षादिविशिष्टायेविहाराहारसंहारप्रभावादयस्तेते
हृश्चादियानर्थोत्तडुपस्थितीनांप्राङ्धीजनकत्वामपेक्ष्यकतियेयोरसङ्गाधीनप्रकर्षाद्युपस्थिती
नांप्राङ्धीजनकत्वामपेक्ष्यकतिपयेयायुक्तादर्थस्यतेलाघवान्नस्वादीनामिदप्रादीनामपिवाचकतासि
द्धि निराबाधेवसाध्वित्यर्थः इतिस्वादिविभक्त्यर्थनिरूपणं अथत्वादिविभक्त्यर्थोत्तयोतिहृ
ष्यते सेत्व्यायाश्रप्रकृत्यर्थे [illegible]मिवेयेनेदविशेषणत्वामिति स्यात्सतिपूर्णाश्रित्रसम्
बन्धयादिना १ त्वयसीकारेसमितितदर्थयोर्हिवचनबहुवचनार्थयोर्द्वेटाकाशादिगतद्वित्वब
त्वयोः स्वसत्त्वायेनाकाशेत्वादाकाशादिविशिष्टेय[illegible]जितिरित्यर्थः एकत्वेनैवेतिनदोषतादव । ५८

स्य आकाशवदिति प्रयोगापत्तिस्तादवस्थ्यं समवायेनोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टेति यथा घटाः
वित्यादौ घटत्वविशिष्टोऽद्वित्ववत्त्वेनोक्तेर्वा यावत् घटत्वमुद्देश्यतावच्छेदके तद्व्याप्याद्वित्वपर्याप्तिसत्त्वायासत्त्वेण
द्वित्वघटद्वये स्तीति घटाविति प्रयोगः आकाशत्वव्यापकत्वविशिष्टद्वित्वपर्याप्तेरभावात् आकाशाविति न
प्रयोगः इत्यर्थः घटाकाशाविति च द्वित्वपर्याप्तिर्घटेऽपि तत्त्वघटे आकाशत्वेनास्तीति समभिव्याहारान्नाकाशत्व
व्याप्यद्वित्वपर्याप्तिरिति भावः यथाकाशद्वयं स्यात्तदा स्यादाकाशाविति प्रयोग इति वैशिष्ट्यं च वैज्ञानिकं
न तु वास्तवमिति ज्ञानकृतवैशिष्ट्ये उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वेन ज्ञायमानायाः पर्याप्तेः संसर्गतोपग
मात् आकाशे द्वित्वमिति योग्यताभ्रमजन्यः आकाशाविति वाक्यजन्यद्वित्वादिप्रकारकाकाशबोधः
न त्वाकाशाविति वाक्ये विशिष्टसंसर्गाप्रसिद्धावपि न क्षतिरिति आकाशत्वव्यापकत्वविशिष्टपर्याप्तिरूप
संसर्गाप्रसिद्धावपि न शाब्दानुपपत्तिरित्यर्थः कुत्रचित्प्रसिद्धस्यैव भ्रमो वक्तव्यः आकाशत्वव्याप्यत्वं शब्दादौ प्र
सिद्धं तत्र घटादिवृत्तिद्वित्वपर्याप्तौ घटत्वव्याप्यायां भ्रमः तथा चाकाशत्वव्याप्यत्वेन शब्दप्रमाणपर्याप्तिसंबंधे

कु.टी.
९९
99

वह्नित्वस्याकाशत्वाद्यभ्रमत्वमर्थः तेनेति वैशिष्ट्यिकस्य उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्ववैशिष्ट्यस्य पर्याप्तौ निवेशे
न तेनेतस्य विशिष्टस्य संसर्गाविषयितत्वादिति विन्यनेनान्वयः अन्यत्र पक्षादौ प्रसिद्धस्याकाशत्वादिव्याप्यत
स्य वह्नित्वादिपर्याप्तौ तेनेत्यत्र आकाशत्वादिना वा कस्य चेदुपगमाभादित्यर्थः ननु अकाशादिस्वत्रा
काशे वह्नित्वप्रकारकत्वाभासत्वे तत्र संबंधः पर्याप्तिः तत्राकाशत्वव्याप्य[illegible]त्वस्य दृष्टिभासत्वेऽपि संबंधतया
वच्छेदकांशे भ्रमत्वेन वह्निरूपप्रकारांशे संबंधेनावच्छेदकांशे भ्रमत्वस्यानेनोत्कारादिस्यात् आह संबं
धतावच्छेदकांशे भ्रमत्वस्याप्रयोजकत्वादिति पर्याप्तिः संबंधः तत्राकाशत्वव्याप्यत्वविशि
ष्टे संबंधतावच्छेदके तत्राकाशत्वव्याप्याभावत्वे पर्याप्तौ वाकाशत्वव्याप्यत्वप्रकारकत्वाभासत्वे इति
संबंधतावच्छेदकांशे भ्रमत्वस्याप्रयोजकत्वादित्यर्थः परस्परं [illegible] विषयभावापत्ते संबंधसंसर्गतावी
कारात् तादृशप्रकारत्वामादायैव भ्रमत्वमुपपादनीयमित्याशयमत्राप्याशयेति उद्देश्यतावच्छेदकाका
शत्वव्याप्यभावो वह्नित्वपर्याप्तौ तत्या [illegible] व्यापकताया आकाशत्वे विरहादाकाशादिनिष्ठयोगवारणे ९९

दुतीतिविनिगमनाविरहादाशंकते नदैशिकत्वमितिसंबंधेन स्वकमपर्याप्तावच्छेदकेघटत्वेष व्यापकतासंबं
धेनद्वित्वान्वयधीर्द्वित्वेोपपत्तेर्द्वित्ववत्त घटत्ववैतावितिशाब्दधीविषयः आकाशेसमवायेनद्वित्वसंबं
धिप्रकृतपर्याप्तावच्छेदकमाकाशत्वेनद्वित्वपर्याप्तिव्यापकमिति व्यापकतासंबंधेनद्वित्वपर्याप्तेप्रका॰
रणाविति प्रयोगापत्तेरिति भावः समवायेनघटाविस्यादौचघटत्वादीनांस्वरूपतएववायप्रसिद्धिनात्रघटत्वा
दौद्वित्वान्वयवोधसंभवादिति पर्याप्तावच्छेदकघटत्वादिरूपेणापर्याप्तेरावघटत्वादौपर्याप्तत
स्यद्वित्वस्यान्वयवोधायोगीकारान् तथाचघटत्वव्यापकघटत्वादिरूपेणापर्याप्तेरावघटत्वादौपर्या
प्तिद्वत्वस्यद्वित्वस्यान्वयवोधायोगीकारात् तथाचघटत्वव्यापकतासंबंधेनद्वित्ववति समन्वयवोधानसंभ
वति घटत्वेनघटत्वापर्याप्तेरितिभावः घटत्वव्यापकीभूतैर्वरूपतावच्छेदकत्वरूपएवंपर्याप्त्यैव
प्रकृतपर्ये द्वित्वादेः संवद्धत्वेति घटाविमसंबंद्वित्वेनस्वव्यापकीभूतैर्दैषतावच्छेदकवत्त्वरूपसंबंधेनव्या
एवसकलपर्ये द्वित्वादेः संवद्धत्वेवेति घटाविमसंबंद्वित्वेनस्वव्यापकीभूतैर्दैषतावच्छेदकघटत्वघटत्वला

मु·टी·
१००
100

तिपरंपरामेवं येन हि नान्वयः प्रकृतपर्यवसन्ने द्वित्ववैतौ ज्ञरावितिबोधस्वीकारात् इत्यर्थः तथा चात्राकाशगाविति
प्रमात्मकशाब्दबोधे द्वित्वनिष्ठव्याप्यतानिरूपिता व्यापकता घटत्वादौ प्रसिद्धा न त्वाकाशत्वे द्वित्वव्यापकता
प्रमात्वं वैमत्यस्वीकार्यमेव तथा च स्वव्यापकीभूते यत्र स्वव्यापकत्वयावत्तापमानो देश्यतावच्छेदकत्वतद्रूपपरंपर
पारतपर्यान्तत्वं द्वित्वेन व्याप्यता तापमानत्वं प्रमाविषयत्वमाकाशत्वे इति भवत्यात्राकाशगाविति प्रयोगः एवम्
ऽप्याकाशत्वव्याप्यतया शब्दादौ प्रसिद्धया तापमाना प्रमाविषयीभूता पर्याप्तिरपीति भवत्याकाशगाविति प्र
योगः एवमाकाशत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वपर्याप्तेर्नास्तीति पर्याप्तेर्व्याप्यतांशे भ्रमत्वस्वीकारेऽस
मानेऽपि उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेः संसर्गतायाः स्वीकारणाभाव इति प्रथमोक्ता
याः पर्याप्तेरपि संसर्गतोचितेत्यर्थः अथ पर्याप्तेः संसर्गतापेक्षायां बीजमाशंकते अथात्रेति व्याप
कसामानाधिकरण्यरूपैव व्याप्तिः स्वव्याप्यत्वतदन्याहतित्वरूपा प्रमेया विमत्र प्रमेयत्ववदन्याप्रसि
द्धेर्वेव व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिर्निवेशावेत्यर्थः घटादिपत्रघटत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदक १०

रूपव्यापकाधिकरणावृत्तित्वनिरूपणापेक्षया लघोः स्वव्यापकतादृशधर्मवत्त्वस्यैव सम्बन्धित्वपर्याप्तिनैतद्व्या
पकः तादृशः प्रकृतपर्याप्ततावच्छेदको वृत्तत्वलक्षणो धर्मस्तद्वत्त्वस्यैव सम्बन्धपर्याप्तमिति व्यापकसामानाधिकरण्यव्या
प्तिः तत्र व्यापकाधिकरणे पद्भतित्वे तद्वृत्तित्वमेवाधिकमिति गौरवमिति तद्घटितपर्याप्तिसम्बन्धोऽपि गुरुः स्वव्या
पकतादृशधर्मवत्त्वस्यैव पर्याप्तलघुसत्त्वाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वेन विशिष्टमिति लाघवं द्वित्वव्यापकवृत्त
सम्बन्धेन द्वित्वं तौ घटाविति वा यादिति गौरवमेव पर्याप्तिसम्बन्धे सत्यंतोपेक्षाबीजमिति शाकायेयाशयः समवायेन
हीति आकाशो न द्वाविति शाब्दप्रमायामपि आकाशो न द्वावितिवाक्यात् द्वित्ववत्ताबाकाशादिति शाब्दधीः स्यात्तथा
हि आकाशो न द्वावित्यादितो यदि शाब्दबोधः सम्भाव्येत तत्तदासमः द्वित्वावच्छिन्नभेदविषयक एव स्यात्समवेतत्वव्या
पकाकाशत्ववत्त्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकः तदर्थश्च सम्बन्धित्वेन तद्व्यापकेऽप्याकाशत्वेन तद्वत्त्वसम्बं
धावच्छिन्नाद्वित्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायस्य समवेतत्वाभेदप्रतियोगिद्वित्वप्रतियोगिताकच्छेदकमितिना

द्रव्यत्वं [illegible] येन च्छिन्नव्यापकं यद्घटत्वादि तन्नाकाशत्वमिति च्छिन्नव्यापकाकाशत्वत्वनादिसंबंधेन च्छिन्नवत्तोऽप्रसिद्धेर
त्तत्त्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकाभेदान संभवतीत्यर्थः पर्याप्तिसंबंधेन च्छिन्नवतः प्रसिद्धेः पर्याप्ति
संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादित्वावच्छिन्नभेदः प्रतीयते तत्काले च पर्याप्तिसंबंधावच्छिन्नप्रतियो·
गितावच्छेदकताकभेदप्रतीतिकाले च पर्याप्तिसंबंधेनाच्छिन्नविशिष्टबुद्धिर्विप्रतिबध्यते न च्छिन्नव्यापका·
काशत्वत्वनादिरूपपर्याप्तिसंबंधेन च्छिन्नविशिष्टबुद्धिरपि प्रतिबध्यते तथा चाकाशेनष्टाविनाशादिवाक्यजन्य·
शाब्दबोधे पुरुषाद्याकाशाविनाशादिवाक्यजन्यच्छिन्नबोधे वाधाभावाद्याकाशत्वव्याप्यत्वप्रमविषयोऽभूतपर्या·
प्तिसंबंधनिवेशनीयेनान च्छिन्नव्यापकाकाशत्वत्वनादिसंबंधेनिवेशपदं तिभावः न च केवलपर्याप्तिस्तेन याकाश
त्वव्याप्यपर्याप्तिस्तेन वा पर्याप्तिः संबंधतात्पर्यं इति विकल्प्य दूषयितुं शंकते अथेति आकाशेच्छुत्तुकत्वाच्छिन्नपर्या
प्तेः सत्वेनेति घटाकाशादौ च्छिन्नत्वादेः पर्याप्तिसंबंधेन प्रत्येकमाकाशादौ तत्पर्याप्तिर्नास्तीति वक्तुमशक्यत्वात् प्रमे १०१

कत्वाभयान्निरुक्तात्त्वस्य कत्ववत्त्वाद्वित्वपर्याप्तिमे सत्वेनन्तत्राकाशत्वेन संबंधेन घटद्वयपर्याप्तिसंबंधेन तद्भेदस्य द्वि
त्वावच्छेदस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः पर्याप्तिघटितादिवाच्यानामाकाशत्वव्याप्यपर्याप्तिसंबंधेनावच्छिन्नप्रति-
योगितावच्छेदकताकद्वित्वादिमद्भेदस्याप्रसिद्धेश्च अतः पर्याप्तिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेद
कताकद्वित्वावच्छिन्नभेदवोधासंभवादाकाशानद्वावित्यादिवाक्यं मूकमेवेति शंकाशयः समाधत्ते द्वित्वादि
पर्याप्तिरुभयादिवृत्तिधर्मेणावच्छेदादिति उभयादिवृत्तिधर्मं उभयत्वं तेनैव द्वित्वपर्याप्तिरवच्छिद्यते धर्मे
णैवैककालावच्छेदप्रभावात् न तदनवच्छेदकैकमात्रवृत्तिधर्मेणेति तस्याद्वित्वादिपर्याप्तेरनवच्छेदकोप आक
शत्वादिरूपैकैकमात्रवृत्तिधर्मस्तदवच्छेदेन तद्भेदस्य द्वित्वादिपर्याप्तिमद्भेदस्य तेन संबंधेन प्रवो
मिसंबंधेन द्वित्वादिमद्भेदस्य वृत्तत्वेनाकाशवृत्तित्वाद्यकाभावादित्यर्थः तथा चाकाशानद्वावितिप्रयो
गउपपद्यते घटपटौ न द्वावितिप्रयोगो न युज्यते घटपटयोरुभयत्वावच्छेदेन द्वित्वपर्याप्तिमत्वेन द्वित्वपर्याप्ति
मद्भेदस्याप्रसत्वात् आकाशत्वावच्छेदेन द्वित्वपर्याप्त्यभावादाकाशद्वित्वादिमद्भेदसत्वादिति भावः शंकतेनवे

मु.टी.
१२
102

ग्मिति: घटेपर्याप्ते उभयत्वादिना समूहत्वपर्याप्त्यवच्छेदेनैव स्वीकारे: घटपटयोरपि प्रत्येकं घटत्वावच्छेदेन पटत्वा
वच्छेदेन च द्वित्वादिमत्सत्वात् घटपटौ न द्वाविति प्रयोगापत्तेरित्यर्थः समाधत्ते: द्वित्वत्वाद्युपस्थापितद्वित्वावच्छे
देन द्वित्वावच्छिन्नभेदस्याबाधेन तादृशप्रयोगाभावोपपत्तेरिति घटपटौ उभयत्वावच्छेदेन द्वित्वपर्याप्तिमत्त्वान्ययो
गिमेवं यथा द्वित्वप्रतियोगितानवच्छेदकताकद्वित्वादिमद्भेदस्यासत्त्वात् घटपटौ न द्वाविति प्रयोगानापत्तेरित्यर्थः
नन्वाप्त्यन्वहतिपर्याप्त्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः उभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः इदं च पटत्वावच्छेदकावच्छेदेन
दे घटे घटपटौ न द्वाविति उभयत्वावच्छेदके घटपटाविति द्वित्ववत्त्वोपस्थापने द्वित्वेन द्वित्वावच्छेदेन उभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकभेदो बोधितः न तु घटपटौ न द्वाविति न प्रयोगः स्यात्। द्वित्वसामानाधिकरण्येन तद्बाधस्य किंचित्कत्वादिति चेत्
ति द्वित्वपर्याप्तिर्द्वित्वसामानाधिकरण्येन तद्बाधस्याभ्युपगमात् द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाबाधस्याभेदसम्
भेदस्य किंचित्कत्वात् घटपटौ न द्वाविति प्रयोगानापादकत्वादित्यर्थः न च घटत्वादेरिति प्रसक्तत्वयेति घटपटौ स्वर च्छेदः
स्वं द्वित्वपर्याप्तिमद् घटपटयोर्द्वयोरपि घटत्वेन द्वित्वं तत्र प्रसक्तमिति तद्द्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकमिति द्वित्वपर्याप्तिमत्त्वं: १२

कंबुदत्वावच्छेदेन द्वित्वभेदस्याभवनात् मेद्रातितासंपन्नत्वमतत्वात् तद्भेदीयप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेद
कतानद्भेदावच्छेदकमितिनियमात् यत् घटत्वे द्वित्वभेदीयप्रतियोगितावच्छेदकेन भवति तत् घटत्वे द्वित्व
भेदस्यावच्छेदके भवतीति नियमवाक्यार्थः प्रकृतस्थले घटगतैकत्वादिविवक्षायां घटेन द्वावित्यादिप्रयो
गापत्तिरिति वाच्यमिति चेद् घटस्यैकत्वविवक्षायां तद्द्वित्वपर्याप्तेः पर्याप्तिसंबंधेन द्वित्वस्याऽनवच्छेदके
घटत्वावच्छेदेन द्वित्वभेदसत्वान् घटेन द्वाविति प्रयोगोऽप्यापत्तेर्यद्घटैकत्वाविवक्षायामिति श्रुति
प्रसक्तेन पाद्वित्वावच्छेदकघटत्वावच्छेदेन द्वित्वभेदस्य सत्वेन घटेन द्वाविति प्रयोगापत्तिरिति शंका
समाधत्ते: तादृशप्रयोगाभावेऽपीति घटैकत्वविवक्षायां घटेन द्वाविति प्रयोगाभावेऽप्यर्थः घटत्वे द्वि
त्वपर्याप्त्यवच्छेदकता यथा भेदप्रामाणिकीत्यर्थावच्छेदे द्वित्वादिमभेदस्यानुयोगितायाः द्वित्व
भेदीयकरणात्वादिनापास्यवच्छेदकताया अपि अप्रामाणिकत्वादित्यर्थः ननु यन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकानव
च्छेदकेन तद्भेदावच्छेदकमिति नियमबलात् घटत्वे द्वित्वादिमभेदावच्छेदकमास्तां तत्राह प्रतियोगिता

मु॰टी॰
१२

च्छेदकावच्छेदकत्वानिरूपकतासिद्धेरिति तथा च स्वत्वेन हि तत्पर्याप्त्यवच्छेदकत्वं तत्त्वादिना त्वादिरूपभेदा

प्रकारतावच्छेदकतानिरूपितस्वत्वेन हावित्विलियोगात्पत्तिः स्यादित्यर्थः अथ प्रतियोगिमहत्वाणामपर्याप्त्यवत्नो वदमा

द्रव्यत्वत्वानियतकोषि त्वत्वादिहित्वपर्याप्तेरवच्छेदकः श्रुतिः तथा च घटत्वादेर्हित्वावच्छेदकत्वान्तर्हिता

त्रिमये स्वावच्छेदकत्वेन तेषां मेयीयप्रतियोगितावच्छेदकेन भेदावच्छेदकमित्वकनियमोऽप्युदितः घटैक

त्वद्वित्वनाशेऽत्र ... प्रतिप्रयोगिताविशेषघटत्वावच्छेदेन हित्वस्वत्वादित्यर्थः अतिप्रसक्तसापि घट

त्वादेर्हित्वपर्याप्त्यवच्छेदकतापत्तौ किमाह घटत्वादिभ्यत्रीतिवलादिति अथ हित्वपर्याप्त्यापि ...गो

त्वद्वयदृयातिरिक्तघटहतिनादतिप्रसक्तमपि घटत्वमदेरपनावच्छेदकीभूतघटहित्वनाशेऽदिति विधीय

तेऽवच्छेदकविशिष्टे ... त्वेनाविलिरोधादित्यर्थः अथ्यातिप्रसक्तघटत्वमेस्यावच्छेदकत्वमसहमानस्यादव

च्छेदकत्वघटत्वादेः प्रत्येकं हित्वपर्याप्त्यनवच्छेदकत्वेपीति प्रत्येकं प्रत्येकवृत्तेरणपतद्वदपरद्वतित्व

रूपद्वतिद्वित्वपर्याप्तिलिएतत्त्वाकिमेव घटहित्वपर्याप्त्य॰ अवच्छेदकत्वेपीति हित्वपर्याप्तिभेसेयोरवच्छेदयोरस्तित्व १२

दंडेन घटो न वेत्यादौ प्रतियोगिकत्वे घटत्वेन तद्भिन्नपर्याप्तत्वावच्छेदकत्वमिति द्वित्वावच्छेदावच्छेदकत्वमिति घटो न द्वाविति
प्रयोगापादनेपि समाप्यते द्वित्वपर्याप्तिमत्तावच्छिन्नानतिप्रसक्तत्वयेति यत्र घटत्वेन समवेतद्वित्वपर्याप्तिरिति द्वि
पर्याप्तिमत्तावच्छिन्नत्वानतिप्रसक्तत्वप्रसादवाच्छिन्नावच्छेदकत्वेन द्वित्वपर्याप्तिमत्तावच्छिन्नयाद्वित्वपर्याप्तिमेव
च्छेदकत्वे घटत्वप्रत्याहृतमेवेत्यर्थः तथा च द्वित्वपर्याप्तिमत्तावच्छिन्नावच्छेदकस्य घटत्वावच्छेदेन द्वित्वपर्याप्तिप्रदाभावा
त् घटत्वेन द्वाविति प्रयोगापत्तिर्न संभवतीत्यर्थः स्वावच्छेदकेति पर्याप्त्यावच्छिन्नत्वसामान्ये च योगमोचनाभा
लिकसत्त्वनति[illegible]त्वे विशेषकत्वनस्याः पर्याप्तेः समवेतत्वानतिप्रसक्तबुद्धि[illegible]तकनाहृपोयमेः सामा
न्यिकस्त्वर्थः तत्र द्वित्वपर्याप्त्यनवच्छेदकाकाशत्वावच्छेदेन द्वित्वपर्याप्तेदेवायाकाशेन द्वाविति प्रयोगाप
त्तये ऽवच्छेदपर्याप्तिमेवेयोः अथोपेयहृत्वत्नत्राहरत्ताकाशेन द्वाविति प्रतीतिरिति समवायसंबंधावच्छिन्न
द्वित्वनिष्ठाप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साकाशेयोद्वित्वभेदत्वद्विषयिके व प्रतीतिरिस्तीत्यर्थः पर्या
प्तिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदविषयिकेत्यर्थः आकाशा[illegible]द्वित्व[illegible]विशत्वनामसत्वे

मु॰टी॰ १०४

104

यीति तथाचाकाशेसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतानाकछिन्नवस्त्वेदाविरहान्नाकाशेन
द्वावितिप्रतीतिर्नैत्यादितिभावः उक्तमुपपत्तिमाह द्वित्वादावेवउभयादिहत्तियर्मो मात्रावच्छिन्नत्वापत्तमा
द्रदिति उभयादिहत्तियर्मः घटपटत्वादिरूपः तन्मात्रावच्छिन्नत्वं द्वित्वाभावेवत्तीकिंपते द्वित्वादावेवेति
त्वकारेणाद्वित्वपर्याप्तिविवक्षेदः मात्रपदेनएकमात्रहत्त्याकाशत्वादिव्यवच्छेदः तथाचआकाशेन
द्वावितिवच्चघटपटोभयत्वावच्छिन्नाद्वित्ववत्त्वेदवानाकाशइतिशाब्दबोधः तत्वघटपटोभयत्वावच्छिन्नद्वित्व
पर्याप्तित्वावच्छिन्नवत्त्वेदवानाकाशइतिशाब्दधीविषयः द्वित्वादौच घटपटोभयत्वमात्रावच्छिन्नत्वेनतु
कमात्रहत्त्याकाशत्वावच्छिन्नत्वेनद्वौकौपत्तेनेनतदनवच्छेदकेयत्वाकाशत्वेनतदवच्छेदेनसमवायसंबंधेन
पत्तत्वात्द्वित्ववान्नभेदत्वाकाशेहत्तौवायकाभावादितिशंकाग्रंथः तन्मात्रेत्याकाशाविभ्यादि
द्वावत्त्वजन्यशाब्दबोधस्यप्रमात्वात्पर्यवसितार्थशब्देवयत्सिद्धेस्तात्पर्यानुपपत्तेः समवायविषयविषय
कत्वेप्रमात्वनिराकरणस्यासाकल्यवादितितात्पर्यानुपपत्तेः आकाशत्वविषयादिवाक्यजन्यबुद्धेः समवायवि १०४

घयकत्वेप्रमात्वमेवसंस्थानसमवच्छिन्नाकाशेयत्राकाशगंजच्छिन्नत्वावच्छिन्नात्पर्याप्त्यंगीकारे तच्छिन्नप
र्याप्ते तदाकाशत्वयोरेव समस्तेन केवलाकाशेच्छिन्नपर्याप्तमेवोपात्तपर्याप्तिरिवैवयेनच्छिन्नाभावावच्छाका
शेच्छिन्नप्रकारिकायां रवच्छिन्नेतिपर्याप्तिरेवंयत्राव पपकरस्यार्थः यत्रापि तत्समवायेनाकाशेच्छिन्नेनाकाश
त्वावच्छेदेनाच्छिन्नत्वदाकाशेयत्तत्वावच्छेदेनैवेतिपर्याप्त्यनंगीकारे पिप्राकारवारिति धीयो ऽप्रमात्वमेवपा
देनपर्याप्तित्वेवच्छिन्नावच्छेदकस्यैतदवच्छेदकतानिरूपमानुपहत्तेनच्छिन्नसमवायावच्छेदकस्याकाशानस्य
च्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टाकाशत्वावच्छेदेनच्छिन्नेच्छसमवायेनास्तिच्छिन्नत्वतीत्याकाशावितिप्रतीतेः य
मात्वंस्यादतः तदाकाशत्वावच्छेदेयः कश्चिच्छिन्नत्वंचयो ऽयोग्यवः तदवच्छिन्नाभावस्य तच्छिन्नप
र्याप्तानवच्छेदकाकाशत्वावच्छेदेनपर्याप्तिरेवयेनच्छिन्नावगाहिनी काशाद्विति प्रतीतिः स्यादे
वेतिपर्याप्तिरेवंधी ऽवच्छिन्नमंगीकरणीयमिति उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टसमवायस्य
सम्बन्धतापगमेच्छितिच्छिन्नसमवायसम्बन्धेदावपिसत्ताकत्वाघटत्वाभिविशिष्टसमवाया ऽसम

मु.टी.
१५
105

च्छेदेन संबंधेन हेत्वाभाववत्ताकारो हि तत्प्रकारिकाः कार्यविति प्रतीतिरप्रमैवेति पर्याप्तिसंबंधेनोत्पन्न
द्वेसत्ति च यावित्तिवाकत्वाप्यप्रमाणतापत्तिः समवायप्रत्यक्षेन त्वपदिशिष्टस्य हेत्वादिसमवायस्य च
सूक्ष्मलिङ्गटताऽव्याप्यत्वात्संकेतेनवोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यहेत्वादिसमवायस्तेनैव संबंधेयता
ति ति उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यो यो हेत्वादिसमवायस्तेनेत्यर्थः एवं च हेत्वादिसमवायस्य उद्दे
श्यतावच्छेदकाकाशत्वाव्याप्यत्वात्तादृशाकाशत्वव्याप्यत्वाधर्मविषयीभूतहेत्वादिसमवायसंबं
धेन हेतुप्रकारककाकाशवितिप्रतीतेरप्रमात्वसंपादनेपि तुल्यन्यायाद्धेत्वादिसमवायस्य घटत्वा
व्याप्यत्वादुद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यहेतुसमवायेन हेतुप्रकारकघटाविति प्रतीतेरप्रमात्वापा
तेनैव संभवति उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यहेतुसमवायत्वेन संबंधताश्लोकात् एवमपि हेत्वादि
समवायः एकत्वात्पटादावप्यस्तीति न घटत्वव्याप्यः तथापि घटत्वेति हेतौ घटत्वव्याप्यमेवेति उद्देश्य
तावच्छेदकघटत्वव्याप्यहेतुसमवायेन हेतुवत्ति हेतुप्रकारिकाघटाविति प्रतीतेर्नाप्रमाणताऽ १०५

निरूपकतायां चैतन्निर्वाहः पर्याप्तिसंबंधेन मात्रत्वविशिष्टं कत्ताश्रय इति समवायेनैव संनीति उद्देश्यतावच्छेदकता
पत्तस्याश्चित्वविशेषणेऽस्ति तथापि वह्नित्वादेरेव उद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वादेरेव लाघवेन उद्देश्य
तावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणसमवायेऽह्नित्वसंबंधप्रकारकत्वानापेक्षया उद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणवह्निवद
नार्थेऽह्नित्वसंबंधेनातामीकारात्समवायातिवेशप्रयुक्तत्वाच्चेवेनैवार्थः वस्तुतिसादित्यवधेयत्वेनर्यापादि
त संबंधेन ह्नित्वेनैवस्यात्रिनिशाह्वोयात् तत्केनेत्याशंक्यमेवेति उद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणसमे
वे समवायत्विनर्थः एतावतापि उद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणसंबंधेयत्नोगीकारेण प्रतिसिद्धांतिसत्वेप
र्याप्तिसंबंधेन यस्यास्ति वह्नित्वं र्यानवस्थितमर्थः यतः पर्याप्तित्वाभिमतत्वसिद्धेरिति ह्नित्वमेव ह्नित्वपर्याप्तिपदवा
च्यत्वेनाभिमतार्थेऽस्तिह्निरूपमर्थोत्ततेवेत्यर्थः ह्नित्वमेवह्नित्वपर्याप्तिरवसंबंधमित्याह उक्तेवदीपितिकृते
ति स्वपमेकोचवटोऽयमेकोवटइति नानेकतावगाहिज्ञानेत्वात्तद्याजत्वः स्वेतोद्रविभाकारकत्वमिति
व्याप्यत्व ह्नित्वरूपसंबंधविशेषःह्निवेत्ववपर्याप्तिसंबंधत्वादीकियनेऽस्यर्थः समवायस्वनानात्वमतेव

मु.टी.
१०८
106

शिष्टादौ समवायः स्वतन्त्रपर्याप्तिरिति एतत्समवायत्वकल्पनापेक्षया लाघवादुदेः स्वत्वानवच्छेदकाकाशत्वा
ऽदेः स्वत्वानवच्छेदकत्वस्य लाघवादित्याधेयत्वमेव व्विचेचनाधेयत्वमेव यः एतान् समवायेनानानत्वाद्देः स्व
त्वानवच्छेदकत्वस्वरूपत्वादित्याशङ्क्य घटत्वादिसमवा[illegible]त्वस्य संबन्धत्वाभावात् [illegible]समवायत्वस्य न पर्याप्तिरिति प
र्याप्तिर्भवति न तु स्वत्वं पर्याप्तिर्भवति न [illegible] पर्याप्तिरिति [illegible]रूपान्वयित्वरूपाद्यन्यतिरिक्ता
नानतिरिक्तत्वविवेचनमन्यत्र कृतानुपयुक्तमिति दिनमस्माभिरिति [illegible] तिलिङ्गविवक्ष
यत्तु स्थाने ग्रन्थेति पाठः नेति यत्र स्थाने वेत्रैति पाठः आकाशत्वं हेतुः स्यादि[illegible]नीतिर्वा आकाशत्वेन हेतुः
व्यतिरेकि प्रतीतिः प्रामाण्यमेवेति आकाशत्वेन हेतुरित्यप्रतीतेर्हि आकाशत्वावच्छेदे[illegible]समवायत्वेनैव पाकादिसम
त्वात्तिकां वच्छेदकताकत्वादिसमभेदो विषयः अथवा आकाशत्वेन हेतुर्व्यतिरेकिप्रतीतेराकाशत्वविषयत्वेति स्वका
शत्वेन हेतुरितिप्रतीतेर्यथा प्रमाणं स्वीकृतं तथा आकाशत्वेन व्यतिरेकिप्रतीतेरपि प्रमाणं स्यात्[illegible]स्य समवायेन
हिंसादिमत्तो भेद आकाशत्वावच्छेदेन स्वीकर्तव्यः न त्वाचेति आकाशत्वावच्छेदेन समवायेन हिंसादिमद्भेदो स्वीक १०८

रेचमति न न पर्याप्तिसंबंधावच्छिन्नद्वित्वनिष्ठावच्छेदकताकद्वित्वादिमभेदः आकाशेन द्वे इति प्रतीतौ विषयस्त
त्कथमसमासे तत्राह पर्याप्तिसंबंधविलक्षणसंबंधेन इति पर्याप्तेर्द्वित्वरूपत्वे द्वित्वसमवायरूपत्वे वा सत्त्वेऽर्थः न च तादृश
पर्याप्त्यं[illegible]काले आकाशेनावच्छेदेन समवायेन द्वित्वादिमभेदानंगीकारे च आकाशेन द्वे इत्यादिप्रतीतेरपि
अप्रमात्वापत्तिः समवायेन द्वित्वादिमद्भेदाभाववति आकाशे समवायेन द्वित्वादि[illegible]वत्त्वाद्वित्वादेरप्रमात्वाप
त्तिः समवायेन तन्नेति समवायेन तन्नेति आकाशे न द्वित्ववदिति प्रतीतौ द्वित्वघटकसमवायीयप्रतियोगितावि
षयस्तथा आकाशमपि द्वित्वसमवायीति द्वित्वसमवायितावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्वित्वसमवायिभेदः आ
काशे नोक्तप्रतीतिवदत्र द्वित्वी आकाशेन द्वित्ववदिति रूपेणैव स्वार्थः न तु द्वित्वावच्छिन्नभेद इति आकाशे न द्वित्व
वदिति प्रतीतौ द्वित्वावच्छिन्नभेदो न विषयो येन समानाधिकरण्येन किं तु द्वित्वसमवायिनो भेदो विषयः आका
शे घटादि द्वित्वसमवायी द्वित्वसमवायिभेदाभावादाकाशे न द्वित्ववदिति प्रतीतौ रूपेणैव स्वार्थः आकाशव्यक्ति
रेकैव आकाशेन द्वे इति प्रतीतौ द्वित्वावच्छिन्नस्य भेद एव विषय इति प्रतीतौ भेदविषयकत्वसिद्धार्थः उपसं

इदानीं पूर्वोक्तं आ[illegible]योगेन द्वित्ववानिति प्रतीतेर्द्वित्वाधिकरणावच्छिन्नभेदविषयकत्वे सति द्वित्वसमवायावच्छिन्न
भेदविषयत्वेन वैलक्षण्यमित्यर्थः आकाशत्वावच्छेदेन द्वित्वाभाववच्छिन्नभेदप्रतीतौ यत्ने द्वित्वसंबन्धावच्छि
न्नभेदः द्वित्वस्य स्वरूपसमवायः स्वरूपावच्छिन्नभेदः द्वित्वसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्वित्वसम
वायिभेदः नेप्रतीयते इत्यर्थः [illegible] द्वित्वावच्छिन्नभेदस्य वादाकाशेन द्वयमिति प्रतीतेर्विषयत्वसंभवात्प्र
संगः किंचिद्विषयसत्त्वात्[illegible]र्थः आकाशे द्वित्वसमवायिभेदस्य विषयत्वाभावात् आकाशेन द्वित्व
यदिति प्रतीतेर्विषयमानयोः [illegible] किंतु प्रमाणेऽपि भेदविन्यर्थः आकाशेन द्वित्वानवच्छेद्यप्रतियोगितोक्तं
प्रतियोगिताविच्छेदकत्व[illegible]द्वित्वावाविप्रद्वित्वसमवायीप्रतियोगिद्वित्वसमवायस्वप्रतियोगिता
वच्छेदक[illegible]तोऽन्योऽवि[illegible]दादिति नितः देवदत्तेन प्रत्यनि आकाशत्वाभ्याम द्वित्ववर्यायो भावादाकाशावि
सादिप्रयोग[illegible]वदवच्छेदकत्व[illegible]प्रतीतेः इत्यादि सर्वं यदेतेनोक्तं पर्वतिरितेऽवच्छिन्नाभिमतो दे
रूपतावच्छेदको[illegible] या[illegible]द्वित्ववाच्येन पर्वस्यादिप्रतियोगिताद्वित्वान्वयपद्ध्यपर्वतिरहगतेऽदि १०८

त्वमितिहितादिरूपेण प्रत्ये[illegible] यथावयवकत्वेन यदि तासर्वेषामन[illegible]यवत्वादिति विनियोगात्
एकस्मिन् [illegible] दिहेनावघा[illegible] तच्छेदकमिति दाक्षिणापि [illegible] विशेषविशिष्टत्वादित्यस्य [illegible] यादिति हि साहि
त्यत्र [illegible] मेवा [illegible] कत्वार्थः [illegible] वच्छेदकसाहित्यस्याप्यवयवांशे विषये नहि तवेतौ यवत्वादि
चविनियोगः [illegible] सौत्रे [illegible] समग्रयवेषु शालिषु वा यागेषु समा यागसमाह [illegible] यतेऽपि [illegible] यवत्वादिना विना
द्दोषवतादिरूपैककर्मा[illegible]िना शुद्धेरपि तावच्छेदकतानवच्छेदकत्वान्नियमे यत्ततादृशेणैव तावच्छेदक
त्वानि विषि [illegible] प्रयोगे [illegible] संसर्गिता नियमः एवत्वे यवत्वादि तावत्त्वेन यवत्वादिना [illegible] समे त्वयादे
त्वधानहितात्रुदे यत्तावच्छेदकत्वेन चैव लाउडे यत्तावच्छेदकत्वाभिरहितापि [illegible] सत्वावघ
तासमवेत्वप [illegible] सहित [illegible] मास क सम्यासिद्ध्यामर्थापत्तावच्छेदकतोविशेषणकथयवे [illegible] त्वादि र
तार्सर्येण यत्वादि [illegible] त्यादि प्रयोगो यत्नेतरिस्पर्थः शाक[illegible]विवेकि नियवेयमेव [illegible] यत्ताव
च्छेदकत्वे केवल [illegible] समवायस्य वाच्छिन्नादिसवेयत्नोगीकारे इत्यर्थः एकयवस्वादिरादिनानायेण

मु.टी. पि यवखदिरावित्यादिप्रयोगापत्तिरिति शुद्धपर्याप्तिर्यदि द्वित्वसंबंधस्तत्समवायो वा तदा शुद्धपर्याप्त्यायकस्मिन्
१०८ पर्यायेप्युपस्थितसमवायादिकयवैकखदिरत्वाभ्यां योगात् यवखदिरावित्यादिप्रयोगः स्यादित्यर्थः द्वित्वपर्याप्त्यवच्छेद
कतापन्नधर्मद्वये तत्र शुद्धपर्याप्तिः समवायो वा संसर्गः यथा यवखदिरयोर्द्वित्वमत्र यवत्वे खदिरत्वे च द्वित्वपर्या
108 प्त्यवच्छेदकता न त्वेवं यवखदिरे यवत्वखदिरत्वेन च धर्मद्वये द्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकताऽनवेऽयं यवैकखदिरे
कतायं यैपि यवखदिरावितिप्रयोगापत्तिरित्यर्थः तादृशवाक्यद्वयविषयकसमूहालंबनेन यवखदि
रावितिवाक्यद्वयविषयकसमूहालंबनप्रत्यक्षेण जन्यायां यवत्वविशेष्यिकाखदिरत्वविशेष्यिकायांशाब्द
बुद्धि सत्यां यवत्वखदिरत्वरूपनानाधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकतया शुद्धपर्याप्तेरपि संसर्गतयावगाहनसंभवात्
शुद्धपर्याप्तेरपीत्यपिना यवत्वव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तेः खदिरत्वव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तेः खदिरत्वव्याप्तिविशिष्टपर्याप्ते
श्च संसर्गतयावगाहनपरिग्रहः समाधत्ते यत्रेति यत्र यवत्वखदिरत्वरूपनानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यताद्वयनि
रूपितायकाद्वित्वादिप्रकारता तत्रैव यवखदिरावित्यत्रैव शुद्धायाः पर्याप्तेः समवायस्य वा संसर्गतायां मानोप १०८

गमात इत्यर्थः यवौ खदिरावित्यादिनानावाक्यजन्यसमूहालंबनशाब्दबोधीयविशेष्यताद्वयभेदेन द्वित्वद्वय
निष्ठप्रकारताभेदात् तदुद्देश्यतानवच्छेदकायववादिधर्मविशिष्टयवयोः संसर्गतानियमेनष्टे एकैकयवखदिरा
दिनान्वयेन तथा प्रयोगासंभवात् यवौ खदिरावितिप्रयोगासंभवादित्यर्थः यवखदिरावित्यादि समा
सोत्तरं द्वित्ववचनेनेति तादृशवाक्यजन्यबोधस्य यवखदिरावित्यादिवाक्यजन्यबोधस्य समूहालंबना
त्मकतया विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदाभावादिति यवौ खदिरावितिसमूहालंबनयवविशेष्यताभे
देन द्वित्वप्रकारताभेदः स्वीक्रियते न तु विशिष्टज्ञाने इत्यर्थः यथा खड्गी चैत्रः कुंडली मैत्र इत्यादौ न तथानेन प्रकारेण
तथाविधसमूहालंबनात्मक इत्यर्थः अन्यथा समूहालंबनेन तत्र द्वैलक्षण्यानुपपत्तेरिति अन्यथा यव
खदिराविति विशिष्टज्ञानेऽपि नानाविशेष्यतानिरूपितद्वित्वादिनिष्ठनानाप्रकारतास्वीकारेणेत्यर्थः
यवखदिरावदितिष्ठ नानाप्रकारतास्वीकारेणेत्यर्थः यवखदिरादिनिष्ठनानाविशेष्यतानिरूपितद्वित्वा
दिनिष्ठनानाप्रकारताशालिनि यवौ खदिरावित्यादिसमूहालंबनेनतः यवखदिरावित्यादिविशिष्टज्ञान

मु.टी.
१०५
109

स्यैवेलक्षणापानमपपत्तेरित्यर्थः समासस्य पटकस्य चत्वेदिशानामेकवाक्यतानुपपत्तिरेवेति विशेषणत्वाद्वयनिरूपितएक
प्रकारताशालितानवच्छेदकत्वस्यैवैकवाक्यतात्वादिति भावः एकवाक्यतालक्षणमाह तन्न्यायोनविषय
तयाग्राह्यतानरेपरयावान्निरूपितत्वयाविषयतातन्न्यायोजकत्वसैतेवैकवाक्यतापर्यवसानादिति एवस्वदिपवि-
षयतन्न्यायोन्यायवत्पदप्रयोज्यायवत्पदस्यानन्यायवत्पदार्थोपस्थितिजन्यायवत्त्वादिपदयविनिशाद्बोधनिरूपि
तयवत्पदार्थनिष्ठविशेष्यतानन्यापर्यवसायानिरूपितायादि. अनिशाप्रकारत्वाम्बि [illegible] तन्न्यायो [illegible] कत्वस्याव
दिरवदलिङ्गस्यैवनदेकवाक्यतापदार्थन्नात. एवेपदैकवाक्यतापदार्थत्वात एवपदन्त्वयनेपस्थितिजन्यायव
त्वादिरवाद्बोधनिरूपितयवनिष्ठविशेष्यतानिरूपितद्वित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितशाद्बोधीयत्वदिरनिष्ठवि
शेष्यताशालिशाद्बोधीजनकारवदिरोपास्थितिजनकत्वेस्वादिरपदेद्वितिएवपदैकवाक्यतापन्नेवदिरवपदमेवे
तिरीत्यासदिरपदैकवाक्यतापन्नेएवपदमितिपदस्यएवपदत्वादिरपदयोरेकवाक्यतन्नमित्यर्थः एवंराज
पुरुषइत्यत्रापजमेवंधीप्रकारः पुरुषोतिशेष्यः तत्रतन्न्यायोज्याराजपदप्रयोज्याजाता ॥ ॥ ॥ १०५

जपदजन्यपदजन्यसंबंधस्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधीयराजसंबंधिनिष्ठप्रकारताख्याविषयताख्याविषयतात
न्निरूपितायाः पुरुषनिष्ठविशेष्यताख्याविषयताद्विषयतानन्यप्रयोजककत्वेन निरूपकशाब्दबोधजनकपदा
र्थोपस्थितिजनककत्वरूपमेकवाक्यत्वं पुरुषपदे एवं पुरुषपदप्रयोज्यपुरुषपदजन्यपदार्थोपस्थिति
जन्यशाब्दबोधीयनिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यताख्याविषयतात्तन्निरूपितायाः राजसंबंधिनिष्ठप्रकार
ताजन्यप्रयोजककत्वेन निरूपकशाब्दजनकपदार्थोपस्थितिजनकत्वरूपमेकवाक्यत्वं राजपदे तत्पदजन्य
ज्ञाननिरूपितत्वेन तत्पदप्रयोज्यत्वं च बाधितविषयताया भिन्नत्वात् नन्वेवमनेकवाक्यतापत्ताविर
हे विद्यमानविरहरूपनिराकाङ्क्षस्समाप्यते तथापि समासे वाक्यानुपपत्तिरिति समासस्य निरूपैकवाक्य
त्वरूपतादिति राजपदजन्यपदार्थोपस्थितिजन्यशाब्दनिरूपितराजनिष्ठप्रकारताख्याविषयतानि
रूपितसंबंधनिष्ठविशेष्यताभिन्नप्रकारतानिरूपिता शाब्दबोधीयपुरुषनिष्ठविशेष्यताशाली शाब्दबो
धजनकपदोपस्थितिजनकत्वरूपैकवाक्यत्वं पुरुषपदे एवं तत्पुरुषपदे स्तीति भावः जलप्रतिबिंबेः स्वेहत्वा

मु.टी. यादिमत्त्वसमसयोर्द्वित्वमादायैवान्वेतव्यत्वाच्च जलपृथिवीहमिति द्वित्वादिनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितैकत्र जलता
११० वच्छिन्नपृथिवीतावच्छिन्नविशेष्यताद्वयात्मकप्रकारताद्वयं तन्निरूपिताया समसमर्थ्यायेयनिष्ठविशेष्य
तादृशप्रकारतातन्निरूपितैकत्र यस्मिंस्तावच्छेदकं द्वित्वादिनिष्ठैकप्रकारतानिरूपकं तत्त्वं तावच्छिन्नयो
110 यत्तावच्छिन्नविशेष्यताद्वयतद्वानुत्वेरोगायश्चेति बोधः दोषित्वं रोगो यो जलपृथिव्युभयवर्तिनो द्वित्वा
द्याकारः चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इति द्वित्वकर्तृताव्याख्यातार्थो प्रथमेति निरर्थके चैत्रमैत्रो गमनकर्तापविति
बोधः निरूपैकत्वावच्छिन्नतासंभवतीति चैत्रपदप्रयोज्याचैत्रपदजन्यपदार्थोपस्थितिजन्यशाब्दधीनिरू
पिताया चैत्रनिष्ठविशेष्यतातन्निरूपितायाख्यातार्थद्वित्वनिष्ठैकप्रकारतातन्निरूपितायामैत्रनिष्ठविशेष्य
तातत्प्रयोजकत्वं मैत्रपदे इति चैत्रमैत्रपदयोरेकवृत्तारूपसामर्थ्यसत्त्वात् चैत्रमैत्रावितिसमासापत्तिस्तद्वारणेन
समासविधेर्महाविभाषाधिकारीयत्वाद्धवनविभाषाधिकारात् चैत्रमैत्रौ गच्छत इति समासोऽप्युपपद्यत इत्यर्थः
मैत्रनिष्ठविशेष्यताप्रयोजकत्वं मैत्रपदे मैत्रनिष्ठविशेष्यताशालीशाब्दधीजनकपदार्थोपस्थितिः ॥ ॥ ११०

जनकत्वं बोध्यम् मतांतरमाह तत्र विशेष्यताभेदभिन्नद्वित्वनिष्ठप्रकारताद्वयप्रतियोगीसमूहालं
बनोबोध इति तत्समप्रायोगिति तत्र चैत्रो मैत्रश्च गच्छतः इत्यत्र चैत्रनिष्ठविशेष्यतानिरूपितद्वित्वप्र
कारताभिन्नाप एवं मैत्रनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताद्वित्वनिष्ठप्रकारताभिन्नः इति विशेष्यताभेदाभि
न्नद्वित्वाद्विनिष्ठप्रकारताभेदावगाहिबोधः समूहालंबनबोधः इत्युच्यते द्वित्वनिष्ठप्रकारताद्वयप्र
प्रतियोगितानिरूपकत्वर्थः रूप्यते तथासत्युक्तमुक्तैवेति तथासति विशेष्यताभेदेन प्रकारताभे
देसति: घटौ एवं द्विरिति समूहालंबने घटे पटे च द्वयानिष्ठविशेष्यतानिरूपितद्वित्वप्रकारताभिन्नाः
एवं एवं द्वित्वयानिष्ठविशेष्यतानिरूपितद्वित्वनिष्ठप्रकारताभिन्ने ति विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदः
घटपटादिद्वावितिविशिष्टज्ञाने तु घटपटादिगादिनिष्ठविशेष्यताद्वयनिरूपितद्वित्वप्रकारताप्रकारत्रा
पि प्रकारताभेदः समूहालंबनविशिष्टज्ञानयोर्भेदो न स्यादिति उक्तमुक्तं तयाऽत्यर्थः एकैव चैत्रमैत्रतासर्पण
तथा प्रयोगानुपपत्तेरिति चैत्रो मैत्रश्च गच्छतः इति प्रयोगानुपपत्तेरित्यर्थः तवमते चैत्रनिष्ठविशेष्यताति

व्यु॰टी॰
१११
111

रूपितद्वित्वनिष्ठप्रकारतानादरुपस्वीकारे चैत्रद्वयबोधापत्तेरेवं मैत्रनिष्ठविशेष्यतानिरूपितद्वित्वनिष्ठप्रकारताभेदस्वी
कारे मैत्रद्वयबोधापत्तेः एकचैत्रैकमैत्रतात्पर्येण चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इति प्रयोगानुपपत्तेरित्यर्थः प्रसंगादाह:
आख्यातोपस्थाप्यद्वित्वादिकं च उभयादिरूपान्वयितावच्छेदकवच्छिन्नेयवान्वेतीति व्युत्पत्तिरिति घटत्वपट
त्वोभयादिरूपं पदन्वयितावच्छेदकं तदवच्छिन्ने घटपटेच आख्यातार्थद्वित्वमन्वेतीति न घटपटौ तिष्ठत इति प्रयो
गः तत्र घटत्वरूपेणोपस्थिते घटे पटत्वरूपेणोपस्थिते पटे आख्यातार्थद्वित्वान्वयः ननु घटोऽस्ति इति प्रयो
गोऽनुपपन्नः आख्यातार्थद्वित्वस्य घटत्वपटत्वाद्युभयरूपेणोपस्थितयोर्घटपटयोरेवान्वयनियमेन घटोऽस्ति
इत्यत्र केवलघटत्वरूपेणोपस्थिते उभयरूपेणोपस्थित्यभावादिति चेन्न घटोऽस्ति इत्याख्यातं निरर्थकमेवह
वर्थद्वित्वान्वयस्वीकारेणामध्यमाद्विवचनोकारस्य सार्थकत्वात् तेनोक्तप्रयोगादर्थनादिति तेनेमस्य घ
टास्तिष्ठन्तीत्यादयो न प्रयोगा इत्यनेनोन्वयः तेन घटत्वपटत्वाद्युभयस्थित घटपटयोरेवाख्यातार्थ
द्वित्वान्वयस्वीकारेण अत्र चपितावच्छेदकं केवलघटत्वमित्याद्युभयरूपान्वयितावच्छेदकरू 111

येणान्वयक्षितं घटद्वयादिनात्पर्येणाघटास्तिष्ठन्तइत्यादयोनप्रयोगाइत्यर्थः चैत्रोमैत्रश्चगच्छतइत्युक्तप्रयो
गदर्शनात्द्वित्वेतोः गच्छतइतिद्विवचनांतक्रियापदस्यचैत्रोमैत्रश्चेकवचनांतविशेष्यवाचकपदसमानवच
नत्वनियमाभविपिइत्यनेनघटस्तिष्ठतइत्येकवचनांतघटपदेद्विवचनांतक्रियापदप्रयोगापत्तोप्रामाण्या
मपिघटत्वपटत्वाद्युभयपर्याप्तावच्छेदकरूपेणान्वयक्षितेरियमापत्तिर्नभवतीत्यर्थः एकवचनांत
क्रियापदंचएकवचनांतचैत्रादिविशेष्यवाचकपदप्रयोगेप्यसाधुर्नोहेतोघटास्तिष्ठन्तीतिबहुवचनां
तकर्तृपदेएकवचनांतक्रियापदप्रयोगोनभवतीत्यर्थः शंकतेअथैकघटादिव्यक्तेरनेकदेशावृत्तितादृ
शायांअत्रघटोस्तिःघटाः संतीतिकथंनप्रयोगाइति· एकघटस्तत्वदशायांघटोस्तिःघटाःसंतीति
प्रयोगापत्तिमुपपादयति· घटादौघटत्वादिव्यापिविशिष्टपर्याप्तिसंबंधेनद्वित्वादेः सत्वात्प्रत्ये
कायांधर्मीःत्वपिनावच्छेदकस्तत्रघटत्वादिरूपान्वयितावच्छेदकव्यापिविशिष्टपर्याप्तिरेवद्वित्वादेःसंब
इत्युक्तत्वात्एकत्रद्वयमितिधीस्याद्घटौद्वित्ववानेतादृशावृत्तित्वाग्रहपर्वाप्नेति· अत्रघटोस्तिइत्यादयःप्रयो

व्यु॰टी॰ नाःस्य इत्यर्थः नन्वत्र घटोऽस्त इत्यादौ कथमविशिष्टैः पदार्थैर्वैशिष्ट्यमिति रीत्यावशाद्धटीः स्वीक्रियते तो हि
११२ नविशिष्टघटे एतद्देशावृत्तित्वाश्रयान्वयाद्धि त्वाश्रये देशांतरीयघटे एतद्देशावृत्तित्वाश्रयत्वादिबोधात् नात्र
112 घटोऽस्त इति प्रयोगः इत्याशयेन सिद्धांतिनाशंकते न चेति । द्वित्वेनोपस्थितयोर्द्वयोरेव घटव्यक्त्योरेतद्देशावृत्तित्व
विषयान्वयाद्देशांतरीयघटव्यक्त्यंतरे एतद्देशावृत्तित्वाश्रयत्वादिबोधात् न तादृशप्रयोगः न अत्र घटोऽस्त इति प्र
योग इत्यर्थः पुनरपि पूर्वपक्षी स्वमतं व्यवस्थापयति व्यक्त्यंतरे इति देशांतरीयघटव्यक्त्यंतरे अत्र योग्यतया योग्य
ताज्ञानरूपकारणाकारणाविरहेण एतद्देशावृत्तित्वाश्रयत्वरूपतादृशविषयावगाहिनः एतद्देशावृत्तेकघ
टे योग्यतयान्यदवगाहिनः एतद्देशावृत्तित्वावगाहिनो अत्र घटोऽस्त इति बोधस्योत्पत्तौ बाधकाभावादित्यर्थः त
थानामर्थ्येण घटांतरे एतद्देशावृत्तित्वानवगाही एतद्देशीयएकघटे एतद्देशावृत्तित्वावगाहिबोधो जायतामिति
तात्पर्येण तथाप्रयोगस्य अत्र घटोऽस्त इत्यादिप्रयोगस्य दुर्वारत्वादित्यर्थः पुनः सिद्धांतिशंकते न च व्यासज्यवृत्तीति व्या
सज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रयत्वादि यत्रान्वयितावच्छेदकं तत्र अत्र घटोऽस्त इत्यत्र यावत्सु देशांतरीयघटे तत्तद्देशीयघटादौ रूपान्वयिता ११२

वच्छेदकस्य पर्याप्तिस्तावतामेव घटादीनां एतद्देशावृत्तित्वरूपपदार्थान्तरितास्त्वान्वयबोधोत्पत्तिरिति यमस्तथा
च द्वित्वाधिकरणादेशान्तरीयघटे एतद्देशावृत्तित्वबाधात् तत्र घटौ स्त इति प्रयोगापत्तिरिति भावः तन्नि
र्वाहायः इदृशशाब्दोत्पत्तिनिर्वाहाय· ताद्दशधर्मावच्छिन्ने द्वित्वरूपव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्ने· घटद्वयेए
तद्देशावृत्तित्वाश्रयत्वरूपैतत्पदार्थान्वयबोधे जनकसामग्र्या अत्र तिसमसंतसमभिव्याहृतद्विवचनांत
घटपदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिघटितयोग्यताज्ञानादिसामग्र्याः जन्यतावच्छेदकउभयत्वावच्छि
न्नघटद्वयविशेष्यकएतद्देशावृत्तित्वाश्रयत्वरूपपदार्थान्तरान्वयबुद्धित्वमेव वक्तव्यमिति द्वित्वादिना प्र
कारघटमात्रविषयकएतद्देशावृत्तित्वाद्यन्वयबोधो न संभवतीति· द्वित्वविशिष्टप्रकारकघटमात्रविशेष्यकै
तद्देशावृत्तित्वान्वयबोधो न संभवति· उभयत्वावच्छिन्नघटद्वयविशेष्यकैतद्देशावृत्तित्वप्रकारकान्वय
बुद्धित्वरूपमुक्तसामग्रीकार्यतावच्छेदकं उभयत्वावच्छिन्नोभयविशेष्यकैतद्देशावृत्तित्वप्रकारिकायाम
त्र घटौ स्त इत्याकारकबुद्धावेवास्तिन तु अत्र घटौ स्त इत्याकारकद्वित्वविशिष्टैकघटमात्रविषयकैतद्देश

वृ॰टी वृत्तित्वप्रकारकान्वयबोधेस्मनउक्तसामग्रीवलात् कार्यतावच्छेदकानाक्रांतो द्विशिष्टैकघटमात्रविषयकपत्

११२ देशावृत्तित्वप्रकारकोबोधआपादयितुंनशक्यतेइतितादृशाबाधनासर्थेणाद्वित्वविशिष्टैकघटस्मात्रविशेष्यकेन

113 देशावृत्तित्वप्रकारकबोधोऽत्रघटोस्तुइतिवाक्याज्जायतामितितात्पर्येणः नतादृशप्रयोगापत्तिरितिअत्रघटौस्तइ

तिप्रयोगापत्तिर्नेत्यर्थः पूर्वपक्षाहः योग्यताभ्रमेणाकाशावत्रस्तइतिवाक्यादिति· अत्रान्वयितावच्छेदकमा-

काशत्वमेकमिति· आकाशत्वव्याप्तिविशिष्टद्वितीयपर्याप्तिसंबंधेनद्वित्वमाकाशेबाधितमतउक्तंयोग्यताभ्र

मेणेति· आकाशत्वव्याप्तिः शब्दादौप्रसिद्धाद्वित्वपर्याप्तिश्चघटद्वयेप्रसिद्धातयोर्वैशिष्ट्यांशेभ्रमइतिसंबंधांशे

भ्रमस्यपूर्वमुक्तत्वात् योग्यताभ्रमेणायत्तद्देशावृत्तिनावाकाशावितिबोधांगीकारेणाद्वित्वाद्विनापकव्याप्ति

मात्रविषयकपदार्थांतरान्वयबोधात् द्वित्वविशिष्टाकाशविशेष्यकेतद्देशावृत्तित्वान्वयबोधात् द्वैतोस्तादृश

व्युत्पत्तेः कल्पनस्यासं[illegible]यत्रान्वयितावच्छेदकस्तत्रयावन्त्वन्वयितावच्छेदकतापर्याप्तिस्तावतामेव

पदार्थांतरेणान्वयइतिव्युत्पत्तेः कल्पनस्यासंभवात् एवनात्रिवह्निकस्य· इदंशब्दव्युत्पत्तिनिवह्निकस्यउभयत्रादिवि ११२

शिष्टोभयविशेष्यकैतद्देशावृत्तित्वप्रकारकान्वयबुद्धितावच्छिन्न

मतितान्तृणाधर्मीवह्निमेरन्तरालवयवोपजनकसामग्रीत्वेनकारणतेतिकार्यकारणभावस्यचाकाशावृत्त
इत्यत्रव्यभिचारेणकल्पनासंभवादित्यर्थः। एतेति अत्रघटोस्तीत्यादावाकाशावृत्तित्वावच्छिन्नोद्देश्यताके
नद्देशावृत्तित्वविधेयकबुद्धौघटत्वसमानाधिकरणवृत्तित्वव्यापकतानियमतोविधेयस्यएतद्देशावृत्ति
त्वस्यसंसर्गेएतद्देशावृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गोभासतेइतिव्युत्पत्तिः। एवञ्चयत्रघटत्वविशिष्टवृत्तित्वंतत्रएतद्देशा
वृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गः इतिवृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गव्यापकता। एवंचैकघटादिव्यक्तिमात्राधिकरणपरस्या
त्रघटोस्तीत्यादिवाक्यस्याप्रामाण्यमस्तुघटमेवेति। एवं चः एतद्देशावृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गव्यापकत्वनिवेशो
चउद्देश्यतावच्छेदकीभूतंघटमात्रावृत्तित्वं। एतद्देशावृत्तिघटद्वयवान्तंतदधिकरणेघटद्वयेएकघट
व्यक्तिमात्राधिकरणेतद्देशावृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गोनास्तीतिविधेयस्यैतद्देशावृत्तित्वस्यस्वरूपसंसर्गव्यापक
त्वाभावात्एकघटादिव्यक्तिमात्राधिकरणपरस्यात्रघटोस्तीत्यादिवाक्यस्यनप्रामाण्यमित्यर्थः। अत्रघटो
स्तोऽत्रघटत्वव्यापकेतद्देशावृत्तित्वीयस्वरूपसंबंधेनवृत्तित्वंतेनाघटादावितिबोधः। घटमात्रेतिमात्रपदेनघटादिव्य

व्यु·टी
११४
114

वच्छेदः यत्रचोद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणाप्रसिद्ध्यातद्व्यापकत्वमप्रसिद्धमितिः यत्रचपीतशंखत्वावच्छेनापादे
नउद्देश्यतावच्छेदकंपीतत्वंतद्विशिष्टंशंखत्वंतदधिकरणत्वाप्रसिद्ध्यापीतशंखत्वाभावात् यदाउद्देश्यताव
च्छेदकंयद्विशिष्टंपीतत्वविशिष्टशंखत्वंतदधिकरणः पीतशंखोधिकरणाप्रसिद्धेत्यर्थः वस्तुतस्तुविशि
ष्टपदसंपाततायांतुउद्देश्यतावच्छेदकाधिकरणाप्रसिध्येतिपाठः उद्देश्यतावच्छेदकपीतत्वविशिष्टशंखत्व
धिकरणाप्रसिद्ध्यातद्व्यापकत्वंपीतत्वविशिष्टशंखत्वव्यापकत्वंयतदेशावृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गप्रसिद्धंत
त्रापिखंडशःप्रसिद्धानांनञ्घटकपदार्थानांव्यापकताघटकपदार्थानांविशेष्यविशेषणभावापन्नानांमान
संभवात्त्रापीतशंखवानेत्यादौनाद्दशावृत्तित्वभंगः उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकतानियमतोविधेयसंसर्ग
भासतेइतिव्युत्पत्तेर्भंगोनास्तीत्यर्थः पीतशंखवद्वेत्यत्रसामानाधिकरण्येनपरस्परविशेषणविशेष्यभावापन्न
पर्मितावच्छेदकीभूतंयत्पीतत्वशंखत्वतोभयंतद्व्याप्तिर्हित्वपर्याप्तिमन्नित्यपनिष्ठसंसर्गकविषयतावच्छे
दित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणनिष्ठाविषयतानिरूपितायाहृत्तित्वनिष्ठाविषयतानिरूपिताभावनिष्ठा ११५
विषयतात

न्निरूपिताप्रतियोगित्वनिष्ठविषयतातन्निरूपितावच्छेदकत्वनिष्ठविषयतातन्निरूपिताऽभावनिष्ठविषय
तातन्निरूपितायाःस्वरूपसंबंधत्वनिष्ठाविषयतातन्निरूपितायायत्तद्देशावृत्तित्वीयस्वरूपसंबंधनिष्ठसांसर्गि
कविषयतातदवच्छिन्नैतादृशावृत्तित्वनिष्ठनिधेयतातन्निरूपितायापीनशंस्वनिष्ठविशेष्यतातच्छालीशा
ब्दबोध एवमाकाशावच्छेत्य च परस्परविशेष्यविशेषभावापन्नाकाशव्याप्तिपर्याप्तभयनिष्ठसांसर्गिकविष
यतावच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठकारतातन्निरूपितायाऽधिकरणनिष्ठविषयतातन्निरूपितायावृत्तित्वनिष्ठविषयतात
न्निरूपितायाभावनिष्ठविषयतातन्निरूपितायाप्रतियोगित्वनिष्ठविषयतातन्निरूपितायाऽवच्छेदकत्वनि
ष्ठविषयतातन्निरूपिताऽभावनिष्ठविषयतातन्निरूपितायायत्तद्देशावृत्तित्वीयस्वरूपसंबंधत्वनिष्ठविष
यतातन्निरूपितायायत्तद्देशावृत्तित्वीयस्वरूपसंबंधनिष्ठविषयतातदवच्छिन्नायंतद्देशावृत्तित्वनिष्ठ
विधेयतातन्निरूपिताऽकाशनिष्ठोद्देश्यतातच्छालीशाब्दबोधः इति द्वित्ववद्वृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छे
दकधर्मवत्त्वमेतद्देशावृत्तित्वीयस्वरूपसंबंधेद्वित्वव्यापकत्वं भ्रमनिरूपिताःव्यापकतावच्छेदकपदार्थः।

मु॰टी॰ निष्ठसांसर्गिकविषयताः प्रकाशिताः ननु विषयसंसर्गो यत् किंचिद्वृत्तित्वव्यापकत्वं घटनिष्ठवृत्तित्वव्यापकत्वं
११५ वा विषयतेति न मिति विकल्प्य पत्विति मतं दूषयति अत्र घटोऽस्तीत्यादौ विततदधिकरणवृत्तीति यत्तद्दे
115 शावृत्तिघटद्वयाधिकरणवृत्ति यो देशांतरीयघटादिस्तद्भिन्नेन तद्देशावृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गाभावस्त
त्प्रतियोगियत्तद्देशावृत्तित्वसंसर्गः तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतेन तद्विधेयस्यैन तद्देशावृत्तित्वस्य संसर्गि
स्य संसर्गितावच्छेदके यत्तद्देशावृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गत्वे यत्तद्देशावृत्तित्वं तथा किंचित्पठदंडादिनिष्ठा-
वृत्तित्वसमानाधिकरणाभावस्य यत्तद्देशावृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेवेति न
त् प्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकतावच्छेदकत्वस्य बाधात् एवं वृत्तित्ववद्देशांतरीयघटनिष्ठस्य
यत्तद्देशावृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेवेति तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्व
रूपव्यापकतावच्छेदकत्वस्य यत्तद्देशावृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गितावच्छेदके यत्तद्देशावृत्तित्वे बाधात् तद्घटद्व
याधिकरणपरस्य तादृशवाक्यस्य अत्र घटोऽस्तीति वाक्यस्य अप्रामाण्यापत्तेर्हेतोरुद्देश्यतावच्छेदकव्यापकताने ११५

व

मतो विषयसंसर्गाभासतेरित्युत्पत्तिर्वोऽङ्गीकार्येतिभावः तत्तद्वित्वं॰ यत्तदधिकरणवृत्तिघटद्वयमात्रगत
द्वित्वं तत्समानाधिकरण॰ यत्तद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गाभावो न भवति किंतु घटत्वाद्यभाव एतत्प्रतियोगि
तावच्छेदकत्वं घटत्वादावेव तत्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्याप्यकतावच्छेदकत्वमेतद्देशवृत्तित्वीयस्व
रूपसंबंधेन वर्तितेन संबंधेन द्वित्ववतो घटाविति ग्राह्यबोधांगीकारात्सर्वोत्पत्तिर्निर्दिष्टेतिभावः उक्तवि
षयसंसर्गतावच्छेदके एतद्देशवृत्तित्वीयस्वरूपसंबंधत्वे संसर्गबाधादिति पाठे पूर्वोक्तानिअभाव यदानि
ऽन्योन्याभावपरा॰ संसर्गवन्भेदप्रतियोगितावच्छेदकतासंसर्गत्वेतिभावः सिद्धांतिसमाधत्ते॰ तत्तद्वित
त्वेनानुपस्थिते विनिअवच्छेदकत्वस्य द्विवचनेन द्वित्वत्वेनैव द्वित्वोपस्थितेस्तत्तत्तद्वित्वत्वेनेत्यर्थः त
तद्वित्वत्वेनानुपस्थिते विस्मृतं दूषणमिष्टापत्त्या परिहर्तुं शंकते न चेति तदवच्छिन्नस्य तत्तद्वित्वेनाव
च्छिन्नस्य॰ यत्तद्देशवृत्तिघटद्वयगतद्वित्वस्य संसर्गतयाभानेतेन रूपेण तत्तद्वित्वत्वेन॰ यत्तद्देशवृत्तिघटद्वयग
तद्वित्वस्य ग्राह्यबोधानन्यमानुपस्थितिनीपदेत्तिशंकाग्रंथार्थः समाधत्ते तत्तत्संसर्गावच्छिन्नेति॰ तत्संसर्गावच्छिन्ना॰

कु·टी·
११९
116

तद्वित्वव्यापकेनतद्देशावृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गावच्छिन्नायातत्प्रकारतायातद्देशावृत्तित्वनिष्ठाप्रकारतातन्निरू
पितातनतद्विशेष्यतायाघटादिनिष्ठाविशेष्यतावच्छालीबोधपरमिदंवाक्यमित्याकारकतात्पर्यज्ञानेसंसर्गांश
विशेषणतयातद्वित्वव्यापकेनतद्देशावृत्तित्वीयस्वरूपसंसर्गस्यविशेषणतयातज्ज्ञाननिर्वाह्यविशेषणी
भूततत्तद्वत्त्वव्यापकत्वविशिष्टेनतद्देशावृत्तित्वीयस्वरूपसंबंधज्ञानसंपादनायसंसर्गघटकानांतत्तद्वि-
त्वादीनामर्थानामुपस्थितेरर्थिशाब्दबोधात्प्रागावश्यकत्वादिति·शाब्दबोधेतात्पर्यज्ञानंकारणमक्ततसं
सर्गांशेति तत्तद्वित्वव्यापकस्तत्तद्वित्वसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगीयस्तद्देशावृत्तित्वीयस्व
रूपसंसर्गस्तेनव्यापकपदार्थः यत्तद्देशावृत्तित्वंतद्विशिष्टः अपरपदार्थः घटादिः तद्बोधपरमिदंवाक्य
मितिज्ञानस्यतत्तद्वित्वेनतत्तद्वित्वोपस्थितिंविनापिसंभवात्द्वित्वव्यापकेनतद्देशावृत्तित्वीयस्वरूप
संबंधेनयत्किंचिद्घटेबाधात्यत्तद्देशावृत्त्येकघटदशायांघटौस्तइतिनप्रयोगः नवाघटद्वयसत्त्वेतद्देशावृ
त्तिदशायांतत्तद्वित्वव्यापकेनतद्देशावृत्तिरूपीयस्वरूपसंबंधेनयत्तद्देशावृत्तित्वस्यघटयोर्बाधेनात्रघटौस्तः ११९

तिप्रयोगाभावापादनमपि तथापि ततद्धित्वव्यापकवृत्तित्वीयस्वरूपसंबंधेन तद्देशावृत्तित्वविशिष्टघटादिरूपप्र
कृतवाक्यार्थविषयकतया प्रकृतसंसर्गेण एकपदार्थविशिष्टापरपदार्थबोधपरत्वात्तात्पर्यसंसर्गविषया-
कस्यशाब्दबोधात्यागसंभवेन शाब्दबोधंप्रत्यकारणतया तत्संसर्गावच्छिन्नतत्प्रकारकतेउत्पाद्युपदर्शितता
त्पर्यस्तानस्यशाब्दधीहेतुत्वोपगमात् तत्तात्पर्यस्तानं शाब्दबोधात्मकतसंभवतीति दूषितमेवेत्येक
घटादिव्यक्तेरेव तद्देशावृत्तितादृश्यायामत्र घटोऽस्तुः यपश्यंतीति कथं न प्रयोगः इति पूर्वोक्तापत्तिस्तदव
स्थेति भावः दूषणांतरमाह एवमिति एवं यत्तद्देशेयकघटत्वावृत्तितादृश्यायां अत्र घटोऽस्ति इत्यापत्तिर्वक्तव्य
त्वमाणामपि दूषणा इदमित्यर्थः वाक्यार्थघटकसंसर्गस्यानवगमेनात्र घटोऽस्ति इत्यादौ वाक्यभेदप्रसंगाच्चे
ति तत्तद्देशावृत्तित्वप्रकारः द्वौ घटौ विशिष्टौ ततद्धित्वव्यापकेतद्देशावृत्तित्वीयस्वरूपमेतद्देशावृत्तित्वसंबंधः
न त्रततद्धित्वेन तदपेक्षाऽपि जन्मपेक्षावुद्धिनाशनाशं चेति नानाविधसंसर्गभेद एवं वाक्यभेदनियामकः
संसर्गतात्पर्यं शाब्दबोधश्चेत्येतत्पर्यायशाब्दाः अत्रोच्यते इति प्रत्यादिः इति शंकायां समाधानमुच्यते व्यासज्यवृत्तिधर्मा-

मु॰ वह्निमोद्देश्यताकशाब्दबुद्धाविति अत्र घटौ स्त इत्यादौ द्वित्वादिरूपव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतायस्यां
॥१७ तादृशधर्मेतरोद्देश्यावृत्तित्वविधेयकशाब्दबुद्धौ स्वव्याप्यतादृशधर्मवत्त्वमपि विधेयसंसर्गतयाभासते इति बु
117 ध्यति अत्र विधेयमेतदुद्देश्यावृत्तित्वं तदेव स्वतद्व्याप्योपस्थानादृशो द्वित्वादिरूपव्यासज्यवृत्तिधर्मस्तद्वत्त्वे सति प
तत्व विशिष्टो यः स्वरूपसंबंधः घटेऽस्ति तद्वत्त्वं च घटेऽस्ति । एतदुद्देश्यावृत्तीयस्वरूपसंबंधेन एतदुद्देश्यावृत्तित्ववं
तो द्वित्वावच्छिन्नो घटावितिशाब्दबोधः विधेयसंसर्गतया । एतदुद्देश्यावृत्तिस्वरूपविधेयसंबंधतयाभासते
इति व्युत्पत्तिनियम इत्यर्थः व्याप्यत्वं च तदन्यावृत्तित्वं । व्यतिरेकिविधेयकस्थले इति । द्वित्वादावेतदुद्देश्यावृ
त्तित्वव्याप्यत्वं च एतदुद्देश्यावृत्तित्वतदन्यावृत्तित्वरूपं एतदुद्देश्यावृत्तित्वरूपव्यतिरेकिविधेयस्थले इत्यर्थः
तादृशधर्मवत्त्वमुद्देश्यतावच्छेदकतया घटकसंबंधेन बोध्यमिति । एतदुद्देश्यावृत्तित्वव्याप्यद्वित्वादिरूप
व्यासज्यवृत्तिधर्मवत्त्वं च घटत्वव्याप्यद्वित्वादिपर्याप्तिरूपोद्देश्यतावच्छेदकतया घटकसंबंधेन बोध्यमित्यर्थः
तथा चात्र घटौ स्त इत्यत्र एतदुद्देश्यावृत्तित्वपरस्वरूपसंबंधविशिष्टैतदुद्देश्यावृत्तित्वव्याप्यव्यासज्यवृत्तिद्वित्वादिरूपधर्म ॥१७
निष्ठविधेयतानि

रूपितघटत्वव्याप्यद्वित्वादिपर्याप्त्यवच्छिन्नाधिकरणतासंबंधेन यत्तद्देशावृत्तित्ववंतो द्वित्वावच्छिन्नो घटादिरिति
निष्कृष्टशाब्दबोधः स्वव्याप्यतादृशधर्मवत्त्वमपीत्यपिना यत्तद्देशावृत्तित्वीयस्वरूपसंबंधोऽपि यत्तद्देशावृत्तित्वरू
पविधेयस्य संसर्गतया भासते व्युत्पत्तिनियम इत्यर्थः यत्तद्देशावृत्तित्वव्याप्यद्वित्वरूपधर्मवत्त्वसंबंधेन॰ यत्तद्दे
शावृत्तित्वीयस्वरूपसंबंधेन यत्तद्देशावृत्तित्वरूपविधेयस्य द्वित्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टे घटद्वयेऽन्वयः प
न्नद्देशावृत्तित्वव्याप्यद्वित्वविशिष्टेन यत्तद्देशावृत्तित्वीयस्वरूपसंबंधेन यत्तद्देशावृत्तित्ववंतो घटाविति नि
शाब्दबोधः अत्र घटौ स्त इत्यादाविति॰ यत्तद्देशावर्तमानत्वादिरूपविधेयस्य व्यापकस्य यत्तद्देशावर्तमानत्ववद्
व्यावृत्तित्वव्याप्तिमत्त्व यत्तद्देशावृत्तिघटपटादिनिष्ठद्वित्वमेव तत्र यत्तद्देशव्यापकघटादिव्यक्तिमात्राधिकर
णत्वे सतीति बोध्यं॰ मात्रपदेन द्वित्वीयघटव्यक्तिनिरासः घटपटादिनिष्ठद्वित्वमेवेत्येवकारेणादेशांतरीयघटद्व
यगतद्वित्वे व्याप्तिनिरासः घटद्वयगतद्वित्वे उक्तव्याप्तिनिरासं दर्शयति॰ घटत्वव्याप्यपर्याप्तिस्वरूपायाद्वित्व
निष्ठायाउद्देश्यतावच्छेदकतायाघटसंबंधस्तेनावच्छिन्नंतद्वत्वं घटपटादिनिष्ठद्वित्ववत्त्वं घटादौ बाधितमि

मु॰टी॰ ति॰ एतद्देशस्थघटादिव्यक्तिमात्राधिकरणत्वे॰ तादृशवाक्यस्य॰ अत्र घटोऽस्त्विति वाक्यस्याप्रामाण्यमित्यर्थः

११८ यद्यपि घटपटादिनिष्ठवृत्तित्वं एतद्देशवृत्तित्वव्याप्तिमद्भवति तथापि घटपटादिगतंवृत्तित्वाकरणात्वं घट

118 त्वव्याप्तमपर्याप्तमितिरूपोद्देश्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेन घटादौ ज्ञापितमिति पक्षघटादिकरणस्थले अ

त्र घटोऽस्त्विति वाक्याप्रामाण्यं बोध्यं॰ अत्रेदं बोध्यं अत्र घटोऽस्त्वित्यत्र घटपटोभयवृत्तित्वमादायपसामान्यतो

वृत्तित्वव्यापकत्वं न संभवति घटद्वयगतवृत्तित्वव्यापकत्वमेतद्देशावृत्तित्वेन संभवति देशान्तरीयघटगत

वृत्तित्वमादाय व्यभिचारात् एतद्देशावृत्तिघटद्वयगतवृत्तित्वमपि एतद्देशावृत्तित्वस्य व्यापकतास्य व्यापक

त्वसंभवेपि न वृत्तित्वोपस्थापकपदाभावेन तत्तद्वृत्तित्वव्यापकत्वस्यैतद्देशावृत्तित्वरूपविधेयसंसर्ग

ताघटकत्वाभावात् इति॰ अधिकरणस्य घटद्वयादिमत्त्वे एकघटत्वादिव्याप्यवृत्तित्वमेव॰ तथा एतद्देशावृत्तित्व

व्याप्तिमत् इति च घटत्वादिव्याप्यपर्याप्तिसंबंधेन तद्वत्त्वं वृत्तित्ववत्त्वं यत्पदाद्बोधितमिति अत्र घटोऽस्त्वित्येतादृशवाक्य

स्याप्रामाण्यं निर्वहति इति मूलार्थः केवलान्वयिविधेयकस्थले चेति घटो प्रमेयवान्नास्तीत्यत्र स्वनिष्ठव्यापकतानि॰ ११८

रूपकोद्देश्यतावच्छे

दकाश्रयत्वसंबंधेन प्रमेयत्ववंतो द्रोणघटाविति शाब्दबोधः प्रमेयत्वं तत्रनिष्ठव्यापकतानिरूपकं यद्देश्यतावच्छेदकं द्वि
त्वरूपं व्याप्यं तदाश्रयत्वं घटद्वयेऽस्तीत्यर्थः द्वित्वत्वावच्छिन्नव्यापकत्वमेव संसर्गो घटकप्रमेयवतीयस्स्वरूपसंसर्गघ
टकः तथा च द्वित्वत्वावच्छिन्नव्यापकप्रमेयत्वीयस्वरूपसंसर्गेण प्रमेयत्ववंतौ घटाविति निष्कृष्टशाब्दबोधः द्वि
त्वत्वावच्छिन्नव्यापकत्वमेवेत्येवकारेण पूर्वोक्तस्वव्याप्यतारूपाश्रयत्वस्य संसर्गतानिरासः एतत्स्वव्याप्यत्वं
तद्वदन्यावृत्तित्वरूपं निवेशितं तच्चात्र न संभवति प्रमेयत्ववदन्याप्रसिद्धेरिति भावः केवलान्वयिनि प्रमेयत्वा
दौ तादृशव्यापकतायामपि द्वित्वत्वावच्छिन्ननिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतायामपि निप्रवाधात् अपि
तानतद्वित्वव्यापकतायाः संग्रहः ननु तत्तद्वित्वत्वावच्छिन्नव्यापकत्वमिति न पूर्वोक्तदोषानवकाश इ
ति तद्वित्वत्वेनानुपस्थितिरूपस्य वाक्यभेदरूपस्य च दोषस्यानवकाश इत्यर्थः घटमानयति चैत्र इत्यादा
विति कर्मत्वं विशेष्यं घटः प्रकारः घटनिष्ठकर्मतेति बोधात् चैत्रकर्तृकं घटानयनं तन्निरूपिता या घटनिष्ठा
कर्मतातस्त्वाप्ययत् द्वित्वादितन्निष्ठद्वित्वादिमद्घटनिष्ठानिरूपकतापर्याप्ततादृशं घटाधेयत्वादि तदेव सं

बु.टी. वंधः तेन चैत्रादाकेकघटादिव्यक्तिमात्रानयनकर्तृत्वेन तादृशप्रयोगः न घटवानानयति चैत्र इति प्रयोगः चैत्रक
११९ र्तृकानयनकर्मतादिव्याप्यद्वित्वाभावेन तद्घटितसंबंधाभावादेकघटानयनकर्तृत्वेऽपि चैत्रो घटावानयतीति
119 प्रयोग इति भावः द्वित्वादिमत्त्वं चेति घटवानयतीत्यत्र द्वित्वं प्रकारः प्रकारताच्छेदकीभूतः संबंधः घटत्वादि
व्याप्यपर्याप्तिरिति चेन्नैव पर्याप्तो घटत्वादिव्याप्यतानिवेशेन पटसहितैकघटानयनकर्तृत्वेऽपि घटावा
नयतीति प्रयोगः किंतु घटपटावानयतीति प्रयोगः यत्र घटत्वपटत्वादिधर्मितावच्छेदकं नानानुद्वैव पर्या
प्तिः यत्र तु घटत्वं धर्मितावच्छेदकमेकं तत्र घटत्वव्याप्यपर्याप्तिः संबंध इति पूर्वमुक्तत्वादिति भावः एवमन्य
त्रापि घटानश्वानयतीति बहुवचनांतप्रयोगोऽपि चैत्रकर्तृकानयनकर्मतादिव्याप्यबहुत्वादिमत्त्विति रूप
कतायेयत्वादिसंबंधेन कर्मता यां घटस्य प्रकारतावोध्येत्याशूहनीयमित्यर्थः मतांतरमाह यत्रामेकाहूतीत्या
द्यपवदंतीत्यंतेन यत्र घटावानयतीत्यत्र घटत्वादिरूपोऽनेकघटवृत्तिधर्मो द्वित्वाद्यन्वयितावच्छेदक
याभासते तत्र घटावानयतीत्यत्रोभयपदेनैव घटद्वयादिनैवसमं पदार्थांतरा ॥ ११९

न्वयः घटकर्मत्वान्वयः घटद्वयकर्मकानयनकर्तृत्वबोधात् यत्रैकमात्रवृत्तिशक्यत्वादिरूपो धर्मस्तथाद्वि
त्वान्वयितावच्छेदकस्तत्राकाशौ स्त इत्यत्र एकेनाकाशेनापि सममेतद्देशावृत्तित्वरूपपदार्थान्तरान्वयः
मुक्तसंभेदावलंबनात् इति नियमस्वीकारात् द्वित्वविशिष्टघटद्वयविशेष्यकएतद्देशावृत्तित्वादिरूपैत
द्रूपबाधान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति अत्रैतादिसमस्यन्तपदसमभिव्याहृतद्विवचनान्तघटपदज्ञानत्वेन
कारणताया एवमाकाशावत्रेत्यत्र अत्रेतिसमभिव्याहृतद्विवचनान्ताकाशपदज्ञानत्वेन कारणताइतिका
र्यकारणभाववैचित्र्यात् सर्वसमंजसं एकघटसत्त्वे अत्र घटावित्यापत्तिर्न अत्राकाशाविति प्रयोगोपिस
र्वसमंजसं सर्वकार्यनिर्वाहः अत्राकाशौ स्त इति प्रयोगो न भवतीति न निर्वाहाय बहुतरांगीकारे कार्यकारण
भावकल्पनमसमंजसमेवेत्यस्वरसः सूचितः शंकते अथेति आश्रयभेदात् कर्मताकर्मताभिन्नाभिन्नेव
तिप्रतिसंदधानस्य पुंसो घटावानयतीत्यतो बोधो न स्यात् तस्येति तस्य पुंसः कुत्रापि कर्मतायां आधेय
तासंसर्गेण घटद्वयं नास्तीति निश्चयसंभवात् तस्य निश्चयस्य तादृशासंसर्गकः आधेयतासंसर्गकः

मु॰दी॰ ह्वित्वादिनादित्वविशिष्टघटादिप्रकारककर्मताविशेष्यकधीविरोधित्वादिति शंकासमाधत्ते उभय
१२॰ त्वावच्छिन्नेति आधेयतासंसर्गकउभयत्वावच्छिन्नघटद्वयप्रकारककर्मताविशेष्यकज्ञानकर्मताविशेष्य
120 कोभयत्वावच्छिन्नघटद्वयनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताधारतानिरूपितासंसर्गकर्मताविशेष्यकबु
द्धिमेवप्रतिवभाति॰ ननु केवलं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्याजायमानप्रमाभावादिनोभयविशिष्टज्ञानंउ
भयत्वादिना॰ उभयत्वविशेषणकउभयादिविशेष्यकं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्याज्ञानेन प्रतिवध्यं
अतः विशेष्ये विशेषणमिति रीत्याज्ञानस्याप्रतिवध्यत्वात् विशेषदर्शिनां॰ कर्मत्वमुभयत्वाद्यवच्छि॰
न्ननिरूपिताधेयताभाववदिति॰ विशेषनिष्ठप्रवर्तां॰ नादृशावाक्यात् घटावानयति चैत्र इति वाक्यात्
आधेयतांशे॰ उभयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वावगाहिभ्रमात्मकज्ञानं न भवत्येव॰ यदि उभयस्मिन्
घटद्वये कर्मतायकास्यात् तदाधेयतांशे उभयत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वंस्यात् अतस्तदंशे आधेयतांशे
तदनवगाहि॰ उभयत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वानवगाहिप्रमात्मकज्ञानमिति विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या १२॰
वगा

द्वित्वानंमप्रमेवेत्यर्थः उभयत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वाधेयत्वंचेति॰ घटद्वयनिरूपिताधेयत्वंच॰ घटपटोभयादिवृत्तावेक
स्मिन्कर्मत्वरूपेऽपधर्मेऽपवर्त्तनत्वकर्मत्वरूपेप्रमत्येकमात्रवृत्तिधर्मेउभयत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वमंगीक्रियते॰ घ
टादिरूपप्रत्ययभेदेनकर्मत्वस्याभिन्नत्वात् कर्मत्वांशेनाद्यशाधेयतावगाहित्वानस्यउभयत्वावच्छिन्नघटति
पाधारतानिरूपिताधेयतावगाहित्वानस्यभ्रमत्वमितिउभयत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वाभाववत्निकर्मत्वेउभ
भयत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वप्रकारकत्वाभ्द्रमत्वमित्यर्थः इतिव्युत्पत्तिवादेएकवचनार्थाचयनिरूपणांस
ख्याप्रकारत्यर्थतावच्छेदकगताः क्वचित्प्रतीयन्ते इति द्वित्वविशिष्टव्रीहित्वयवत्वावच्छिन्नोपक्रोवइ
व्रीहियवतात्पर्यं पराप्रयुक्तयोर्व्रीहियवयोर्द्वित्वस्याबाधात् प्रत्ययानांप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधक
त्वमितिनियमोः न्नात्यज्यतेइतिभावः द्वित्वमत्रव्रीहित्वंयवत्वरूपप्रकारतावच्छेदकेचेति॰ साक्षात्सादि
निवेशप्रयत्नत्वंपूर्वमुक्तमित्यर्थः विरुद्धसंख्यावच्छिन्नेतिएकवचनार्थैकत्वानिरूद्धशतत्वादिसंख्या
वच्छिन्नप्रधानादिसंख्यावाचकशतादिपदोत्तरैकवचनद्विवचनबहुवचनादिरूपविभक्त्युपस्थाप्याच

बृ·टी
१२१
127

एकत्वद्वित्वबहुत्वसंख्याप्रकारादिप्रकारतार्थतावच्छेदकशतत्वादिसंख्यायामेवान्वेतीत्यतस्संख्यावतीति यथा
शतमेकं द्वे शते त्रीणि शतानीत्यत्र एकत्वविशिष्टं शतत्वं द्वित्वविशिष्टं शतत्वं बहुत्वविशिष्टं शतत्वमिति
बोधाय यत्र शतत्वव्यतिरेकात्तत्रैकवचनं· यत्र शतत्वधर्मव्यक्तिद्वे एवं शतत्वव्यक्तयो नाना तत्र बहुवचनानि
अत एव द्वे शते वा ब्राह्मणानां त्रीणि शतानि ब्राह्मणाः इति न भवति एकं द्वे त्रीणि इत्यनुवादकान्येव द्वौ घटाविति
वत् शतपदोत्तरद्विबहुवचनोपस्थापितद्वित्वादेर्वशतत्वेऽन्वयात् अत एवेति विरुद्धसंख्यावच्छिन्ना
वच्छशतादिपदोत्तरविभक्त्युपस्थाप्या च संख्या प्रकारतार्थतावच्छेदकसंख्यायामेवान्वेतीति नियमस्वीकारे
वचएकशतद्विशतब्राह्मणानान्त्रयाणां शतानीति प्रयोगः तत्र शतानीति प्रयोगे प्रकारतार्थस्य शतसंख्येयस्य
शतानीति बहुवचनार्थबहुत्वान्वययोग्यत्वेऽपि प्रकारतार्थतावच्छेदकशतत्वरूपे उक्तनियमबलात्तद्बहु
त्वान्वये यद्बहुवचनस्य साधुतान् कृत्वा न तत्र च शतत्वे च बहुत्वान्वययोग्यताविरहादित्यर्थः शंकते नन
चैकशतेऽपि नानाप्रकृत्यर्थीयनानोपेदावुद्दिजन्यशतानानोत्वानि संभवंत्येवेति एकशतत्रिशतबहुजनसमानाधिकरण १२८
शत

तेपि बहुत्वान्वययोग्यताश्रुतत्वेनैवेति शंकायां समाधानमाह॰ परस्परसमानाधिकरणद्वयाहृतिबहुत्वसं
वशातानीति बहुवचनार्थत्वात् नानापुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यनानाविधबहुत्वं च परस्परसमानाधि
करणमेवेति इदं बहुत्वं परस्परसमानाधिकरणशतत्वद्वयाः यां तस्मादाह॰ गवां शतानीत्यादौ षष्ठ्यर्थान्व
यान्वयपपत्तेश्चेति॰ भेदषष्ठी गोवृत्ती निबद्ध निशतत्वानीत्यर्थः गोवृत्तीनि शतसंख्यावानीति बाधादनुपपत्ते
श्चेत्यर्थः न च गवां शतानीत्यत्राभेदो षष्ठ्यर्थः गवाभिन्नानि शतसंख्यावानीति बोधः इति वाच्यम् तथा सति ष
ष्ठ्या अभेदार्थकत्वे सति॰ ब्राह्मणादशेत्यत्र ब्राह्मणानां दशेत्यापि स्यात् अस्माकं च सर्वपदानां च एकादारभ्याष्ट
दशपर्यन्ताः संख्यावाचकाः शब्दाः संख्येये वर्तन्ते संख्येये द्वादशत्रिंशति अनुशासनात् ब्राह्मणादशेत्येवसा
धुभवतु ब्राह्मणानां दशेति साधीत्यर्थः अतः परं इति सामान्येन पूर्वसकं॰ अतः परादशादिभिन्ना विंशत्यादि सं
१५५ ख्याने संख्येये चास्ति॰ तथा च विंशतिर्ब्राह्मणा इत्यत्र संख्येये विंशतिशब्दः एकवचनान्तः ब्राह्मणानामेकविंशति
श्री.पु. द्वे विंशतीति संख्यो विंशतयः इति संख्यार्थकत्वे एकद्विबहुवचनानि भवन्तीत्यर्थः दशादिशब्दानां शतादिशब्दव

व्यु.टी. तत्संख्यानार्थकत्वाभावात् तत्राशतानां देहीति प्रयोग इत्यर्थः गोसंबंधिदशत्वसंख्यावतो ब्राह्मणाः इत्यन्वयो न संभवति
१२२ पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्त्या पदार्थतावच्छेदकैकदेशत्वेन षष्ठ्यर्थान्वयो न भवतीति न तथा
122 प्रयोगः तत्राशतानां देहीति प्रयोग इति तदमर इति। गवां शतानीत्यादौ शतत्वसंख्यायाः आधान्भेन शतशब्दार्थेनेग
वांशतं दद्यादित्यादौ शतत्वसंख्यायाः दानकर्मत्वेन संभवतीति गवां शतं दद्यादिति वाक्यस्य प्रामाण्यानुपपत्तिः
गवां शतं शुक्लमिति प्रयुक्तं स्यादित्यर्थः क्वचिदस्वरूपार्थकशुक्लपदघटितः पाठः स नातीव समंजसः अत्रग
पापिगांस्यापकत्वापित्यागवाहोमं क्षीणानीत्यत्र दूषणं गुणस्तस्यैकेयासापनत्वेपि गोद्रूपाश्रयद्वाराक्रयस्या
पनत्वमुपपद्यते। तथात्रापि यत्तत्संख्यायाः शुक्लत्वासंभवेपि शतत्वाश्रयद्रव्यस्य शुक्लत्वं संभवतीति संख्या
याश्रयद्रव्यद्वाराक्रियार्थत्वसंभवेन योग्यतानपायात् गवां शतं दद्यादित्यादौ शतत्वसंख्यायाः शतत्वाश्रयद्र
व्यद्वारादानकर्मत्वसंभवेन प्रामाण्योपपादनेपि गवां शतं शुक्लमित्यादौ शतत्वसंख्यायां शुक्लाद्यभेदान्वय
योग्यताविरहात् तदनुपपत्तिः प्रामाण्यानुपपत्तिरित्यर्थः सिद्धान्ते तु षष्ठ्यर्थः शतपदा । १२२

र्थैकदेशशतत्वेऽन्वयेति गवांशतमित्यतः गोसमवेतं यत्शतत्वं तदवच्छिन्नं अर्थात् गोरूपं धर्मिस्वरूपमितिबो
धः गवांशतगावः इति न भवतीति न शतानीति बहुवचनार्थः तादृशबहुत्वस्य च परस्परसमानाधिकर
णशतत्वद्वयः इति बहुत्वस्य च· एकशतादि इति नानाशतत्वादौ बाधादिति· एकशतादि इति भिन्नानाश
तत्वेषु यत् बहुत्वं तत् परस्परसमानाधिकरणशतत्वद्वयवृत्त्येवेति परस्परसमानाधिकरणद्वयावृत्तित्व
हुत्वस्य बाधादित्यर्थः· त्रीणि शतानीति तत्तु त्रीणि शतत्वानि परस्परव्याधिकरणानीति परस्परसमानाधिक
रणशतत्वद्वयावृत्ति बहुत्वमिति बहुवचनार्थो भवतीति भावः बहुत्वेनोपस्थापकस्य बहुवचनस्य पर
स्परसमानाधिकरणद्वयावृत्तित्वेन बहुत्वस्यानुपस्थापनासमर्थत्वात् मतांतरमाह· अथवेति· तत्रापि
त्रीणि शतानीत्यत्रापि· परस्परसमानाधिकरणद्वयावृत्तित्वविशेषणरहितं केवलं बहुत्वमेव बहुवचना
र्थः तस्य च प्रकृत्यर्थशतावच्छेदकशतत्वेऽन्वयः परस्परसमानाधिकरणशतत्वद्वयावृत्तिपर्याप्तिरेव बहुवचनस्य
शतत्वेष्वाकांक्षानिरूपकः संबंधः परस्परसमानाधिकरणद्वयावृत्तिपर्याप्तिसंबंधेन बहुत्ववत्त्रिशतत्वानीति

123

कु·टी शाब्दबोधः द्वे शते इत्यत्र केवलपर्याप्तिसंबंधेन द्वित्वविशिष्टशतत्वे इति शाब्दधीः प्रथमोपस्थितेराह द्वतीति·
१२२ नन्वत्र याहृतीत्यादिति· एवं निर्देशात्वे त्रीणि शतानीत्यादौ संख्येयवशतादिशब्दार्थः तथा च प्रकृत्यर्थैकदेशत
त्वे द्वित्वबहुत्वान्वयः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकताव्युत्पत्तिः संरक्षिता ननु संख्येयं संख्येयसाशाता
दिशब्दार्थत्वे विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोरित्यमरकोशानुशासनविरोधान् द्विवचनादिसा
धुत्वानुपपत्तेरिति विंशत्याद्याः सर्वाः संख्याः संख्यावाचकशब्दाः संख्येयसंख्ययोर्वर्तन्ते· संख्यार्थे द्विबहुत्वे
स्तस्तासु चानवतः स्त्रियः इत्यनन्तरार्द्धे संख्यारूपेऽर्थे द्वे त्रीणि शतानीनाति द्विबहुत्वे भवतः इत्युक्तेरविशिष्टसं
ख्येयार्थकत्वे विंशत्याद्याः सर्वाः संख्याः सदा एकवर्तन्त इत्यर्थो लभ्यते तथा च संख्येयार्थकत्वे एकवचनमेव
साधु न तु द्विवचनबहुवचने साधुनी संख्येयार्थकशतादिशब्दस्य द्विवचनबहुवचनांतत्वेऽनुशासनविरोधात्
द्विवचनादिसाधुत्वानुपपत्तिरिति शतादिशब्दानां संख्यार्थकेनेवसो कार्यः स्यर्थः अनुशासनविरोधान् द्विवचनाद्यनुपप
त्तिरनुपपत्तेश्च संख्यावाचार्थो न तु संख्येयमिति भावः संख्योपार्थकत्वे दोष इति प्रयोगो नास्ति शतत्वगोष्ठापाधारतानिरू । १२३

पिताधेयताप्रतीतेस्तुल्यवित्तिवेद्यतयातत्तन्निरूपिताधेयतानिरूपिताधारताया अपिप्रतीतेरितिचेन्नतस्यास्तत्प्रतिपादनेप्याकां
निराकांक्षत्वंयथानीलघटयोरभेदइत्यत्रनीलघटपदेनीलत्वघटत्वपरेपदार्थभेदेदंद्व·अभेदइत्यसंसर्गाश्रया
भेदइत्यर्थः तथाचगवांशतंदद्यात्गवांशतंप्युक्तमत्रापिगोसमवेतंशतत्वंतदधिकरणंदद्यात्तदधिक
रणंप्युक्तमित्यर्थसंभवात्संख्यार्थत्वंचयुक्तमेवअध्यारोपस्तुनिमित्तानुसरणंनतुनिमित्तमस्तीत्यारोप
इतिसिद्धमयोगोघषागातिः मत्वतन्निमित्तेनगवांशतंयंत्रपरंसंचदद्यात्इत्यारोपोपितथापितदधिक
रणमित्यध्याहारगौरवात्सिद्धांतमेवसम्यगितिनीलघटयोरभेदइत्यत्रागत्यातथांगीकारात् तस्माद्
प्रामाण्यापत्तिरूपदोषात्दशादिशब्दाइवशतादिशब्दाअपिसंख्याविशिष्टसंख्येयार्थकाएवनतुयर्हि
विशेषणानामपभकेवलसंख्यादिवाचकाः इत्यर्थः संख्येयार्थकत्वेपिसंख्यानार्थकताप्रवादमुपपादयितु
माह स्वार्थैकदेशेपिसंख्यायामिति·शतत्वपदार्थैकदेशेपिशतत्वसंख्यायांसंशतादिशब्दः प्रकृतिर्यस्यास्ता
दृशीप्रथमादिविभक्तिस्तदर्थैकत्वरूपसंख्याचयसाकांक्षतयायेकंशतत्वमितिबोधात् एवमन्यप्रकृति

यु·टी· कथन्तदर्थे संबंधान्वयसाकांक्षत्वाचेति· गवांशतमित्यत्रान्यप्रकृतिकागोपदप्रकृतिकायागवामिति षष्ठीतद्
१२५ र्थः संबंधस्तदन्वयसाकांक्षत्वनयाचेत्यर्थः गोष्वतिशतत्वं संख्येतिबोध्यात्तेषांशतादिशब्दानां संख्यानार्थकता
124 प्रवादइति· स्वार्थैकदेशशतत्वविशेषकविभक्त्यर्थैकत्वादिप्रकारकबोधजनकपदत्वमेव शतादिशब्दे
संख्यानार्थकत्वं अत्र विभक्त्यर्थपदेन स्वप्रकृतिकविभक्त्यर्थः अन्यप्रकृतिकविभक्त्यर्थः अन्यप्रकृतिकविभ
क्त्यर्थोपिग्राह्यः नन्वदशादिशब्दानांतथात्वं स्वार्थैकदेशपातत्वेदशपदप्रकृतिकप्रथमार्थैकत्वान्वयसा
कांक्षत्वरूपसंख्यानार्थकत्वेन· एकंब्राह्मणपदरूपान्यप्रकृतिकषष्ठ्यर्थसंबंधान्वयसाकांक्षत्वरूपसंख्याना
र्थकत्वं दशादिशब्देनास्तिब्राह्मणानांदशेतिप्रयोगविरहात्तेषांदशादिशब्दानां संख्येयमात्रवाचितामवादइ
त्यर्थः विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्याः संख्येयसंख्ययोः संख्यार्थाद्विबहुत्वेस्तस्त्वत्यनुशासनं चोक्तार्थेतात्पर्यग्रा
हकमिति· विंशत्याद्याः संख्याः संख्येयसंख्ययोर्वाचकाइतिनार्थः किंतु संख्येयसंख्यान्यतरविशेष्यकेका
स्वादिरूपविभक्त्यर्थप्रकारकान्वयबोधप्रयोजकाइत्येवानुशासनार्थः शतंगावः गवांशत ॥ १२५

मित्युभयविधप्रयोगदर्शनात् संख्येयमात्रविशेषकशतत्वादिप्रकारकबोधपराः शतादिसंख्यावाचकशब्दाः
संदेकत्वे वर्तन्ते शतं ब्राह्मणा इति प्रयोगदर्शनात् संख्यायां शतत्वादिसंख्याविशेषकशतादिपदेनैकवच
नद्विवचनबहुवचनार्थ एकद्वित्वबहुत्वप्रकारकबोधपराः शतादिसंख्यावाचकाः शब्दाः एकवचनांताः
द्विवचनांताः बहुवचनांता अपीत्यर्थः गवां शतं शते शतानीति प्रयोगात् एकं शतत्वं द्वे शतत्वे त्रीणि शत
त्वानीत्यर्थादिति प्रसंगादाह एकद्विबहुशब्दोत्तरैकवचनद्विवचनबहुवचनानि च न संख्याबोधकाना
ति एकौ द्वौ बहव इत्यत्र एकत्वादि उद्देश्यतावच्छेदकं विधेयं प्रथमार्थ एकत्वाद्येवेति एकत्वादिविशिष्टप
कत्वादिविशेषः इति शाब्दधीर्न तदा यज्जनकतावर्थको प्रथमादिरदादि न मेवं प्रयोक्तृत्वविनमितिमनत्राह
प्रथमाविभक्तिः प्रयोगसाधुतामात्रायेति मन्यवायाजनकं त्वं च साधुत्वम् नकेवलाप्रकृतिः प्रयो
क्तव्या न च केवलः प्रत्ययः इति केवलप्रकृतिप्रकृतिप्रयोगनिषेधात् एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयु
क्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति महाभाष्योक्तेश्च प्रत्ययसहितप्रकृतिप्रयोग एव सम्प्रयोग इति

वृ॰टी॰ ह्याधुनामात्रायेत्यनेन विभक्त्यर्थबोधकत्वव्यवच्छेदः नित्यबहुवचनांताः येत्रायः स्मृमनमेवषांश्रप्स्मराः॥शि
१२५ कताः समाः एतेस्त्रियांबहुत्वेस्कुरेत्कत्वेप्युत्तरत्रयंइतिकोशात् अप्शब्दआदिर्येषांतेअबादयः तेभ्यः परंकेव
125 लंप्रथमाबहुवचनमपिक्वचिन्निरर्थकमेवेति॰ क्वचिन्नएकत्वव्यक्तौनादृष्टाः आपः इतिशब्दः प्रयुज्यते
तत्रएकव्यक्तितात्पर्येणापिप्रयुक्तेआपः इतिशब्देएकव्यक्तौबहुवचनार्थबहुत्वान्वययोग्यताविरहादित्यर्थः
पत्रितिवर्धमानोपाध्यायैः जलगतत्वपरमाणावहुत्वस्यतत्रजलगतत्वगुणेष्वन्वयइत्युक्तं तत्रशोभन
मितित्वनेकवृत्तिद्वित्वबहुत्वादिसंख्यासापकस्मिन्नवर्तते इत्यनेकवृत्तिः संख्याः द्वित्वबहुत्वादिः साच
आपइत्यत्रजलत्वरूपप्रकारार्थतावच्छेदकव्याप्यायापर्याप्तिः तद्रूपसंबंधेनैवान्वेतीतितिनियमेन॰ ता
दृशसंबंधेनप्रकारार्थतावच्छेदकजलत्वव्याप्यायाद्वित्वबहुत्वादिपर्याप्तिः साजलपवास्तिजलीयगुणे
षुतत्रजलत्वाभावादितिभावः तथाविधबहुत्वान्वयेजलव्याप्यपर्याप्तिसंबंधेनजलीयगुणेषुबहुत्वा
न्वयेगुणेषुजलत्वाभावेनजलव्याप्यपर्याप्तिसंबंधेनबहुत्वान्वययोग्यताविरहादित्य ॥

त्यर्थः अव्याप्यवृत्तिपर्याप्तिसंबंधेन बहुत्वान्वयांगीकारेणोदासीनान्यायः इत्येतज्ज्ञन्यथा ह्यविषयावच्छेदपदादय
स्तन्नाधारणबहुत्वस्याज्जले प्रकृत्यर्थेन्वयसंभवात्तद्वत्तजलगतगुणादिसाधारणबहुत्वाउथावनस्या
समाधायकत्वादित्यर्थः शंकते अथात्र द्वन्द्वार्थलक्षणायेति गुणादिसाधारणधर्मो जलजलगतगु
णान्यतरत्वादिरूपो यदा जलं जलगतगुणश्चेति समूहालंबनविषयत्वादिरूपस्तदवच्छिन्नमेव
जलजलगतगुणान्यतरदेन प्रकृत्यर्थः तथा च जलजलगतगुणोभयान्यतरत्वरूपप्रकृत्यर्थताव
च्छेदकव्याप्यपर्याप्तिसंबंधेन बहुत्वान्वयः संभवत्येवेति शंकायां समाधत्ते तर्हि बहुत्वेनेति बहुत्वेन भा
समानेपि गुणादिष्वपि व्याप्योद्व्याणीति अभेदसंबंधेन द्रव्यत्वरूपपदार्थान्तरान्वयः स्यादिति वाक्यस्याप्रामा
ण्यापत्तिः एवं दारा अत्र ह्रे संतीत्यत्रापि दारगुणेषु अदहृतित्वरूपपदार्थान्तरान्वयापत्तेर्वाक्यस्याप्रमा
णत्वापत्तिरित्यर्थः ननु आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोपः इत्युपगमात् पदार्थान्तर
न्वयापत्तिर्न संभवत्यत आह स्वार्थमात्रपरेति लाक्षणिकार्थपरपदादारादिशब्दानां बहुवचनान्ततोपपादनेपि उ

वु॰ टी॰
१२९
126

ख्यार्थमात्रपरत्वात् दशप्राह्लानां अप्दारादिशाह्लानां बहुवचनं तन्मात्रानुपपत्तेश्चेति॰ एकस्मिन्नर्थः परमाणौ एकसंख्या
राजयोषिति आयः दारा इति बहुत्वस्याबाधादिति भावः इति न किंचिदेतदिति तदुक्तगुणानामादाय बहुवचनोपा
दनमसमंजसमित्यर्थः अवादिपदार्थे एकद्वित्वान्वययोग्यतासत्त्वेपि असाधुत्वादेव न तु तत्र एकवचनद्विवचनं च
न प्रयुज्यते इति आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि दाराः पुंभूम्नीति चामरकोषात् अस्मदादिकप्रयुक्ताप्रयुक्ताः वपि बहुवचनं साधुः
आपो दारा इत्यत्र तु एकस्याप्यर्थे एकत्वान्वययोग्यतासत्त्वेपि एवं व्यक्तिद्वये द्वित्वान्वययोग्यतासत्त्वेपि असा
धुत्वादेव अनुशासनानन्तशिष्टत्वरूपासाधुत्वादेव अपदारादिशाह्लात्तत्र एकवचनद्विवचनेन भवत इत्य
र्थः इति व्युत्पत्तिवादे सुप्विभक्तिविवरणं॰ आख्यातैकवचनस्यासंख्यार्थकत्वे विवदंते निषेधानुसारिण इ
ति यत्र आख्याते एकवचनं तत्र तत्र स्त्रैवैकवचनं नियतं कर्तृप्रत्ययस्य ले कर्मप्रत्ययस्य लेन्तु तत्र एकत्वस्वार्थः
आख्यातार्थौ वेति विवदंते इत्यर्थः आख्यातादिबहुवचनयोः संख्यार्थकत्वमस्त्येव न विवादः चैत्रो मे १२९
त्रम्य गच्छतः सचैत्रश्च अहं च मैत्रमः इत्यत्र स्त्र्य द्विवचनबहुवचनयोः नियमादाख्यातमेव द्वित्वबहुत्ववाचकं न तु सुब्विभक्ति-
वीविके

त्यर्थः घटोऽस्तीत्यादौ स्वैकवचनादेवसंख्याबोधसंभवादिति· स्वैकवचनादेवानेकारणस्यानेकवचनस्य संख्या।
नोधकत्वव्यवच्छेदः चैत्रेण दृष्टो घट इत्यादौ आख्यातं विनापि स्वयाएकत्वबोधनात् तस्यानेकबोधकताया
स्वैकवचनस्यैकत्वबोधकताया आवश्यकत्वादित्यर्थः पंकतेन चैकवचनत्वेनेति· समाप्तेनैकवच
नत्वस्येति· आख्यातस्य च साधारणैकवचनत्वेनैकत्वे शक्तिरिति न आत्माश्रयान्योन्याश्रयादिदोषः एवं
मेव इति पक्तन इत्यर्थः तथ्य त्वङ्जन इति न्यायेनाह अस्त्वेवमिति तेन रूपेण· एकवचनत्वेन रूपेण
ति· एकवचनस्याप्येकत्वे शक्तिः तथापि तिङ्जन्यैकत्वोपस्थितेः शाब्दबोधे हेतुत्वे मानाभावा माना
भावमुपपादयति न हीति सामान्यत एकवचनज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितिं तेन न शाब्दबोधसंभवः एक
त्वशाब्दबोधसंभवो न हीत्यर्थः वस्तुतस्त्विति· एकत्वोपस्थितिं प्रति एकवचनज्ञानजन्यैकत्वोपस्थि
तित्वेन कारणत्वांगीकारे सतीत्यर्थः एकत्वे· अग्रहीतस्वपदवृत्तिकस्येत्युक्तेः स्वपदमेकत्वे घटादिप
दोपस्थाप्य घटादौ पदमेकत्वेन तस्मादि पदोपस्थाप्यैकत्वान्वयबोधप्रसंगः इतिपरन्तपरुषेणाघटः २

बु·टी·
१२७
127

त्तिग्रहं तं घटपदेशक्तिग्रहीताः घटपदोत्तरं सुपदस्यैकत्वे शक्तिग्रहीता पदाविनत्रापि एकत्वेऽर्थे शक्तिग्रहीतानस्य
पुंसः अनुपस्थाप्यैकत्वं परं घटे भासते घटेन भासते सुपस्थाप्यैकत्वं घटेऽपि भासेत अतः अत्ररूपैकवचनजन्यैकत्वोपस्थि
तिरूपकारणाभावात् तद्धारणाय सुपदत्वादिप्रकारकसुपदविशेष्यकज्ञानजन्यकर्मत्वोपस्थितित्वेनैव एकत्व
प्रकारकोपस्थितिं प्रकारणाभावात् तद्धारणाय सुपदत्वादिप्रकारकसुपदविशेष्यकज्ञानजन्यकर्मत्वोपस्थिति
त्वेनैव एकत्वप्रकारकघटादिशाब्दबोधं प्रति हेतुतासंभवाः तथा सति· एकत्वप्रकारकशाब्दबोधं प्रति सुपदत्वादि
प्रकारकज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितित्वेनैव कारणतांगीकारे सति घटादिपदोत्तरसुपदत्वरूपो व्य· आनुपूर्वी·
विशेषस्तद्व्याग्राः आकांक्षायाय ज्ञानं तत्तद्घटितानां पदानां पदीयैकत्वान्वयबोधस्य सामग्र्यां सुपदत्वादिप्र
कारकधीजन्योपस्थितेरंतर्भावान्नतादृशायनेनरनवकाशात् अंतर्भावादिसनेन आकांक्षाज्ञानकारण
तायैव निर्वाहे सुपदत्वादिप्रकारकधीजन्योपस्थितेः पृथक्कारणत्वाकल्पनलाघवं दर्शितम् तादृशापा
तेः एकत्वेऽ ग्रहीतसुपदवृत्तिकायस्य पुंसो घटदौ घटादिपदोत्तरामपदोपस्थ ॥ १२७

ध्येकत्वान्वयबोधापत्तेरनवकाशादित्यर्थः एवं चेत्तिङन्तोपस्थितत्वेन एकत्वशाब्दबोधे तत्तन्मानाभाव
इत्यर्थः पचतीति· नयोस्तृतीयाद्वितीययोः न वैयाकरणमते तत्र लकारेण कर्तृकर्मणोरभिधीयतां इति
तदनभिधानस्य कर्तृकर्मानभिधानस्य तृतीयानियामकतायाः कर्तृकर्मगतसंख्यानभिधाने तृतीया
द्वितीयानियामकता मास्ति त्वन्मते आह नैयायिकमते इति तदनभिधानस्य· कर्तृकर्मानभिधानस्य
तृतीयाद्वितीयानियामकत्वासंभवात् कर्तृकर्मगतसंख्यानभिधानमेव तृतीयादिनियामकं इत्या
ख्यानस्य संख्यावाचकत्वमावश्यकमितिभावः न त्वेकवचनत्वेन एकत्वावच्छिन्नशक्तिस्वीकारात्
चैत्रः पचतीत्यत्रेव चैत्रेण पच्यते इत्यत्राख्यातैकवचनेन चैत्रगतैकत्वाभिधानात्कर्त्रादिगत
संख्यानभिधानस्य कर्त्रादिवाचकपदोत्तरतृतीयादिनियामकत्वेन संभवं नीशंकते तेनचेतिसमाध
नेयत्नस्तु इत्यादिना चैत्रादिगतसंख्यानभिधायकत्वं· सकर्मके चैत्रेण पच्यते इत्यत्र किं नाम न हि चैत्रग
तैकत्वादिसंख्यानिष्ठाया शक्तिः रूपावृत्तिस्तदनिरूपकत्वं त्वाख्यातैकवचनस्य चैत्रगतैकत्वनिष्ठशक्तिनि

व्यु॰टी॰ रूपकत्वात् अपि तत्तद्विशेष्यकः चैत्रादिविशेष्यकः आख्यातार्थैकत्वसंख्याप्रकारकः चैत्रः पचतीति वाक्यज
१२८ न्यः शाब्दबोधस्तद्वत्कूलत्वं चैत्रेण पच्यत इति स्थलीयं तत्र चैत्रपदसमभिव्याहृतैकवचनेनवर्णितेदमेव
128 चैत्रादिगतसंख्यानभिधायकत्वं तथा च कर्त्रादिविशेष्यकः लकारार्थैकत्वसंख्याप्रकारकान्वयबोध
स्तज्जनको यो लकारादिस्तत्समभिव्याहृतकर्त्रादिवाचकचैत्रादिपदं तस्मात्तृतीयाद्योभवंति एवं कर्मवि
शेष्यकः आख्यातार्थैकत्वसंख्याप्रकारकः शाब्दबोधस्तज्जनकं तंडुलः पच्यते इति लकारादिः तदजन
कः तंडुलं पचतीति लकारादिः तत्समभिव्याहृतकर्मादिवाचकपदात् द्वितीया इति कर्त्तृकरणयोस्तृ
तीया कर्मणि द्वितीया इत्यनुशासनयोस्तात्पर्यं संख्याकालातिरिक्तार्थो भावना भावनान्वयिनि संख्यान्वय
इति नियमात् साक्षात्समवायसंबंधेन भावनान्वयी चैत्रः तंडुलं पचते तत्र प्रथमांतोपस्थाप्यश्चैत्रस्तत्रैव सं
ख्यान्वयः कृतिमानेकश्चैत्र इति शाब्दबोधात् चैत्रेण पच्यते तंडुल इत्यादौ परंपरया स्वप्रयोज्यव्यापारजन्यफलवत्
रूपपरंपरासंबंधेन तंडुलो भावनाविशेष्यस्तत्र स्वं चैत्रवृत्तिस्तज्जन्यो व्यापारः फूत्कारादिस्तज्जन्यं फलं विक्लित्तिस्त १२८

ष्टत्वं चैत्रनिष्ठभावनाजन्यफलशालीतंडुल इति बोधात् उपसंहरति· तस्मादिति तिवादेः संख्यान्वभिधायकत्वेक
र्तृकर्मणोस्तृतीयाद्वितीययोश्च वक्ष्यमाणानुपपत्तिरूपदोषोस्ति वोदेशेपि संख्याबोधकत्वमावश्यकमित्यर्थः न
नु कर्त्रादिनिष्ठसंख्याबोधोऽनुकूलकारादिसमभिव्याहृतकर्त्रादिवाचकपदात्तृतीयेत्यत्र कर्तृकरणयो
स्तृतीयेति तृतीयेति सूत्रनानर्थमित्युक्तं तत्र लकारादौ कर्त्रादिनिष्ठसंख्यान्वयबोधोऽनुकूलत्वंफ
लोपधायकत्वलक्षणं विवक्षितं तंडुलस्वरूपयोग्यत्वलक्षणं इति विकल्प्य दूषयति तत्र शोभनमिति·
तथाहीति आद्ये आह चैत्रः तंडुलं पचतीत्यत्र चैत्रादिरूपकर्तृविशेष्यकैकत्वप्रकारकान्वयबोधानुकूल
त्वं तिवेकवचनेऽस्ति कर्त्रादिनिष्ठसंख्यान्वयबोधोपधायकत्वं चैत्रेण तंडुलः पच्यते इत्यत्र तेरप्येक
वचनमस्ति इति चैत्रेणेति तृतीयापत्तिः यदि नाद्यबोधोपधायकज्ञानविषयत्वाभाववत्त्वं तदा या
दृशानिवादिज्ञानेन चैत्रः पचति तंडुलमिति तिवादिज्ञानेन सहकार्यन्तरविरहात् विवेकवचनमेकत्वा
न्वशाब्दमिति बोधजनकं प्रकारकं चैत्रविशेष्यकबोधकारणविघटकतया प्रतिबंधकं· विरहः सहका

बु·टी· यैर्नत्वं तद्विरहात्तद्बाधत्त्वानात्तत्ता दृशबोधो न जनितः पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति बोधो न जनितः तत्र नियेकत्व
वनज्ञानं एकत्वप्रकारकचैत्रविशेष्यकबोधरूपफलानुपधायकमिति तादृशबोधो यस्य यकज्ञानविषयक
१२९ त्वाभाववत्त्वरूपनियामकत्वान्न योगीबाधकालीनतिवादियोगी चैत्रेण तंडुलं पचतीति तृतीयायाप्तिरि
129 त्यर्थः द्वितीयमाह यदि चेति तादृशबोधस्वरूपयोग्यताज्ञानविषयित्वाभाव इति एकत्वप्रकारकचैत्रविशेष्य
कशाब्दबोधनिष्ठकार्यतानिरूपिताख्यातैकवचनत्वादिरूपकारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वप्रकारकज्ञानवि
षयत्वाभावस्तदा चैत्रेण तंडुलः पच्यते इति यत्रादि समभिव्याहृतात्मनेपदज्ञानस्यापि तादृशबोधस्वरू
पयोग्यत्वात् एकत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वाभावसत्त्वाच्चैत्रेण तंडुलः पच्यते इति यत्रादि समभिव्याहृतात्म
नेपदज्ञानस्यापि तादृशबोधस्वरूपयोग्यत्वात् एकत्वप्रकारकचैत्रविशेष्यकशाब्दत्वनिरूपिताख्यातैकवच
नत्वनिष्ठत्वे तत्त्वादिप्रकारकज्ञानस्वरूपं स्वरूपयोग्यत्वात्तं तद्विषयतिवाख्यातस्यैवास्ति इंतिवादेनैसंख्याबोध १२९
कत्वमिति भावः शंकते नन्वथेति चैत्रविशेष्यकैकत्वप्रकारकत्वान्वयबोधं विना वह्निं न यति चैत्र यत्समभिव्याहृततिवा

दिविषयकज्ञानत्वेन हेतुताऽऽह तिकर्त्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकं
विषयित्वं चैत्रपदसमभिव्याहृततिवादिविषयकज्ञाननिष्ठं निरूपकत्वं चैत्रः तण्डुलं पचतीति पदेऽप्यसि
द्धं· चैत्रेण तण्डुलः पच्यते इत्यत्र ते पदे तादृशविषयतानिरूपकत्वं न देवतादृशबोधानुकूलत्वं कर्त्रा
दिनिष्ठसंख्यान्वयबोधानुकूलत्वं· तण्डुलः चैत्रेण पच्यते इत्यत्र ते पदे स्तीति कर्त्रादिविशेष्यकसंख्यान्व
यः बोधे जनककलकारादिसमभिव्याहृतकर्त्रादिवाचकचैत्रपदात्तृतीयोपपत्तिरित्यर्थः चैत्रः पच
तीत्यादिवाक्यघटकतिवादिज्ञाननिष्ठा तिवादिनिष्ठविषयतानिरूपितविषयिता चैत्रादिविशेष्यकप्रकार
संख्याप्रकारकान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदिकेति तादृशान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नं
प्रति चैत्रादिविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति चैत्रादिपदसमभिव्याहृतसिवादिपद
ज्ञानस्य हेतुत्वात् चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादिवाक्ये तेत्यादिपदनिरूपिततिवादिपदज्ञाननिष्ठविषयिताया
नतादृशी· न च चैत्रादिविशेष्यकेकत्वरूपसंख्याप्रकारकान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदि

व्यु॰टी॰ काचैत्रादिपदसमभिव्याहृतानां तादृशपदज्ञानत्वेन। तिबादिपदज्ञानत्वेन। तादृशान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति चै
१२॰ त्रादिविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति च हेतुत्वादित्यर्थः। सिद्धान्तिशंकते नचेति चैत्रः पच्यते इत्यादौ चैत्रवि
130 शेष्यकाख्यातार्थसंख्याप्रकारकान्वयबोधोन्यत्र चैत्रसमभिव्याहृतं तयादिपदज्ञानत्वेनापि तादृशान्वयबुद्धित्वावच्छि
न्नं प्रति चैत्रविशेष्यकाख्यातार्थप्रकारकान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुतानास्तीति। चैत्रेण पच्यते इत्यादिवाक्यज
न्यकीभूततयादिपदविषयितापि तादृश्येव। तयादिपदनिरूपिततयादिपदज्ञाननिष्ठाविषयितापि चैत्रादिवि
शेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदककोटिनिविष्टेति तादृशपेत्वमपर्थ्यः। तथा च सर्वमव्या
ख्यानं कर्त्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयितानिरूपकमे
व कर्तृपदोत्तरवर्तीयाप्रयोजकं तादृशविषयितानिरूपकमाख्यातमेवाप्रसिद्धमिति। कर्त्रीविशेष्यकसंख्या
न्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयितानिरूपकाख्यातसमभिव्याहृतकर्त्रादिवा
चकपदोत्तरवर्तीयादयः कथमन्यथा तदुत्तरनत्रेणपच्यते तंडुलः इत्यत्रापि चैत्रः पच्यते तंडुलः इति शंकायां समाधत्ते चैत्रेण प १२॰
च्यते चैत्रः

पच्यते इत्यादिवाक्यात् चैत्रादिविशेष्यकभावनाप्रकारकान्वयबोधस्य एवं चैत्रादिविशेष्यकसंख्याप्रकारका
न्वयबोधस्य चानुदयात् तद्विशेष्यकतदुभयान्वयबोधे चैत्रविशेष्यकभावनासंख्योभयप्रकारकशाब्दबोधे
प्रथमान्तचैत्रादिपदसमभिव्याहृतशवादिविकरणोत्तरं यत् चैत्रः पचति चैत्रः पचतीत्यत्रातितयादि
तत्तदाख्यातपदं तज्ज्ञानत्वेन हेतुत्वात् चैत्रेण पच्यते तंडुल इत्यादिवाक्यघटकतयादिपदानां तादृशस
मभिव्याहारादिशून्यतया प्रथमांतचैत्रादिपदसमभिव्याहृतशिवादिविकरणोत्तरत्वरूपसमभिव्या
हारादिशून्यतया तद्विषयितायाः चैत्रेण पच्यते तंडुल इत्येतद्वाक्यघटकतयादिनिरूपितयगादित्वान्
निष्ठविषयितायाः अतादृशत्वात् चैत्रादिविशेष्यसंख्याप्रकारकान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपि
तजनकतावच्छेदकत्वात् तथाच चैत्रः पच्यते इत्यादिप्रयोगे तदाख्यातस्य चैत्रविशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धिनि
रूपितजनकतावच्छेदकविषयितानिरूपकत्वात् तत्समभिव्याहृतकर्तृपदे तृतीयैव साधीति चैत्रेण पच्यते
इत्येव भवति न तु चैत्रः पच्यते इति भावः चैत्रः पच्यते इत्यादिनप्राप्तप्रथमान्तेतीया द्वितीययोरप्रसक्त्याविरहसत्त्वतः

व्यु.दी.
१३१
131

र्यं कार्यत्वः चैत्रः पचति तंडुलमिति लकारः कर्तृत्वस्य परत्वेन तत्र चैत्रविशेष्यकबोधात् एवं तंडुलः पच्यते इति कर्मण्याख्या
तलकारः न तत्र तंडुलविशेष्यकबोधः यतः प्रथमांतचैत्रतंडुलादिपदसमभिव्याहृतस्यैव तत्तदाख्यातानां चैत्रादि
विशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयित्वनिरूपकत्वात् तृतीयाद्वि
तीययोरप्रसक्तौ ईदृशविषयित्वानिरूपकत्वेन आख्यातपदसमभिव्याहृतचैत्रतंडुलादिपदत्वं प्रथमायां नियाम
कमिति चैत्रः पच्यते तंडुल इति प्रथमांततंडुलकर्तृकर्मणोः प्रयोगः स्यादिति चेत् चैत्रादिविशेष्यकसंख्याप्रका
रकान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकविषयित्वानिरूपकाख्यातसमभिव्याहृतचैत्रपदत्वं तृतीयाप्रयोज
कमेवमीदृशविषयित्वानिरूपकाख्यातपदसमभिव्याहृततंडुलपदत्वं द्वितीयाप्रयोजकमिति पूर्वमावे
दितमेव तदभावाच्चैत्रः पच्यते तंडुल इत्युभयत्र कर्तृकर्मणोः प्रथमास्यादिति भावः चैत्रः पच्यते तंडुल
इत्यत्र चैत्रतंडुलोभयविशेष्यकैकत्वसंख्याप्रकारकान्वयबोधाजनकसमभिव्याहारः प्रथमांतचैत्रतं
डुलपदसमभिव्याहृतस्य प्रत्ययांतस्य च समभिव्याहारः ते इत्याख्यातपदोपस्थापकसमभिव्याहृतस्य १५

समभिव्याहृतत्तेऽन्याख्यातपदस्यानत्वेन चैत्रतंडुलविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबुद्धिनावच्छिन्नहेतुता
त् चैत्रः पचति तंडुलं इत्यत्र चैत्रतंडुलोभयविशेष्यकाख्यातार्थसंख्याप्रकारकान्वयः बोधोपपत्तिकः प्रथमान्त
चैत्रतंडुलपदसमभिव्याहृतस्य मेत्यर्थान्तपचधातुसमभिव्याहारस्ते प्रत्यये स्ति तज्ज्ञानकारणात्तानन्ति
ष्ठायाविषयितायानिरूपकता संबंधेन प्रत्ययेसत्त्वेन विषयितानिरूपकाख्यातसमभिव्याहृतसमभि
व्याहृतचैत्रादिकर्तृपदात्तृतीयाप्रवंताहृशविषयितानिरूपकाख्यातपदसमभिव्याहृततंडुलपदात् द्वि
तीयार्थत्वविषयित्वनिरूपकाख्यातसमभिव्याहृतकर्तृकर्मणोस्तृतीयाद्वितीययोरप्रसक्तावपीतिशंका
यां समाधानमाह तादृशवाक्यात्पत्राः प्रयुंजते इति प्रयोगे हेतुमाह कर्त्रादिसाकांक्षसमवायसंबंधेन
भावनाविशेष्यकान्वयबोधस्य एवं कर्मणि आख्यातार्थभावनायाः स्वप्रयोज्यस्वप्रयोज्यव्यापारजन्यफल
वत्त्वसंबंधेन भावनाविशेषणकान्वयबोधस्य च युगपज्जनकतायामानस्य व्युत्पन्नतया तादृशवाक्यात्
चैत्रः पचति तंडुलं इति वाक्यात् चैत्रतंडुलोभयविशेष्यकान्वयबोधासंभवात् न चैत्रः पचति तंडुलः इति व्युत्पन्नाः

व्यु·टी· प्रयुंजते इत्यर्थः शंकते नचाकांक्षायोग्यतादेसत्तात्कथं न चैत्रः पचति तंडुल इति प्रयोग इति वाच्यमिति. समा
१२२ धत्ते अत्रगमेति अत्रगमाद्यपर्याप्त्यभावेन एकविधान्वयबोधे चैत्रविशेष्यकपचते इत्याख्यातार्थकत्वप्रकारक
132 बोधे अत्रमतियान्वयबोधसामग्र्यास्तंडुलविशेष्यकपचते इत्याख्यातार्थसंख्याप्रकारकान्वयबोधसामग्र्याः
प्रथमान्ततंडुलपदसमभिव्याहृतपचते इत्यादितया न योग्यताकांक्षातात्पर्यज्ञानादिरूपायाः तद्बोधकसामग्री
घटकतात्पर्यज्ञानस्य बालादावभावात्प्रतिबंधकतायोगात् एवं तंडुलविशेष्यकाख्यातार्थसंख्याप्रकारकान्वयबोधे प्र
थमान्तचैत्रपदसमभिव्याहृतपचते इत्याख्यातपदजन्योपस्थितिघटितयोग्यताज्ञानादिसामग्र्याः प्रथमान्त
चैत्रपदसमभिव्याहृतपचते इत्याख्यातपदं चैत्रविशेष्यसंख्याप्रकारकान्वयबोधं जनयतु इति तात्पर्यज्ञानस्य
बालादावप्रतिबंधकतोपगमात् परस्परप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावोपगमात्संदेहो यस्तु दन्यायेन सत्प्रतिपक्ष
स्थलीयानुमितिवत् चैत्रतंडुलोभयविशेष्यकपचते इत्याख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधानुदयादिति भावः
शंकते नन्वेवं तंडुलः पच्यते चैत्रेणेति कर्माख्याते तंडुलं पचति चैत्र इति कर्त्राख्याते वाक्यद्वयविषयकसमूहालंबनदशायां १२२

अपिचैत्र

विशेष्यकतण्डुलविशेष्यकोभयविधान्वयापत्तिः चैत्रविशेष्यकशाब्दबोधे तण्डुलविशेष्यकशाब्दसामग्र्याः एवं
तण्डुलविशेष्यकशाब्दबोधे चैत्रविशेष्यकशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वादिति भावः पूर्वपक्षी समाधत्ते तादृशै
कविधान्वयबोधे इति मन्मते तण्डुलपदसमभिव्याहृतपच्यतेइत्याख्यातजन्यतण्डुलविशेष्यकसंख्या
प्रकारकान्वयबोधे तादृशान्यविधान्वयबोधप्रयोजकत्वेन मन्मते चैत्रपदसमभिव्याहृतपच्यतेइत्याख्या
तजन्यचैत्रविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधप्रयोजकमिदमाख्यातं चैत्रः पच्यते तण्डुलइत्येतद्वाक्यघटकं
पच्यतेइत्याख्यातपदं तादृशान्यविधान्वयबोधपरत्वेन गृह्यमाणमेव तथाविधमाख्यातं पच्यतेइत्याख्या
तं तादृशाख्यातं धर्मिकमेव चैत्रविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधपरत्वज्ञानं मत्कृतान्वयबोधपरत्वज्ञा
नं तत्सत्त्वे तादृशैकविधान्वयबोधे हेतुत्वं नास्ति अपि तु तादृशैकविधान्वयबोधे तण्डुलः पच्यते चैत्रेणेत्यत्र
तण्डुलविशेष्यकाख्यातार्थसंख्याप्रकारकान्वयबोधे तादृशचैत्रविशेष्यकाख्यातार्थसंख्याप्रकारकः अन्यवि
धः तण्डुलान्यचैत्रविशेष्यकोबोधस्तत्परत्वे गृह्यमाणं तण्डुलं पच्यते चैत्र इति कर्त्राख्यातं अगृह्यमाणं पुनस्तण्डुलः

व्यु॰ टी॰ पच्यते चैत्रेणेति कर्माख्यातं तथाविधमाख्यातं तद्धर्मिकं यत्प्रकृत्यान्वयबोधपरत्वत्वानं तंडुलः पच्यते चैत्रेणेति क
१३२ र्माख्यातं तंडुलविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधपरमिति तानं·प्रकृत्यान्वयबोधपरत्वाज्ज्ञातं तत्र स्वत्वानस्वतादृशे
133 कविधान्वयबोधे तंडुलविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधे हेतुतया चैत्रः पच्यते तंडुलइत्यादिवाक्यात्तंडुल
चैत्रोभयविशेष्यकतादृशाद्विविधान्वयबोधवारणाय स्पष्टाकयत्वादिति चैत्रः पच्यते तंडुलइत्यत्रैकमेवप
दमिति इत्याख्यातं चैत्रविशेष्यसंख्याप्रकारकान्वयबोधपरत्वेन ग्रहमाणमिति: नादृशोकविधान्वयबोधपरत्वेन ग्र
हमाणंभवति अथ च चैत्रान्यतंडुलविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधपरत्वेन ग्रहमाणमिति तादृशान्व
यान्वयबोधपरत्वेनापि ग्रहमाणंनभवंति इत्यग्रहमाणतथाविधाख्यातधर्मिकप्रकृत्यानुपबोधपरत्वत्तान
त्रूपहेतुभावात् चैत्रः पच्यते कर्माख्यातंतंडुलविशेष्यकसं तंडुल इतिनभवतिभवति च तंडुलः पच्यते चैत्रे
णेति तंडुलं पचति चैत्र इति समूहलंतज्ञानमपि शाब्दधीतंडुलः पच्यते कर्माख्यातं तंडुलविशेष्यकसंख्याप्रकार
कान्वयबोधपरत्वेन ग्रहमाणे तत्कर्माख्यातं चैत्रविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधपरत्वेन ग्रहमाणंनभवति किंतु तंडुले ७१

कर्त्राख्यातमेव तंडुलाम्पचैत्रविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधपरत्वे तत्समाणमिति कारणाभावाच्चैत्रः पच
ते तंडुलमिति न भवति भवति च तंडुलः पच्यते चैत्रेण तंडुलं पचतीति चैत्रकारणत्वात् दर्शनवाक्यात् तंडुलः
पच्यते चैत्रेण तंडुलं पचते चैत्र इति वाक्यात्तदुपपादनस्य तंडुलविशेष्यकचैत्रविशेष्यकबोधोपपादनस्या
वश्यकत्वादित्यर्थः । शंकते नवेति तत्र संख्यानभिधानस्यान्तरीयाद्वितीयानियामकत्वे इति चैत्रविशेष्यकसंख्या
प्रकारकबोधजनकतावच्छेदकविधयित्वानिरूपकाख्यातसमभिव्याहाररूपस्य संख्यानभिधानस्यान्तरीया
द्वितीयानियामकत्वे चैत्रेण स्वं दृश्यते इत्यत्र स्वपदार्थे चैत्ररूपकर्त्तान द्विशेष्यकसंख्याप्रकारकबोधजनक
तावच्छेदकविधयित्वनिरूपकदृश्यते इत्याख्यातसमभिव्याहारस्य चैत्रपदे सत्त्वेन तृतीयाऽनुपपत्तिः एवं चैत्रः
स्वं पश्यतीत्यत्र स्वपदार्थे चैत्रादिविशेष्यकसंख्याप्रकारकबोधजनकतावच्छेदकविधयित्वनिरूपकपश्य
तीत्याख्यातेन समभिव्याहारस्य कर्मवाचकत्वपदे सत्त्वेन द्वितीयानुपपत्तिरित्यर्थः । कर्त्रादिविशेष्यकेति चैत्रेण
स्वं दृश्यते इत्यत्र कर्त्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबोधौपयिकाकांक्षास्वपदोत्तरदृशधातूत्तरतेप्रत्ययादिसमभिव्याहार

रूपा चैत्रपदनिष्ठाजन्यतातीयं तज्ज्ञाननिष्ठं यत्विषयितेतन्निरूपकत्वस्य तत्राख्याते चैत्रेणासं दृश्यते इत्याख्याते सत्वात्
एवं च तादृशविषयितानिरूपिकाख्यातसमभिव्याहृतत्वरूपानभिधानस्य चैत्रपदे सत्वेन तृतीयानुपपत्तिरित्यर्थः
एवं चैत्रः स्वं पश्यतीत्यत्र स्वपदार्थचैत्रविशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धिजनकं चैत्रपदसमभिव्याहृतपश्यतीत्याख्यातस
मभिव्याहारज्ञानेन तन्निष्ठविषयितानिरूपकमेव पश्यतीत्याख्यातमिति तादृशविषयितानिरूपकाख्यातसम
भिव्याहाररूपस्यानभिधानस्य स्वपदे असत्वात् चैत्रः स्वं पश्यतीत्यत्र द्वितीयानुपपत्तिः समाधेयेत कर्त्रादिपरेति
चैत्रेणाश्वं दृश्यते इत्यत्र कर्त्रादिपरं यत्पदं चैत्रपदं दृश्यते इत्याख्यातपदं च तयोः समभिव्याहारः संख्यान्वयबुद्धि
त्वावच्छिन्नप्रयोजकविषयितानिरूपक इति तत्पदोत्तरं चैत्रपदोत्तरं तृतीयारूपविभक्तिरिति कर्त्रादिपरस्व
पदाख्यातपदयोः समभिव्याहारः संख्याप्रकारकस्वविशेष्यकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रयोजकं यत् विषयित्वं तन्निरू
पकस्तत्पदोत्तरं स्वपदोत्तरं तृतीयाविभक्तिर्न भवति किंतु स्वपदोत्तरं प्रथमैव भवति इत्यं तदुपपादयति प्रथमा
स्थले इति चैत्रेणाश्वं दृश्यते इत्यत्र चैत्रपदं स्वपदं तस्य दृश्यते इत्याख्यातपदं तस्य च परस्परसमभिव्या ।

हारः तस्यैव तद्विशेष्यकस्वविशेष्यकसंख्यान्वयबोधप्रयोजकतया चैत्रपदात्तृतीयानुपपत्त्यनवकाशात् चैत्रेणं
स्वं हस्यते इत्यत्र चैत्रपदाख्यातपदयोः समभिव्याहारः संख्यान्वयबुद्धितावच्छिन्नप्रयोजकविषयित्वाति रूपकप
वेति चैत्रेणेति तृतीयोपपत्तिरित्यर्थः द्वितीये च चैत्रः स्वं पश्यतीत्य वचनस्य देवपदं यत् चैत्रपदं पश्यतीत्याख्यात
पदं च तयोः स्वपरचैत्रपदाख्यातपदयोः समभिव्याहारस्यैव चैत्रविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधप्रयोजक
तया स्वपदाद्वितीयानुपपत्त्यनवकाशादिति भावः अयेत्यारभ्य तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्त्यनवकाशादीत्य
न्तः सर्वपदत्रयेभ्यः तत्र समायातेनेव क्रमारभटीमास्वयति अनभिहितेत्यनुत्पकारेकर्तृकर्मणोस्तृतीयाच
नुशासनस्य किं फलमिति तावद्विवेकव्यं चैत्रः पचति तण्डुलः पच्यते चैत्रतण्डुलपदाभ्यां तृतीयाद्विती
ययोरप्रयोगः प्रयोगः प्रयोजनमिति चेन्न तन्न हि किंचिदप्रयोजकं प्रयोगाप्रयोगयोर्वा मणिमन्त्रादिन्यायेन तादृशानुशा
सनस्य कर्तृकर्मणोस्तृतीयेत्यनुशासनस्य तथाविधप्रयोगाविरोधिता तृतीयाद्वितीययोः प्रयोगविरोधिताः
यथा प्रतिबन्धकमणेर्दाहाभावः फलेऽस्मिन्के दाहे प्रतिमणिः प्रतिबन्धकः इत्यर्थो लभ्यते तथानुशासनेस्यन्

वृ॰टी
१३५
135

तीयाद्वितीयाप्रयोगाभावःप्रयोजनमित्युक्तेऽनुशासनेनतृतीयाद्वितीयाप्रयोगेप्रतिबंधकमित्यर्थः प्रतीयतेसच्चवसंभ
वतिस्वरूपतोऽनुशासनसत्वेपिचैत्रेणतंडुलमितितृतीयाद्वितीयाप्रयोगसंभवेनप्रतिबंधकत्वायोगाद्व्यभिचारात्
येनविरोधित्वेनतदाभावः तृतीयाद्वितीयाप्रयोगाभावःतत्प्रयुक्तोऽनुशासनेनप्रयुक्तःस्यात्नचैवंसंभवतिनत्वे
वंविरोधित्वंसंभवतिअनुशासनसत्वेपितृतीयाप्रयोगसंभवात्अनुशासनइदंफलेनसंभवतीतिव्यर्थमनुशास
नमितिभावः अनुशासनस्यप्रयोजनांतरमाशंकांवेडपतिपचतिपचतेइत्यादौक्रियायोगेकर्तृकर्मवाचकपदा
नंतरेणतृतीयाद्वितीययोरसाधुत्वस्यप्रतिपत्तिःप्रयोजनमेनमनुशासनस्येतिचेन्नअसाधुत्वपदार्थविवरणात्
तत्कर्तृत्वेनतत्कर्मत्वादिति पचतीत्यत्रपाककर्तृत्ववोधौपयिकाकांक्षाप्रथमायामेवास्तितृतीयायांतुपाककर्तृत्वा
दिवोधौपयिकाकांक्षारहितमस्तीतितदेवासाधुत्वं चैत्रःपचतीतिप्रयोगादितिभावः एवंपच्यतेऽन्यत्रपाकक
र्मत्ववोधौपयिकाकांक्षाप्रथमायामेवास्तिचैत्रेणतंडुलःपच्यतेइतिप्रयोगात्द्वितीयायांतुपाककर्मत्ववोधौ
पयिकाकांक्षारहितस्वरूपमसाधुत्वमस्तितंडुलंपच्यतेइत्यप्रयोगात् इतिचेन्नहिउक्तनियमपरतयापि

१६९

नैमित्तस्तल्लाभ इति कर्तृकर्मणोस्तत्तज्ज्ञानीयेष्वनुशासनस्य उक्तनियमपरत्वे यापि कर्त्रादिपरयत्पदोप
तपदयोः समभिव्याहारः संख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नप्रयोजकविषयिताभ्यानिरूपकत्वसम्पादनत्वं तृतीया
दिविभक्तिविशिष्टनियमपरत्वापि ततः कर्तृकर्मणोरिति सूत्रात्तल्लाभः पचति पच्यते इत्यत्र क
र्तृकर्मणोस्तृतीयाद्वितीययोः साधुत्वलाभस्य सर्वः तृतीयाद्वितीययोः साधुत्वलाभाभावेऽप्रमादय
त्रिप्रथमान्तेत्यादिना प्रथमान्तं चैत्रपदं प्रथमान्तं तण्डुलादिपदं चैत्रः पचति तण्डुलः पच्यते इति तत्तदाख्या
तपदेनयोः परस्परसमभिव्याहारस्यैव चैत्रविशेष्यकतण्डुलविशेष्यकपचति पच्यते इति तत्तदाख्यातार्थकत्वप्रका
रकान्वयबोधप्रयोजकतया चैत्रेण पचति तण्डुलं पच्यते इत्यादिवाक्यघटकचैत्रतण्डुलादिपदानि वादिपद इति वादिय
दयोः समभिव्याहारस्य तथात्वेन चैत्रतण्डुलविशेष्यकतत्तदाख्याततदाख्यातार्थसंख्याप्रकारकान्वयबोधा
प्रयोजकत्वेन चैत्रेण पचति तण्डुलं पच्यते इत्येतद्वाक्यघटकत्वतृतीयाद्वितीययोः साधुत्वस्य उक्तनियमावच्छे
घत्वात् कर्त्रादिपरयत्पदाख्यातपदयोः समभिव्याहारः संख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नप्रयोजकविषयिताति

१६५

व्यु॰टी
१३८
136

रूपकस्तत्परेतरं तृतीयादिविभक्तिरिति नियमवाक्यात् पचतीत्यत्र कर्त्तरि तृतीयानसाध्वी नेह लं पच्यते इत्यत्र कर्म
णि द्वितीयानसाध्वीत्यर्थौ न प्रतीयते इति भावः रूपणमुपसंहरति तस्मादिति तस्मात् आख्यातेन कर्तृकर्म
गतसंख्यानभिधानस्य तृतीयाद्वितीयानियामकत्वासंभवात् संख्याभाक्साधारणकर्तृत्वकर्मत्वयोः कर्तृक
र्मवाचकपदसमभिव्याहृतलकृतद्धितसमासैरनभिधानमेव तृतीयानियामकं न तु कर्तृकर्मसंख्याना
भिधानमित्यर्थः चैत्रः पचतीत्यत्र संख्याकर्मकर्तृत्वे ज्ञानातीत्यत्र गौणं कर्तृत्वं पच्यते तण्डुल इत्यत्र संख्या
कर्मत्वं ज्ञापते वट इत्यादौ गौणं कर्मत्वं वाच्यं शिरोमणिभिरेव व्रतिभेदे विहितः इति लादिना कर्तृत्वक
र्मत्वयोरनभिधानमेव तृतीयाद्वितीयानियामकमित्यत्रैव निर्भरो मुख्यत्वानामपि स्थापितमिति मित्यर्थः सु
त्रैवेत्येवकारेण संख्यानभिधानस्य तृतीयाद्वितीयानियामकत्वव्यवच्छेदः कृत्तः लादीतीनदंनभिधायकत्वं च कर्तृ
त्वकर्मत्वानभिधायकत्वं च न तद्वाचकत्वेन कर्तृकर्मत्वावाचकत्वं तद्विशिष्टस्यैव रूपकत्वं वा कर्तृत्वकर्मत्वति
ष्ठा किल तेषामतरूपस्यानियामकत्वं वा आख्यातसामान्यस्यापि आख्यातत्वेन रूपेण आख्यातत्वस्यानुगते

त्वादाह॰ तत्वादिनावाकर्तृत्वादिनिष्ठशक्तिलक्षणानिरूपकत्वात्कर्तृत्वानभिधायकाख्यातस्यैवाप्रसिद्धेर्लीदी
नाकर्तृत्वकर्मत्वावाचकरूपकर्तृत्वकर्मत्वावाचनभिधायकत्वंनसंभवतीत्यर्थः तच्छाब्दबोधौपयिकाकांक्षास्
त्यत्वमेवतदिति कर्तृत्वादिविषयकशाब्दबोधौपयिकाकांक्षापचतिपचतिपचतेइत्यत्राख्याते ऽस्तिनतुच्छून्य
त्वंचैत्रेणपच्यतेइत्याख्यातेऽस्ति तदेवनतत्कर्तृत्वकर्मत्वानभिधायकत्वंचैत्रेणपच्यतेइत्याख्यातेनहेवत्वीया
द्वितीयातिरिक्तामकमित्यर्थः तच्छाब्दबोधौपयिकांक्षाशून्यत्वमेवतदिदंचइत्यापितेत्यनेनात्विति चैत्रेणप
च्यतेतंडुलइत्यादावाख्यातस्यकर्तृत्वादिवाचकत्वेपीति आख्यातत्वेनाख्यातस्यकर्तृत्वादिवाचकत्वेकर्तृ
त्वादिवाचकत्वरूपकर्तृत्वाद्यनभिधायकत्वाभावसूचितः तथापितच्छाब्दबोधप्रयोजकाकांक्षाराहित्यमेव
कर्तृत्वाद्यनभिधायकत्वं कर्तृत्वादिविषयकशाब्दप्रयोजिकाकांक्षापचतिपच तेइत्यत्रेनेत्रमयादौवर्तते त
च्छून्यत्वंचैत्रेणपच्यतेइत्याख्यातेचैत्रविशेष्यकाख्यातार्थप्रकारकबोधानुदयात् तत्राख्यातत्वमेवचैत्रेणपच्यतेइत्या
ख्याते:ऽस्त्येवतथाचतच्छाब्दप्रयोजकाकांक्षाराहित्यरूपकर्तृत्वाद्यनभिधानस्यख्यातत्वेयोपपत्तिरित्यर्थः चैत्र।

व्यु॰टी
१३७
137

पदोत्तरतृतीयया कर्तृत्वादिविषयकबोधसंभवात् तत्र चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्याख्याते तादृशाकांक्षाया: कर्तृत्वशाब्दबो
धजनकाकांक्षापाश्रकत्वस्य नानतृतीययैव कर्तृत्वविषयकशाब्दबोधप्रति वीहे पच्यते इत्याख्यातस्य कारणतानकल्पने
इतिभावः चैत्रेण पच्यते इत्यादौ तृतीयानुपपत्तेरिति कर्तृत्वादिविषयकशाब्दबोधप्रयोजकाकांक्षाविरहे चैत्रेण प
च्यते इति कर्माख्यातस्थले उक्ताकांक्षाराहित्यरूपकर्तृत्ववाचकमभिधायकत्वं तृतीयादिपामकेनास्तीति तृतीयानुपप
त्तेरित्यर्थः पच्यते चैत्र इत्यादितः चैत्रादौ पाककृतेः पचे चैत्र इत्यादौ रहितात्केवलात् पच्यते इत्यादितः स्वसमभिव्याहृतवि
शेष्यवाचकपदस्याः कृतेर्बोधात्तादृशाख्यातपदतो: कर्मणि कर्तरि च तुल्यतया पच्यते इत्याख्यातयोर्वारान्तरवी
विशेषणरूपाकांक्षाया अकर्तरीव कर्मण्यपि प्रत्यये कृतिबोधोपयिकत्वात् कर्तृत्वप्रकारकशाब्दप्र
योजककोटौ निवेशनीयत्वात् उक्ताकांक्षाराहित्यरूपकर्तृत्वानभिधानस्य तृतीयाप्रयोजकस्याभावात् तृ
तीयानुपपत्तेरित्यर्थः शोकत्वेन चेति चैत्रः पच्यते इति प्रयोगं तु चैत्रपदसमभिव्याहारादे
व कृतिबोध इति प्रयोगं तु चैत्रपदसमभिव्याहार एव पच्यते इत्यत्र विवक्षितः समभिव्याहाररूपा

कांक्षैव कर्तृत्वविषयकशाब्दबोधप्रयोजकाकांक्षात्र विवक्षिता तादृशाकांक्षाराहित्यं चैत्रेण पच्यते इत्याख्याते ऽस्तीति तृती
योपपद्यते इति भावः प्रकृते चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र प्रकृत्यर्थव्यवहितोत्तरत्वरूपान्वयबोधरूपाकांक्षाने प्रत्यये
ऽस्ती सा च न विवक्षिता इति तादृशाकांक्षाराहित्यरूपतृतीयाप्रयोजकाभावे ऽपि प्रथमान्तचैत्रपदसमभिव्या
हाररूपाकांक्षाराहित्यरूपतृतीयाप्रयोजकस्य सत्त्वात् चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र तृतीयोपपद्यते इति भावः
चैत्रेणेति तृतीयान्तपदसमभिव्याहारस्थले कर्तृत्वप्रकारकशाब्दानुदयात् तृतीयान्तपदसमभिव्याहार
रूपाकांक्षा विवक्षणीयेति भावः एवं च तृतीयान्तपदानिरूपितोक्तदोषानालीढार्थः तथा सति चैत्रेण पच्य
ते इत्यादावपि तृतीयायाः साधुतापत्तेरिति कर्तृत्वप्रकारकबोधो यादृशसमभिव्याहाराज्जायते तादृशसम
भिव्याहाररूपाकांक्षा विवक्षणीया तादृशसमभिव्याहारश्च प्रथमान्तचैत्रपदसमभिव्याहाररूप एव न तु तृतीया
न्तचैत्रपदसमभिव्याहारः एवं च कर्तृत्वप्रकारकशाब्दबोधप्रयोजकप्रथमान्तचैत्रसमभिव्याहाराज्जायते तादृश
समभिव्याहाररूपाकांक्षा विवक्षणीया तादृशसमभिव्याहारश्च प्रथमान्तचैत्रपदसमभिव्याहाररूप एव न तु तृतीया

नचैत्रपदसमभिव्याहारः एवंचकर्तृत्वप्रकारकशाब्दबोधप्रयोजकश्रममांतचैत्रसमभिव्याहाररूपाकांक्षारहि
तस्वरूपतृतीयाप्रयोजककर्तृत्वानभिधानरूपकारणस्यपचतीत्याख्यातेसत्वाच्चैत्रेणपचेतीत्यादावपितृती
यायाःसाधुतापत्तेरित्यर्थः।तादृशेतितृतीयानचैत्रपदेपचतीत्याख्यातपदसमभिव्याहारस्यकृतिप्रकारकै
बोधंनौपयिकत्वात् कृतिबोधौपयिकश्रममांतचैत्रपदसमभिव्याहाररूपाकांक्षापरिहितस्वरूपकर्तृत्वानभिधा
नेरूपकारणसत्वाच्चैत्रेणपचतीतितृतीयासाधुतापत्तेरित्यर्थः।चैत्रेणविशेष्यतेमैत्रइत्यादौतृतीयानुपपत्ते
श्च विशेष्यतेमैत्रइत्यादितः कृतिबोधानादृशाख्यातपदमैत्रपदयोःसमभिव्याहारस्यकृतिबोधौपयिकत्वादितिम
लेविशेषणेचैत्रेइकर्तृप्रत्ययस्थलेकर्तृत्वबोधप्रयोजकश्रममांतचैत्रपदविशेष्यतेइत्याख्यातपदसमभिव्या
हाररूपाकांक्षासाहित्यमेव चैत्रेणमैत्रोविशेष्यतेइतिकर्माख्यातपदेस्तीतितादृशाकांक्षापरिहितस्वरूपा
कर्तृत्वानभिधानरूपकारणाभावात्तृतीयानस्यादित्यर्थः।किंचिति ततोत्पर्यसुस्वत्वमेवकर्तृत्वात्तात्पर्य
सुस्वत्वमेवकर्तृत्वानभिधायकत्वमाख्यातेनयथाचचैत्रेणपच्यतेइत्यादावाख्यातस्यकर्तृ ॥

तात्पर्यंप्रथमासाधुस्तृतीयात्वसाधुरेव॰ एवंकर्तृत्वातात्पर्यमत्वाच्चैत्रेणपचतीत्यत्रतृतीयायाअसाधुत्वेपिकर्तृत्व
रूपाख्यातार्थाविवक्षायांतृतीयायाःसाधुत्वापादनेपिचैत्रेणपचतीप्रयोगाभावःपरस्मैपदासाधुत्वादेवसमर्थ-
नीयः शेषात्कर्तरिपरस्मैपदमित्यनुशासनात् तिप्वाडि॰ त्वस्वरितेत्वनिमित्तहानाद्धातोःकर्तरिकर्तृत्वविवक्षा
यांपरस्मैपदमितितत्तदर्थात्कस्याविवक्षायांपरस्मैपदमसाधीत्यर्थः परस्मैपदासाधुत्वंचधात्वर्थविशेष्यस्यप्र
त्ययेनाविवक्षणेभावकर्मणोरितिसूत्रेणात्मनेपदनियमानात्इतिभावकर्मणोरात्मनेपदमेवनपरस्मैप
दमितिनियमःपरस्मैपदस्यासाधुत्वेहेतुःधात्वर्थविशेष्यस्यकृतिरूपस्याविवक्षणे आख्यातेआख्यातेना
विवक्षणेआख्यातार्थकृतिर्हिकर्तरिसमवायेनसाक्षात्संबंधेनान्वेतिकर्मणिनुकृतिजन्यव्यापारजन्यफ
लवत्वरूपपरंपरासंबंधेनान्वेति भावनान्वितार्थेयत्वंसत्यमर्थः फलान्वितार्थेयत्वेवाद्वितीयार्थः तंडुलं
पचतीत्यत्रतंडुलवृत्तिविक्लित्त्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानितिशाब्दबोधात्पदार्थात
र्थप्रतिविशेष्याकृतिराख्यातार्थः तयाविवक्षितातदापरस्मैपदंसाधुपदानुकृतिर्नविवक्षितातदाभा।

वेकर्मणिमात्मनेपदमेवनपरस्मैपदमित्यर्थः अत्रौदनपकाभ्यजनेऽत्यत्रओदनोवेक्काप्रत्ययःस्वकर्तृकत्वस्योत्तरस्योभयसं
बंधेनयाकक्रियाविशिष्टायाभुजिक्रियातन्नत्वगलाधोदेशसंयोगरूपफलशालीओदनइतिशाब्दबोधःस्वपद
हृदयेयाकक्रियापरंपाककर्तृकर्तृकत्वस्यास्तत्वेभुजिक्रियायामस्ति अत्राख्यातेनस्वकर्तृककर्तृकत्वसंसर्गघटकत
याकर्तृत्वविवक्षयामपिभावेक्काप्रत्ययदर्शनेनधात्वर्थतिरूपितविषयतासामान्यंविहायविशेष्यस्यैतिवि
शेष्यतानिवेशः धात्वर्थविशेष्यीभूताख्यातार्थकृतेरविवक्षायांचैत्रेणकर्तृकःपाकइतिबोधसंभवाच्चैत्रेणपच्यतेइ
तिभावेचैत्रेणपच्यतेतंडुलइतिकर्मणिचप्रयोगाणुनभवतिशाबादिविकरणस्यासाधुत्वात् कर्तरिशवि
त्यनुशासनात् कर्तृकेसार्वधातुकेपरेशादिवितिनदर्थान्तर्कर्तृत्वतात्पर्यकसार्वधातुकयोगएवननस्मा
धुत्वाच्छपःसाधुत्वात्भावकर्मणोर्विहितेआत्मनेपदेपरेयगेवसाधुनतुशबादिरितिभावःकर्तृत्वक
र्मत्वोभयतात्पर्येणचैत्रेणपच्यतेतंडुलइत्यादयस्तुनप्रयोगाः अर्थबोधकंवाक्यंमूकमितिमभियुक्ता
नप्रयुंजतेइतिभावःकर्तृत्वतात्पर्येसामान्यतारूपकर्तृत्वानभिधायकत्वस्यकर्तृपदोत्तरन्तु ॥

तीयानियामकस्यकर्मत्वतात्पर्यशून्यत्वरूपकर्मत्वानभिधायत्वस्यकर्मपदोत्तरद्वितीयानियामकत्वस्यचाभावान्नतृती
याद्वितीययोरप्रसक्त्याकर्तृत्वपरत्वरूपकर्तृत्वाभिधानस्यकर्मत्वपरत्वरूपकर्मत्वाभिधानस्यचपच्यतेइत्या
ख्यातेसत्वात् कर्तृकर्मणोः प्रथमाप्रसंगइतिभावः तदेकत्वबोधेकर्तृत्वकर्मत्वयोर्मध्येकर्तृत्वबोधेकर्तृ
त्वान्यकर्मत्वपरत्वेनस्मर्यमाणमेवचैत्रपच्यतेतंडुलइत्याख्यातमभिन्यन्यपरत्वेनास्मर्यमाणमाख्यातेचैत्रप
च्यतेतंडुलमितिद्वितीयासमभिव्याहृतमाख्यातंतद्धर्मिकंप्रकृतान्वयबोधपरत्वज्ञानेचैत्रकर्तृकपाकबो
धपरत्वज्ञानेतादृशज्ञानत्वेनपाकक्रतिप्रकारकचैत्रविशेष्यकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नंप्रतिहेतुत्वात्तदभावा
देवतंडुलविशेष्यकफलप्रकारकबोधोनजायतेचैत्रःपच्यतेतंडुलइतिवाक्यात्एवंचैत्रेणपच्यतेतंडुल
इतिकर्माख्यातेकर्मत्वान्यकर्तृत्वपरत्वेनाऽस्मर्यमाणकर्माख्यातंतद्धर्मिकंतंडुलविशेष्यविक्लित्तिफलप्र
कारकप्रकृतान्वयबोधपरत्वज्ञानत्वेनहेतुत्वात्तादृशहेतोरभावादेवचैत्रपच्यतेतंडुलइत्यत्रचैत्रविशेष्यकक्र
तिप्रकारकबोधोनजायतेपच्यइतिलट्कर्तरिकर्मणिचभवतीतिकर्तृत्वान्यकर्मपरत्वेनस्मर्यमाणमेवपूर्वं

मु.टी.
१४०
140

कर्मत्वात्मककर्तृत्वपरत्वेन प्रत्ययमानमेवाख्यातमित्यन्यपरत्वेन प्रत्ययमानाख्याताऽभावादन्यपरत्वेनाप्रत्ययमानाख्या
तधर्मिकप्रकृत्यन्वयबोधपरत्वज्ञानरूपहेतोरभावाच्चैत्रे तण्डुलोभयविशेष्यकशाब्दबोधाभाव इति भावः। चैत्रेण
पच्यन्ते तण्डुला इत्यादौ कर्तृत्वादावाख्यातस्य तात्पर्यग्रहे कर्मत्वाद्यन्वयबोधोऽपि न भवत्येवेति कर्तृत्वपरत्वेनाप्रत्ययमा
णाख्यातधर्मिककर्मत्वपरत्वज्ञानरूपकारणाभावात्कर्मत्वबोधोऽपि न भवत्येवेत्यर्थः। अथैतस्याश्रयस्य चैत्रेत्यन्तर्थ्ये
येनांशे कते पक्वा निर्भुक्ते चैत्रः इत्यत्र कर्मणि क्तप्रत्ययेन कर्तृत्वानभिधानात् चैत्र इत्यत्र तृतीयाकल्पनं स्यात्
एवमोदनः पक्वो भुज्यते इत्यादौ भावे क्तप्रत्ययेन कर्मत्वानभिधानादोदन इत्यत्र द्वितीयाकल्पनं स्यादित्यर्थः। स
मानकर्तृकत्वस्थानरत्वोभयसंबंधेन पाकक्रियाविशिष्टभोजनकर्मीभूत ओदन इति शाब्दबोधात्। शंकते न
चेति पक्वा निर्भुक्ते चैत्र इत्यत्र पक्वानिति क्तेन कर्मत्वाच्चैत्रवृत्तिकर्तृत्वानभिधानेऽपि भुक्ते इत्याख्यातेन चैत्र
निष्ठकर्तृत्वाभिधानान्न तृतीयाप्रयोजकानभिहितत्वमेवमोदनः पक्वो भुज्यते इत्यत्र भावे क्तप्रत्यये
नौदनकर्मत्वानभिधानेऽपि भुज्यते इत्याख्यातेनौदनकर्मत्वाभिधानान्न द्वितीयाप्रयो ॥

जकानभिहितत्वमोदननिष्ठकर्मत्वस्येत्यर्थः तत्र हेतुमाह समभिव्याहृतजभिहितत्वसामान्याभावस्य वानभिहि
तपदेन विवक्षणादिति प्रथमान्तचैत्रपदसमभिव्याहृतधंके इत्याख्यातपदाभिहितत्वमेव चैत्रवृत्तिकर्तृत्वस्ये
तिन चैत्रयदात्तृतीया एवमोदनः पक्वाभुज्यते इत्यत्रौदनपदसमभिव्याहृतभुज्यते इत्याख्यातानभिहितत्वमे
वौदनकर्मत्वस्येति न द्वितीया एवमोदनः पक्वाभुज्यते इत्यत्रौदनपदसमभिव्याहृतभुज्यते इत्याख्यातानभिहित
त्वमेवौदनकर्मत्वस्येति न द्वितीयः प्रयोजकमनभिहितत्वमित्यर्थः समभिव्याहृतेति करणचैत्रेण गम्यते या
मः ग्रामं चैत्रो गच्छतीत्यादौ न तृतीया द्वितीययोरनुपपत्तिरिति चैत्रनिष्ठकर्तृत्वे गच्छतीत्याख्यातपदाभिहित
त्वसत्त्वात् चैत्रेणेति तृतीया न स्यादतः समभिव्याहृतेति तथा च गच्छतीत्याख्याते भिन्नवाक्यस्थमिति चैत्रपदं सम
भिव्याहाररूपकांक्षारहितमिति चैत्रेणेति समभिव्याहृतं गम्यते इत्यापदं तदभिधेयत्वे स्यात्तत्रानितत्कर्मत्वे
तदभिधेयत्वसामान्याभावरूपमहृभिधेयत्वं चैत्रनिष्ठकर्तृत्वे इति तृतीयोपपत्तिरेवं गम्यते इत्याख्यातपदा
भिधेयत्वं नास्तीति तच्छ हृवी थं कर्मत्वे इति तन्नास्तीति द्वितीया न स्यात्समभिव्याहृतेति विशेषणात्तभिन्नवाक्य

व्यु॰टी
१५१
151

स्वं गम्यते इत्याख्यातपदमिति द्वितीयांतपदसमभिव्याहृतेन भवतीत्यंतमिति द्वितीयांतपदसमभिव्याहृतमेकवाक्य
स्थं गच्छतीत्याख्यातेन तदभिधेयत्वं मैत्र हृति कर्तृत्वेन तदभिधेयत्वसामान्याभावरूपमेनभिहितत्वं तमिति कर्मत्वे इति
द्वितीयापत्तिरित्यर्थः गच्छति गम्यते इत्यादावाख्यातस्य तत्पदार्थसमभिव्याहृतत्वादिति गच्छतीति भिन्नवाक्य
पदाख्यातस्य चैत्रेणेति तृतीयांतपदासमभिव्याहृतत्वादेव गम्यते भिन्नवाक्यपदाख्यातस्यैनमिति द्वि
तीयांतकर्मवाचकपदासमभिव्याहृतत्वादित्यर्थः सुप्तेति हृद्वर्पत्नी समापते तथा सतीति समभिव्याहृत
पदाभिधेयत्वसामान्याभावरूपतृतीयाद्वितीयानियमतोऽङ्गीकारे सतीत्यर्थः भुञ्जानेन चैत्रेण पच्यते भोक्त
व्यमोदनं पचतीत्यादौ तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिः कृताकर्तृत्वकर्मत्वयोरभिधानादिति मूलं भुञ्जानेनेति
कर्तृशानचा चैत्र हृति कर्तृत्वाभिधानादेव भोक्तव्यमिति कर्मणि तव्येनौदन हृति कर्मत्वाभिधानात्तृतीया
द्वितीये न स्यातामिति समभिव्याहृतपदाभिहितत्वसामान्याभावरूपमनभिहितत्वं तृतीयाद्वितीयाप्रयो
जकमिति वक्तुमशक्यमिति भावः शोकेनेह कृता इत्यारभ्य चेदिसंतेन कृता कर्तृशानं चानत्र भुञ्जानेते ने

१५१

तिवाक्येचैत्रइतिभोजनकर्तृत्वाभिधानेपीत्यनचैत्रेणोक्तितृतीयापाप्रसंगाभावेपिएवंकृताकर्मणानयताभोज
नकर्मत्वाभिधानेपीत्यनेनोदनमितिद्वितीयापाप्रसंगाभावेपि शंकामप्येसमाधत्तेपाककर्तृत्वेपाककर्मत्वमन
भिहितमितिचैत्रेणोतितृतीयाओदनमितिद्वितीयाचोपपद्यतेनयाचस्वसमभिव्याहृतपदाभिहितत्वसामा
न्याभाववत्वयत्किंचित्कर्तृत्वेएवतृतीयेतिशंकाशयः चैत्रेणपच्यतेओदनइत्यत्रस्वंचैत्रेणेतितृतीयांतेनसम
भिव्याहृतंपच्यतेइत्याख्यातपदेनदभिहितत्वमोदनइतिकर्मत्वेनत्सामान्याभाववतिपाकादिरूपयत्किंचि
त्क्रियानिरूपितकर्तृत्वेएवतृतीयेत्यर्थः एवंस्वद्वितीयांतमोदनपदंतत्समभिव्याहृतपचतिइतिपदा
भिहितत्वसामान्याभाववत्पाककर्मत्वेएवद्वितीयेत्यर्थः अथेतिपूर्वपक्षीसमाधत्ते नहिप्रकृतेपितदनहि
तमेवेति पक्वातिभुंक्ते चैत्रइत्यत्राख्यातेनभोजनकर्तृत्वाभिधानेपिपाककर्तृत्वमनभिहितमेव तथाओद
नःपक्वाभुज्यतेइत्यत्राख्यातेनभोजनकर्मत्वाभिधानेपिपाककर्मत्वमनभिहितमेवेत्यर्थः स्वसमभिव्याहृतप
दाभिहितत्वसामान्याभाववत्प्रधानक्रियाकर्तृत्वेएवतृतीयेत्याशयेनशंकते नचेति भुंजानेनचैत्रेणपच्यते

ओदन इत्यत्र स्वं चैत्रपदं तृतीयान्तेन तत्समभिव्याहृते पच्यते इत्याख्यातपदे तदभिहितत्वमोदननिष्ठकर्मत्वे तदभिहितत्व
सामान्याभावस्य चैत्रवृत्तिप्रधानयाक्रियानिरूपितकर्तृत्वे इति चैत्रेणेति तृतीयेत्यर्थः तदुक्तं प्रधानशक्त्यभिधा
ने गुणशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते इति शक्तिः कर्तृत्वादीनि वाच्यमिति न च प्रधानक्रियानिरूपितकर्तृत्वाद्यनभि
धाने तृतीयादेः साधुतेति पक्वान्नमिति चैत्र इत्यत्र गौणपाकक्रियानिरूपितओदनकर्मत्वाभिधानेपि प्र
धानीभूतभोजनक्रियानिरूपितकर्तृत्वानभिधानाद्द्वितीयापत्तिर्भवेदेवमोदनः पक्त्वा भुज्यते इत्यादौ क्त्वा
प्रत्ययेन ओदनकर्मत्वानभिधानेपि प्रधानीभूतभोजनक्रियानिरूपितकर्मत्वाभिधानान्न द्वितीयापत्तिर्नेति किं
तु प्रथमैवेत्यर्थः एवं भुंजानेन चैत्रेणापच्यते ओदन इत्यत्र भुंजानेनेति शानचा चैत्रनिष्ठकर्तृत्वाभिधानेपि
प्रधानीभूतपाकक्रियानिरूपितकर्तृत्वानभिधानाच्चैत्रेणेति तृतीयापत्तिरेवं भोक्तुमोदनं पचतीत्या
दौ तुमुना भोजनकर्मत्वाभिधानेपि पचतीति प्रधानक्रियाकर्मत्वानभिधानादोदनमिति द्वितीयानुपप
त्तिर्नास्तीत्यर्थः तदुक्तमिति प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानम

रूप्यत्वेऽपि निवाक्यपदीमर्थं तेनानुवदेति प्रधानशाब्दाभिधानेगुणशक्तिरभिहितवत्प्रकाशनेऽपि इति भोक्तव्य
मोदनेपचतीत्यत्रौदनेगौणभोजनक्रियानिरूपितकर्मत्वमेकं प्रधानपाकक्रियानिरूपितकर्मत्वं द्वितीयं तत्रप्र
धानकर्मण्यनभिहितेगुणकर्मण्यनभिहितवत्स्यादिति तदुक्तं हरिणा उक्तमेवोक्तं तोयानिकविड्क्तमनुक्तं तो प्र
त्तकमपिनोक्तंस्यात्क्वाचिदेवपदांतरेरीति मेजानन्नेत्रःपचतीत्यत्रकृदाख्यातान्योकर्तृत्वोक्तं पचेम् भोक्तव्यमोद
नेपचतीत्यत्रकृतोक्तमव्याख्यातेनानुक्तमितिद्वितीयम् नितियंजानातीत्यत्रकृदाख्यातान्यातियानुक्तेस्तनी
येनत्यांभोक्तव्यमोदनंपचति चैत्र इत्यत्रप्रधानपाकक्रियानिरूपिते चैत्रद्वत्तिकर्तृत्वमाख्यातोक्तमिति प्र
धानशक्त्यभिधानशक्त्यभिधानेभोक्तव्यमितिकर्मकृतानभिहितमपि चैत्रनिष्ठकर्तृत्वंगौणभुजि
क्रियानिरूपितमभिहितवत्प्रकाशते इति भोक्तव्यमोदनंपचति चैत्र इत्यत्र न चैत्रपदान्ततीयापत्तिरिति
पि:अयेतिसर्वपदीसमाधत्ते तथापि चैत्रेणाहश्यमाने च दर्शमेत्रः पश्यतामादौ ज्ञानभेदेन विषयताभेदा
भावात्चैत्रदर्शनमेत्रदर्शनोभयनिरूपितविषयत्वरूपकर्मताया:कृताभिधानात्द्वितीयानुपपत्ति

व्यु॰टि
१५३
143

रितिचेन्नेति अत्रमैत्रसमवेतदर्शनविषयत्वरूपकर्मताप्रधानक्रियानिरूपितकर्मतासैवहन्तादृश्यमान
मितिकर्मशानचाभिहिताइतिचेत्पदोत्तरंप्रथमास्यादनभिहिताधिकारीयाद्वितीयानस्यादित्यर्थः अपसिद्धो
त्तिप्रनभिधानपदार्थनिर्वक्तिःजनुप्रातिपदिकार्थविशेषणत्वमात्रेणकर्मत्वकर्तृत्वाद्यविवक्षायाएवतदन
भिधानपदार्थत्वादितिमूलमतः प्रातिपदिकार्थत्वञ्चप्रातिपदिकार्थविशेष्यविशेषणत्वमात्रेणनत
द्विशेष्यतयापियाकर्मत्वाविवक्षाकर्तृत्वाद्यविवक्षासाविवक्षैव तदनभिधानपदार्थत्वात्कर्मत्वकर्तृ
त्वानभिधानपदार्थत्वात् एवंचैत्रेणदृश्यमानंघटंमैत्रःपश्यतीत्यादौघटनिष्ठविषयत्वलक्षणाकर्म-
ताघटंप्रतिविशेष्यीभूताविशेष्यीभूतापिचैत्रसमवेतदर्शनविषयतावान्घटस्तद्वृत्तिर्यावि
षयत्वरूपकर्मतातन्निरूपकदर्शनसमवायिमैत्रइतिशाब्दबोधात् विषयत्वमघटवृत्तिरितिविषयता
रूपाकर्मताविशेष्याविषयतावाघटइतिविषयतारूपकर्मताविशेषणमपिइतिविशेषणत्वविशेष्य
त्वोभयरूपेणाविवक्षितत्वाविशेषणत्वमात्रेणकर्मत्वस्यविषयत्वरूपस्याविवक्षितरूपानभिधानस

त्वात् चैत्रेण दृश्यमानश्च दृसैत्रः पश्यतीत्यत्र घटपदोत्तरं द्वितीयानुपपत्तिरिति सीत्यर्थः चैत्रेण पच्यते तंडुल इत्यत्र
तंडुलरूपप्रातिपदिकार्थे विशेष्ये कर्मतायाः विशेषणत्वमात्रेण विशेषणमात्रेण विवक्षा इति अविवक्षा
रूपानभिधानाभावान्न द्वितीया किंतु अभिधानात्प्रथमैव एवं चैत्ररूपप्रातिपदिकार्थे विशेष्ये विशेष
णत्वमात्रेण कर्तृत्वाविवक्षाविवक्षारूपानभिधानसत्वात् चैत्रेण पच्यते तंडुल इत्यत्र चैत्रपदात्तृतीयाश्र
त्र चैत्रो विशेषणं कर्तृत्वं विशेष्यं चैत्र इति कृतिजन्यव्यापारजन्यफलशाली तंडुल इति शाब्दबोधादि
त्यर्थः विशेषणमात्रेणेति विशेषणत्वातिरिक्तविशेष्यत्वेन कर्मत्वकर्तृत्वाद्यविवक्षायामभाववत्वेस
त्ति विशेषणत्वेन कर्मत्वकर्तृत्वाद्यविवक्षैव विशेषणत्वमात्रेण कर्मत्वकर्तृत्वाद्यविवक्षापदार्थः तत्रा
अविवक्षायामभावे सतीत्यत्र अभावद्वयनिवेशप्रयुक्तगौरवं एवं विशेषणत्वेन कर्मत्वकर्तृत्वाद्यविवक्षारूप
विशेष्यदलनिवेशप्रयोजनाभावश्चेत्तन्मनसि निधाय फलितार्थमाह तत्तत्प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्व
कर्तृत्वादिविवक्षायां द्वितीयादिविभक्तेः साधुत्वमित्यर्थे तात्पर्यस्य पर्यवसितत्वादिति मूले चैत्रेण दृश्यमाने

घटं चैत्रः पश्यतीत्यत्र चैत्रसमवेतदर्शनविषयाभिन्नघटविषयताकदर्शनाश्रयो मैत्र इति बोधात् घटादिरूप
तत्तत्प्रातिपदिकार्थविशेषणतायाः विषयतारूपकर्मत्वे सत्वात् न द्वितीयानुपपत्तिरित्यर्थः कर्मत्वकर्तृत्वादौ प्रातिप
दिकार्थनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यत्वेनानभिधानवदर्थ इति फलिते तात्पर्यस्य पर्यवसितत्वात् निष्ठि
तत्वात् इदमनभिधानेनाभिधानाभावरूपपदलभ्यं यत्तत्त्वं भवति किंतु तात्पर्यविषयीभूतमित्यर्थः शेषमा
ख्यातार्थविचारे विवेचयिष्यत इत्यलमत्राधिकेनेति यत्तु प्रातिपदिकार्थस्य विशेषणत्वाविवक्षायां तृतीयाविशे
ष्यत्वविवक्षायां प्रथमेत्युक्तं तच्च लक्षणतद्धितसमासैरभिधानेऽश्वोपक्रमेनेति वैयाख्यानादिना कर्तृत्वबोधवि
वक्षायामकार्थत्वात्तृतीयानिष्पत्तेः आख्यातेन कर्मत्वबोधविवक्षायां द्वितीयापत्त्यनाकांक्षेत्यादिकं शेषमि
त्यर्थः इति पश्यतीत्यादेः स्वपर्यवसानाविरतेः आख्यातद्विवचनबहुवचनयोस्तु संख्याबोधकत्वमावश्यकमिति
आख्यातैकवचनस्यैकत्वमर्थः किं त्वावश्यकं स्वप्रयोजकत्वमर्थः आख्यातं विनापि हस्तो घट इत्यादौ स्वप्रयोजकत्व
शक्तिप्रवेशकीभावः कथयति स्वयतीत्यत्र आख्यातमेव बहुत्वं बोधयति बहुवचनस्वभावात् कलंक इति प्रथमो

पच्छिन्नस्वपःपकवलक्षणात् समाधत्ते कर्तृकर्मणोःकृतिषष्ठीअन्तशिक्षानस्माःकर्तृत्वादौलक्षणाभ्रमप्याऽ
न्नुशासनिकातिरिक्तविभक्तेरपिलक्षणांगीकारेणचैत्रोमैत्रस्यगच्छतःइत्यत्रचैत्रपदोत्तरस्वपःमैत्रपदोत्तर
स्योवायथाद्वित्वेलक्षणातथाअन्तरङ्गात्तुजवःसेतुयेष्याःइत्यादिच्छेदसापिपंथ्याःइतिसोरपिवज्रत्वेलक्षणा
त्तुपथ्यानस्यर्षीसंभवात्पथ्याइत्यत्रादेशेनसहनाशोजसादिरूपथ्यानिरुक्तिलक्षणाद्वित्ववज्ञत्वबोधनि
वीहायवक्ष्यमिसुपोलुगित्यादिसूत्रेणौजसादिस्थानेस्यायादेशस्यैवपथ्यानितिमूलंपथ्यपिसुपोलुगकृत्स्व
सवर्णाच्छेयाआकाराजालइतिसूत्रेविभक्तिकसुपदेअतःसुपांसुलुगित्यादीतिवक्तव्यविनेअन्यत्ताविस्मादिदी
निवृत्त्यर्थमितिकोऽवयवइतिकोशानन्तपाधिविभक्त्यन्तस्यप्रतीकस्याधारणंसाप्रदायिकमितिसुरिस्वपस्य
लिमिनिभावःअन्तरङ्गत्वाज्जवःसेतुपथ्याःइत्यत्रजसःसादेशाः परमेव्योमन्नित्यत्रसमम्यालुकपीत्यामत्याअस
वेषीनामतीइतिऽकारस्यसवर्णसवर्णाःपूर्वमात् शेपाआत्याणवश्वालइसुहादणीपातिचैत्रादिपदोत्तरैकवचनस्याद्दि
त्वादित्याद्यणिकत्वे तदप्रकृतिचैत्रपदोत्तरस्वपोऽप्रकृतिमैत्रपदंतथामैत्रादिसापारणाद्वित्वादिवोपेचप्रत्य

व्यु॰टी॰
१४५
145

यानीप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिविरोधेनानुपपत्तिश्च चैत्रपदोत्तरं स्वैकत्वस्य मैत्रेऽन्वयानुपपत्ति
श्चेत्यर्थः चैत्रमैत्रावनेकपदोत्तरानेकस्य पौदन्वत्वलक्षणया अनेकवृत्त्वबोधोपपत्तिरपि द्वन्द्वोत्तरैकवचनस्य पोहि
त्ववृत्त्वादिलक्षणेति भावः आख्यातार्थहिंसादिप्रकारकान्वयबोधे च समानविशेष्यकालेख्याविशिष्य चैत्रमैत्रोभय
विशेष्यतः विशेष्यतया पत्याउदृशीपातदर्शाख्यातार्थभावनान्वयबुद्धित्वरूपाः सामग्रीप्रयोजिता सामग्र्यपेताशक्तिमाह
भावनायाइति चैत्रमैत्रयोर्गमनानुकूलाकृतिनीत्यनीतिवाधयस्वकालेपवनत्र चैत्रमैत्रोभयविशेष्यकभावनाप्र
कारकान्वयबोधेनान्यर्थशून्यकालेवउन्नस्थले चैत्रो मैत्रश्च गच्छतः स्वस्थतमस्थले हि नान्वयबोधाभावान्न वाच्याभा
वतीत्यर्थयोग्यताकांक्षादिज्ञानरूपासामग्र्यपेक्षिताः तत्र समानविषयकेति विहाय समानविशेष्यकत्वनि
वेशप्रयोजनमाह भावनायाश्चविशेष्यतावच्छेदे सांख्याया बोधाश्चेति संख्याप्रकारकान्वयबोधे प्रति
समानविशेष्यताप्रत्याससाख्यातजन्यगमनानुकूलकृतिरूपभावनोपस्थितित्वेन कारणता चैत्रो मै
त्रश्च गच्छत इत्यत्र हि त्वसंख्याबोधः कार्यमाख्यातजन्यभावनोपस्थितिः कारणं च समानविशेष्यताप्र

त्वासत्त्वाचैत्रमैत्रोभयत्रास्तित्तत्रसमानविशेष्यतास्थानेसमानविषयतानिवेशःविषयतासंबंधेनतत्रगमनानुकूल
कृतिरूपभावनोपस्थितिर्यात्यर्थगमनेपीतियात्यर्थविशेष्यकसंख्याप्रकारकशाब्दाभावाद्व्यभिचारइतिविशेष्यता
निवेशः यात्यर्थगमनेतोत्वविशेष्यतासंबंधेनगमनानुकूलकृतिभावनोपस्थित्यभावान्नव्यभिचारइति गम
नानुकूलकृतिमेनोद्वित्वविशिष्टौचैत्रमैत्रावितिबोधोदयात्तत्रबोधेसंख्यान्वयबुद्धित्वमस्तिभावनाचयत्र
द्वित्वेचास्तिभावनामविषयाकमाख्यातेनसंख्यान्वयबोधः कदापिनभ्यंजन्यतेचैत्रमैत्राभ्यांसूयतेइतिभा
वाख्यातेनसंख्यामविषयीकृत्यापिभावनाप्रकारकबोधोजन्यतेइतिसंख्यान्वयबोधंयत्रव्यापकेभावनान्व
यबोधंयत्रव्यापकेभावनान्वयबोधंतत्त्वमेवाख्यातजन्योपस्थितेःकार्यतावच्छेदकमभ्युपगन्तव्यमिति द्वितीय
स्येतिद्वितीयस्यसंख्यान्वयबुद्धित्वभावनान्वयबुद्धिसामग्रीसामग्रीजन्यतावच्छेदकत्वासंभवादित्यर्थः दिगिति
भावनान्वयबुद्धित्वसंख्यान्वयबुद्धित्वयोस्सम्प्रयोर्भावित्वयबुद्धिसामग्रीकार्यतावच्छेदकत्वेविरोधिबुद्धिसामग्रीप्रति
बंधकतास्थलेप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावद्वयापत्तिरितिदिगर्थः अथयत्रणादिवाचकापदेतत्रेति नयानसमवा

येनशेषेणगुणानंगीकारादितिभावः सर्वपदेशोक्तेनैतेनैवेति तत्ररूपेरूपाणीत्यादौ द्रव्यसमवेतत्वेद्वित्वादिस्वाश्रय
समवेतत्वसंबंधेन स्ववटपटादिसमवेतत्वेद्वित्वादिकंतदाश्रयघटादिसमवेतत्वसंबंधेनद्वित्वादिकंरूपेभासतइत्यर्थ
शंककःसमाधत्ते एकत्वस्यावाधि नाहृशसंबंधेनद्वित्वादेःपर्याप्तिसंबन्धेनएकमात्रनिष्ठत्वात्पर्याप्तिवचनापत्ति
रित्यर्थः ग्रन्थेन्याशुक्तशंकायांसमाधत्ते अपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेवेति रूपेरूपाणीतिरूपपदोत्तरद्विवचनादिना
इदमेकंरूपंइदमेकंरूपमित्यपेक्षाबुद्धिविशेष्यविषयत्वरूपंद्वित्वादिकंबोध्यंतेनतत्रापेक्षाबुद्धिविषयत्वरूप
द्वित्वबहुत्वंच एकमात्रवृत्तिधर्मस्यरूपत्वसंयोगत्वादेः अमात्रवृत्तिधर्मस्यरूपत्वसंयोगत्वादेः
प्रकारतयैतावच्छेदकत्वस्थले रूपेरूपाणिसंयोगौसंयोगाः इत्यादौरूपत्वसंयोगत्वादेरेकमात्रधर्मस्य
प्रकारतयैतावच्छेदकत्वस्थलेरूपत्वसंयोगत्वादेरूपप्रकारतयैतावच्छेदकत्वापन्नविशिष्टपर्याप्तिसंबंधेनप्र
कारतयैरूपसंयोगादौद्वित्वबहुत्वादिकमन्वेतीत्यर्थः अन्यत्रेतियत्रसंयोगविभागावित्यत्रप्रकारतय
तावच्छेदकेनैकंकिंतुसंयोगत्वविभागत्वरूपेणनानाषडूपपर्याप्तेरेवद्वित्वादीनांसंबंधः तत्रसंयोगा॰

विभागाविच्छिन्नपर्याप्तिर्नसंयोगत्वपाप्यानत्वाविभागत्वव्याप्येति नहंसादिष्वलोक्तदोषः इतीति
कु॰टी पर्वतखदिरादिनिष्ठपर्वतद्वयखदिरद्वयबोधापत्तिरूपोदोषइत्यर्थः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकपर्वतत्वव्याप्या
१५७ पर्याप्तिर्पर्वतद्वय एवं एवं प्रकृत्यर्थतावच्छेदकखदिरत्वे व्याप्यापर्याप्तिर्खदिरद्वय एवेति प्रकृत्यर्थतावच्छे
157 दकव्याप्तपर्याप्तिसंबंधेनन हित्वान्वयः स्वीक्रियते किंतु शुद्धपर्याप्तिसंबंधेनैवेति भावः इतीति प्रकृत्य
र्थतावच्छेदकसंख्यान्वयव्युत्पत्तिवादे प्रथमाविभक्त्यर्थविवरणं ॥